

Culture of Polis

КУЛТУРА

ПОЛИСА

ISSN 1820-4589

Часопис за нејовање демократске политичке културе
Journal for Nurturing of Democratic Political Culture

Година XVIII

Број 44

2021. година

Култура - Полис, Нови Сад
Институт за Европске студије, Београд

ISSN 1820-4589

КУЛТУРА ПОЛИСА, год. XVIII (2021), бр. 44
THE CULTURE OF POLIS

часопис за неговање демократске политичке културе

КУЛТУРА ПОЛИСА

The Culture of Polis

часопис за неговање демократске политичке културе

Издавачи: Култура – Полис Нови Сад, www.kpolisa.com;
Институт за европске студије Београд, www.ies.rs

Уредништво: др Србобран Бранковић, др Мирко Милетић,
др Александар М. Петровић, др Славиша Орловић,
др Вељко Делибашић, др Ђорђе Стојановић, др Горан Николић,
др Александар Гајић, др Небојша Петровић, др Предраг Терзић,
др Милош Савин, др Александра Шуваковић, др Милан Игрутиновић,
др Александар М. Филиповић, др Божидар Бановић, др Милан Почуча.

Главни и одговорни уредник: др Жељко Бјелајац

Заменик гл. и одгов. уредника: др Љубиша Деспотовић

Помоћник гл. и одгов. уредника: др Зоран Јевтовић

Секретар уредништва: др Александар Матковић

Чланови уредништва из иностранства: др Василис Петсинис (Грчка),
др Пол Мојзес (САД), др Павел Бојко (Руска Федерација),
др Татјана Тапавички - Дуроњић (РС-БиХ),
др Давор Пауковић (Хрватска), др Еуген Страутиу (Румунија),
др Даниела Блажевска (Северна Македонија),
др Дејан Михаиловић (Мексико), др Велибор Спалевић (Црна Гора).

Савет часописа: др Живојин Ђурић, председник;
др Вукашин Павловић, др Срђан Шљукић, др Драган Лакићевић,
др Јелисавета Тодоровић, др Радослав Гађиновић, др Зоран Арачки,
др Недељко Прдић, др Зоран Аврамовић, др Срђан Милашиновић,
др Јоко Драгојловић, др Марија Ђорић, др Боро Мердовић,
др Горан Иванчевић.

лектура и коректура: Миросава Бојовић

прелом и припрема: Милан Карановић

штампа: НС Мала књига +

тираж: 400.

УДК 316.334.56:008

ЦИП - Каталогизација у публикацији

Библиотека Матице српске, Нови Сад

3

КУЛТУРА полиса : часопис за неговање демократске
политичке културе / главни и одговорни уредник Љубиша
Деспотовић. – Год. 1, бр. 1 (2004) – . – Нови Сад :
Удружење за политичке науке СЦГ Огранак у Новом Саду;
Stylos, 2004.-. - 21 cm

Повремено

ISSN 1820-4589

COBISS.SR-ID 199568391

САДРЖАЈ:

I ПРАВО И ДРУШТВО

Радослав Гаџиновић, <i>Значај правосудних и инспекцијских органа у изградњи безбедносне функције државе</i>	9-21
Миодраг П. Ћујић, <i>Злочиначко удружење у међународном кривичном праву</i>	23-35
Борис Кордић, <i>О појму и развоју унутрашњег ауторитета</i>	37-47

II БЕЗБЕДНОСТ И ДРУШТВО

Жељко Ћ. Бјелајац / Александар М. Филиповић, <i>Флексибилност дигиталних медија за манипулативно деловање сексуалних предатора</i>	51-67
Косара Стевановић, <i>Развој нарко-тероризма кроз призму морфогенетске теорије – студија случаја ФАРК-А</i>	69-83
Милица Ковачевић, <i>Забрана телесног кажњавања деце, општа разматрања и прилике у Србији</i>	85-97
Маријана Младенов / Јелена Стојшић Дабетић, <i>Ажурирање „права да се буде заборављен” као принципа заштите података у Европској Унији</i>	99-109
Предраг Вулевић, <i>Одмеравање казне за кривична дела у стицају</i>	111-122
Милош Стаменковић, <i>Преглед акузаторског, инквизиторског и савременог кривичног поступка кроз развој кривичног процесног права</i>	123-133
Оливер Лајић, <i>Полицијске рације у теорији и пракси – криминалистички реликт или гола демонстрација силе</i>	135-155

III ИСТОРИЈА, ДРУШТВО, КУЛТУРА

Драган Ћукановић, <i>Кључни концепти српских владара по питању савеза балканских држава и народа од 1860. до 1912. године</i>	159-171
Јелена Божиловић, <i>Етички принципи политичке заједнице у делу Аристотела</i> . . .	173-187
Марта Митровић / Татјана Вулић, <i>Управљање интернетом – компаративна перспектива: Русија и Сједињене Америчке Државе</i>	189-204
Александар Матковић, <i>Концептуална уметност и друштвена девијантност у СФР Југославији</i>	205-221
Весна Гајић, <i>Примордијални симболи - заједничка ризница човечанства</i> . . .	223-238
Слободан Продић, <i>Улога научног атеизма у антирелигиозној кампањи Никите Сергејевича Хрушчова</i> . . .	239-250

IV ЕКОНОМИЈА И ДРУШТВО

Милош Р. Пјанић / Мирела М. Митрашевић, <i>Стране директне инвестиције у Србији</i>	253-265
Недељко Прдић, <i>Берзански индекси као индикатор инвестиција</i>	267-278
Ивана Мараш / Дарко Голић, <i>Пробијање правне личности</i>	279-291
Немања Ј. Лекић / Дејан Д. Вукосављевић, <i>Значај људских ресурса за развој ИКТ предузећа</i>	293-305

THE CONTENT:

I LAW AND SOCIETY

Radoslav Gacinovic, <i>On Importance of Judicial and Inspection Bodies in Formation of the State Security Function</i> . . .	9-21
Miodrag P. Cujic, <i>Criminal Association in International Criminal Law</i>	23-35
Boris Kordic, <i>The Concept and Development of Internal Authority</i>	37-47

II SECURITY AND SOCIETY

Zeljko Dj. Bjelajac / Aleksandar M. Filipovic, <i>Flexibility of Digital Media for Manipulative Activities of Sexual Predators</i>	51-67
Kosara Stevanovic, <i>Development of Narco-terrorism through the Lenses of Morphogenetic Approach – FARC Case Study</i>	69-83
Milica Kovacevic, <i>Prohibition of Corporal Punishment of Children, General Considerations and the Circumstances in Serbia</i>	85-97
Marijana Mladenov / Jelena Stojsic Dabetic, <i>An Update on the Right to be Forgotten as a Principle of Personal Data Protection in European Union</i>	99-109
Predrag Vulevic, <i>Considering Sentence for Predicate Offense</i>	111-122
Milos Stamenkovic, <i>Overview of Accusatory, Inquisitory and Modern Criminal Proceedings through the Development of Criminal Process Law</i>	123-133
Oliver Lajic, <i>Police Raids in Theory and Practice – Relict of Old School Criminalistics or Just a Demonstration of Force</i>	135-155

III HISTORY, SOCIETY, CULTURE

Dragan Djukanovic, <i>Key Concepts of Serbian Rulers on the Issue of the Alliance of the Balkan States and Peoples from 1860 to 1912</i>	159-171
Jelena Bozilovic, <i>Ethical Principles of Political Community in the Works of Aristotle.</i>	173-187
Marta Mitrovic / Tatjana Vulic, <i>A Comparative Perspective on Internet Governance – Russia and the United States</i>	189-204
Aleksandar Matkovic, <i>Conceptual Art and Social Deviance in SFR Yugoslavia</i>	205-221
Vesna Gajic, <i>Primordial Symbols - the Common Treasury of Mankind</i>	223-238
Slobodan Prodic, <i>Role of Scientific Atheism in Nikita Sergeyevich Krushchev's Antireligic Campaign</i>	239-250

IV ECONOMY AND SOCIETY

Milos R. Pjanic / Mirela M. Mitrasevic, <i>Foreign Direct Investments in Serbia</i>	253-265
Nedeljko Prdic, <i>Stock Exchange Indices as an Investment Indicator.</i>	267-278
Ivana Maras / Darko Golic, <i>Piercing the Corporate Veil</i>	279-291
Nemanja J. Lekic / Dejan D. Vukosavljevic, <i>The importance of Human Resources in the Development of ICT Enterprises</i>	293-305

I

ПРАВО И ДРУШТВО

РАДОСЛАВ ГАЋИНОВИЋ*
Институт за политичке студије
Београд

UDC: 340.12:351.78
Оригиналан научни рад
Примљен: 21.01.2021
Одобрен: 11.02.2021
Страна: 9–21
DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.1r.1.01

ЗНАЧАЈ ПРАВОСУДНИХ И ИНСПЕКЦИЈСКИХ ОРГАНА У ИЗГРАДЊИ БЕЗБЕДНОСНЕ ФУНКЦИЈЕ ДРЖАВЕ

*Тамо где се слободе сукобљавају,
дужност је државе да заштити
оне којима је потребна заштита.*

Лорд Гардинер (Lord Gardiner)

Сажетак: Овим радом аутор указује на значај правосудних и инспекцијских органа у изградњи капацитета безбедности модерне државе. Познато је да правосудни органи имају веома значајну улогу у заштити уставности и законитости државе, јер успешно функционисање правосудног система у значајној мери доприноси изградњи капацитета безбедности. Веома је битно да у процесу сопственог функционисања правосудни органи сарађују са системом безбедности државе. Рад правосудног система у појединим ситуацијама мора бити компентаран са радом система безбедности, јер ни суд ни тужилаштво у одређеним ситуацијама не могу приступити решавању проблема без чињеница до којих једино могу доћи у сарадњи са органима безбедности модерне државе. Та сарадња је неопходна и у превентивном деловању, јер правосудни органи модерне државе имају и превентивну улогу. Такође, инспекцијске службе у значајној мери доприносе подизању система безбедности на виши ниво, обављањем надзора над правилном применом и придржавањем закона од стране радних и других организација, односно грађана. Овај надзор остварује се преко инспекција, које функционишу на свим нивоима и које имају општа и посебна овлашћења.

Кључне речи: Безбедност, капацитет, држава, суд, тужилаштво, инспекције

* gradoslav@ptt.rs

Правосудни систем представља значајан подсистем општег система безбедности државе. Правосудни органи у сарадњи са осталим деловима система безбедности на најконкретнији начин доприносе изградњи безбедносне функције државе. Сваки део система је изузетно значајан за успешно функционисање система, по принципу „ланца који је јак онолико колико је јака најслабија карика у њему”. Систем безбедности не може да функционише (односно тупи се оштрица безбедносне функције државе) ако није јединствен, комплементаран, тоталан и свеобухватан. Правосудни систем је један од најзначајнијих делова како укупног политичког система, тако и система безбедности државе. Правовременим откривањем и инкриминисањем радњи и поступака који угрожавају безбедност државе и њених грађана смањују се ризици од угрожености безбедности. Превенција представља фактор одвраћања од нарушавања безбедности, а с друге стране, правовременим откривањем инспиратора и извршилаца тих активности држава својим правосудним системом ефикасно узвраћа, тј. шаље одговор на насиље, чиме се сужава делокруг насилних активности према држави и њеним грађанима. Посебну улогу у изградњи безбедносне функције државе имају суд, тужилаштво и инспекцијске службе (Гаџиновић 2012, 312).

Суд је значајан чинилац функционисања система безбедности

Суд је самостални државни орган који судску власт врши независно. Он штити слободу и права грађана, законом утврђена права и интересе правних субјеката и обезбеђује уставност и законитост (Јовашевић 20065, 699). Историја суђења, тј. решавања сукоба о томе да ли и коме припада неко право, везана је за историју друштва. Суд, као посебна институција, појављује се у друштву организованом у облику државе. У почетку то је била институција коју су сачињавали повремени савети грађана, а касније се суђење поверава судијама, тј. грађанима којима суђење постаје стално занимање. Данас, у савременој држави, постоји суд као сталан орган који је, без обзира на често битне разлике, сачувао изглед органа који објективно утврђује чињенице релевантне за одлучивање, а затим доноси одлуке на основу закона.¹ Положај суда био је различит у разним историјским епохама. У почетку је био орган извршне власти и његова овлашћења била су „позајмљена” од носилаца извршне власти. Као реакција на такво схватање, у савременом друштву је усвојена концепција о подели власти на законодавну, извршну и судску власт, која је по свом значењу и снази потпуно једнака законодавној и извршној власти.²

¹ Улога суда није била једнака у свим историјским епохама нити у свим земљама исте историјске епохе. Улога суда није једнака ни у савременом друштву. Без обзира на извесне опште карактеристике судова и без обзира на формалне услове за изрицање правде, улога суда као друштвене институције зависна је увек од друштвено-политичких услова који постоје у одређеном периоду и у одређеном друштву. Под видом формалне „објективности” могу се крити највећа безакоња и неправде (Политичка енциклопедија, Савремена администрација, Београд, 1975, стр. 1040).

² Исто

Дакле, суд је државни орган правосуђа који врши судску функцију. У вршењу ове функције судови су независни и суде на основу устава, закона и других прописа. Основни носиоци судске функције су редовни судови. Између осталог, они изричу казне и друге мере према починиоцима кривичних и других кажњивих дела. Приликом вршења своје функције у кривичном поступку, судови се морају придржавати следећих принципа: законитости, постојаности кривичне ствари, истине, вишестепености кривичног поступка, оптужбе, расправности, активности кривичног суда, слободног судијског уверења, јавности, усмености, непосредности и економичности. Надлежност суда у кривичном поступку има три облика: може бити стварна, месна и функционална. Стварна надлежност представља право и дужност суда да суди и пресуди одређену кривичну ствар. Додељивање кривичних ствари у стварну надлежност једног или другог суда врши се према природи и тежини кривичних дела, односно према карактеристичним обележјима њихових учинилаца (Гађиновић 2012, 314).

Под месном надлежношћу подразумева се право и дужност суда да као стварно надлежан суди и пресуди кривичне ствари са своје територије (подручје на којем суд врши кривично правосуђе). Месна надлежност одређује се на више начина, с обзиром на различите односе кривичног дела и окривљеног према територији једног суда. Разликују се редовне и ванредне месне надлежности, при чему се прве узимају као правило, а друге представљају изузетак. Редовне месне надлежности су: надлежност по пребивалишту или боравишту окривљеног и надлежност по месту хватања окривљеног. Ванредне месне надлежности су: надлежност првенства, одређена надлежност, делегирана надлежност по *конекситету*, односно повезаности између неколико кривичних дела. Функционална надлежност означава поделу послова у оквиру суда током једног кривичног поступка (на кривичном суду) (Алексић, Миловановић 1993, 278). Дакле, судска делатност се састоји у припремању поступка, руковођењу поступком и доношењу одлуке у вези са конкретном ствари. Сваки судски поступак, а кривични поступак посебно, сложен је и захтева учешће различитих судских субјеката као што су: судија за претходни поступак, судија за претходно саслушање, судећи судија појединац, судско веће за главни претрес, жалбено веће, што је резултат реализације функционалне као једне од редовних надлежности (Кокољ 2009, 46–47). Успешно функционисање правосудног система представља основу претпоставку за јачање безбедносне функције државе с једне стране и подизања укупног капацитета безбедности државе и њених грађана на виши ниво с друге стране (Гађиновић, 2012, 229).

Дакле, правосудни систем чине сви судови, тужилаштва, министарство правде и све институције државе које су укључене у њен правни систем. Начело независности судске власти изражено је кроз неколико принципа: *принцип независности судске власти од законодавне и извршне власти, принцип обавезности судских одлука за све и дужности свакога да поштује извршну судску одлуку, принцип контроле судске одлуке од стране надлежног суда у прописаном поступку, као и принцип забране вансудске контроле одлука суда.* У модерној држави надлежност суда се прописује уставом и законом, и суд не

може да одбије да поступа и одлучује у ствари за коју је надлежан. У држави постоје *судови опште надлежности*: основни судови, виши судови, апелациони судови и Врховни касациони суд, као и *судови посебне надлежности*: привредни судови, привредни апелациони суд, прекршајни судови, Виши прекршајни суд и Управни суд. Такође, значајну улогу у правосудном систему државе има и правосудна управа. Судство има задатак да контролише законитост рада свих државних органа, што значи и оних из система безбедности. Судови морају реаговати на могуће злоупотребе и у великом броју земаља надлежни су за давање одобрења службама безбедности за предузимање неких деликатних, осетљивих мера којима се нарушавају људска права и слободе грађана, на пример, одобрења за тајно прислушкивање телефона, за тајно праћење и неке друге активности. Дакле, судови штите слободе и права грађана и обезбеђују уставност и законитост; судови су у вршењу судске функције независни и суде на основу устава, закона и других општих аката; расправљање пред судом је јавно, само изузетно – ради чувања тајне, заштите морала, интереса малолетника или заштите других посебних интереса државе – законом се могу одредити случајеви када се искључује јавност при расправљању на суду; у суђењу учествују судије и грађани као судије (судије-поротници или поротници) и нико ко учествује у суђењу не може бити позван на одговорност за мишљење дато приликом доношења судске одлуке. Судови морају примењивати кодекс „поштеносудије“, што значи да своје одлуке темеље на основу правних аката и правде, а међународна Конвенција о људским правима упозорава да „*свако има право да му суди суд који је основан на основу закона*“ (Гаћиновић 2012, 314).

Допринос тужилаштва изградњи капацитета система безбедности државе

Тужилаштво, заједно са судовима, штити уставни поредак државе и има наглашену улогу у гоњењу свих оних који се огреше о устав и законе своје државе, али и оних који са стране делују против интереса те државе, тј. њене националне безбедности. Ово се пре свега односи на шпијуне, односно агенте страних обавештајних служби, терористе и друге деструктивне организације. *Јавни тужилац* је примарно овлашћен за кривично гоњење у погледу кривичних дела за која се по закону гони по службеној дужности. Он нема монопол кривичног гоњења (осим када су у питању малолетници, у односу на које је једини овлашћени тужилац), већ је само *првенствени тужилац* за таква кривична дела, а само под одређеним условима кривично гоњење уместо њега може пре(д)узети оштећени таквим кривичним делом, који тада у законском смислу постаје оштећени као тужилац, а у теорији се, по правилу, означава као супсидијарни тужилац. У питању је својеврсни *процесни коректив* јавном тужиоцу, што је дуга, вишедеценијска традиција кривичног процесног система модерне државе (Шкулић 2006, 110).

Јавни тужилац је кривичнопроцесни субјект који примарно обавља функцију кривичног гоњења за дела за која се по закону гони по службеној дужно-

сти, а он делује у оквиру јавнотужилачке организације, која подразумева постојање јавног тужилаштва као посебног државног органа (Шкулић 2006, 111).

Јавно тужилаштво је *самостални државни орган* који *гони* починиоце кривичних дела, *штити* уставност и законитост улагањем правних средстава и предузима друге радње за које је законом овлашћено. Из овога произлази да се јавно тужилаштво не *дефинише као независно*, већ само као *самостално*, што је логично, и из чега следи његова начелно израженија веза са извршном влашћу, али без обзира на то, извршна власт се мора принципијелно уздржавати од директног деловања на јавна тужилаштва, исто као што се и јавни тужиоци, иако нису начелно означени као независни субјекти, морају одупирати свим покушајима да се на њих утиче, тј. они морају деловати искључиво самостално. Поред овога, из наведене дефиниције произлази да су *основне функције јавног тужиоца*: функција кривичног гоњења лица у односу на која постоји одређени законски дефинисан степен сумње да су учинила кривично дело, заштитна функција у односу на уставност и законитост, која се реализује улагањем одређених правних средстава, и функција предузимања других радњи за чије га је вршење законодавац овластио (Шкулић 2006, 110). Дакле, јавно тужилаштво је значајна институција у процесу успешног функционисања државе у општем смисли и њеног система безбедности, посебно.

Рад тужилаштва заснива се на монархском уређењу, хијерархијској организацији, праву супституције и праву деволуције. Монархски принцип уређења подразумева да сва тужилачка овлашћења припадају главном тужиоцу који преставља тужилаштво и одлучује у његово име, лично је одговоран за рад тужилаштва и обавља дисциплинску одговорност као старешина. До деволуције долази када виши јавни тужилац преузме спровођење радњи за које је иначе надлежан нижи јавни тужилац, док супституција постоји када виши јавни тужилац овласти неког нижег јавног тужиоца да врши одређене радње за које је, иначе, надлежан други нижи јавни тужилац (Кокољ 2009, 70).

Тужилаштво по службеној дужности гони извршиоце свих тежих кривичних дела, како у оквиру класичног и организованог, тако и у оквиру политичког криминала, и у том смислу представља значајан субјект заштите уставног поретка. Јавно тужилаштво остварује своју функцију на основу устава и закона, у складу са политиком коју својим општим актима утврђују парламенти држава. Право и дужност јавног тужилаштва јесте да обавештава парламент о примењивању закона и о свом раду. Поред тога, јавни тужилац прати друштвене појаве и даје парламенту и другим органима и организацијама предлоге за предузимање мера ради спречавања друштвено штетних и опасних појава и за учвршћење законитости и друштвене одговорности. Успешно остваривање ове њихове функције представља веома значајан допринос развоју безбедносне функције државе. Јавно тужилаштво, односно јавни тужилац, има основно право и дужност да гони учиниоце кривичних дела. Гоњење учинилаца кривичних дела састоји се у предузимању мера потребних за откривање кривичних дела и њихових учинилаца, у подношењу захтева за спровођење истраге (којом се утврђује постојање кривичног дела) и у подизању и заступању оптужнице пред судом.

Инспекцијске службе у изградњи и функционисању система безбедности државе

Инспекције (лат. *inspection* – надзор, преглед, контрола) су управни органи надлежни за обављање надзора над правилном применом и придржавањем закона од стране радних и других организација, односно грађана. Овај надзор остварује се преко инспекција, које функционишу на свим нивоима и које имају општа и посебна овлашћења. Општи делокруг који је заједнички за све инспекцијске службе прописан је законима о управи, односно инспекцији. Посебна овлашћења одређена су у системским законима, којима је регулисана организација и надлежност у одређеним областима. Примарни задатак инспекција је превентивно деловање. У вршењу надзора инспекцијски органи имају право да прегледају пословне просторије, објекте, уређаје и опрему, исправност пословања и документацију, могу узимати узорке, изјаве и затражити одређена вештачења. О свим предузетим радњама сачињава се записник. Ако се приликом обављања послова надзора утврди да је извршено кривично дело, привредни преступ или прекршај, инспекција мора без одлагања поднети пријаву надлежном органу (Алексић, Миловановић 1993, 91). Правовремене и свеобухватне инспекцијске контроле имају значајну улогу у ефикасном функционисању система безбедности државе. То се остварује кроз отклањање недостатака уочених током контроле као и истицањем предлога о унапређењу система безбедности од стране инспекцијских служби.

Инспекцијски органи, службе, заводи и установе значајно доприносе изградњи система безбедности државе доношењем и применом својих закона и прописа и, на крају, квалитетним и стручним поступањем по тим законима и прописима.

Држава, Законом о инспекцијском надзору, регулише овлашћења, права и обавезе овлашћених инспектора, односно инспекцијског органа који врши инспекцијски надзор. Овим законом регулисана су овлашћења инспектора у вршењу инспекцијског надзора кроз: контрола објеката и простора, земљишта, опреме и уређаја, пословних књига и документације, привремено одузимање документације, предмета и других ствари, забрану вршења одређених радњи и сл. Кад се у поступку инспекцијског надзора утврди, односно оцени, да је повређен закон, инспектор може наредити затварање објекта или просторије, одузимање или уништавање ствари, забрану располагања новчаним средствима са пословног рачуна итд. Инспекцијски надзор, у складу са законом и другим прописима, врше министарства и органи управе. Инспекцијски надзор врши се непосредним увидом код установе, правног лица, државног органа и органа општине, главног града, органа локалне управе, другог органа и организације, привредног друштва и другог облика вршења привредне делатности, физичког лица и другог субјекта (Гађиновић 2012, 319).

Инспекцијски надзор се врши ради поштовања закона, других прописа и општих аката, као и предузимања управних и других мера и радњи у циљу да се утврђене неправилности ускладе са прописима.

У вршењу инспекцијског надзора инспектор има овлашћења да: прегледа објекте и просторије, земљиште, опрему и уређаје, средства рада и друге предмете, производе који се стављају у промет, робу у промету, вршење промета робе и пружање услуга, пословне књиге, евиденције и регистре, уговоре, јавне исправе и другу пословну документацију; утврђује идентитет субјекта надзора и других лица; узима изјаве од субјекта надзора и других лица; узима узорке који су потребни за утврђивање чињеничног стања; нареди предузимање одговарајућих мера и радњи ради обезбеђења вршења надзора; привремено одузме документацију, предмете и друге ствари које су неопходне ради утврђивања чињеничног стања; забрани вршење одређених радњи; обезбеди извршење наложених мера и предузме и друге прописане мере којима се обезбеђује вршење инспекцијског надзора. Основна обележја инспекцијског надзора су: *то је основни облик управног надзора*, уз могућност да се врши одређено одступање у појединим областима управе у којима се поједина питања инспекцијског надзора могу уређивати посебним законом и друкчије; у Републици Србији инспекцијски надзор врше искључиво *органи државне управе* (министарства), а само изузетно, по посебном законском овлашћењу, у појединим ситуацијама и специфичним областима, и органи територијалне аутономије и јединице локалне самоуправе;³ *врши се ауторитативним методима*, уз изрицање мера и предузимање других законом предвиђених радњи, које могу ићи од указивања и наређења за отклањање уочених неправилности, преко привремене обуставе, до забране делатности правних субјеката; *врши се над неауторитативним пословима надзираних субјеката*, обично у поступању и пословању, а у неким областима и у стручним активностима правних субјеката; инспекцијски надзор је надзор над туђим радом, тј. над радом и пословањем надзираних правних субјеката, ван структуре система државне управе. Инспекцијски надзор који се врши у оквиру организационо-функционалне целине државне управе, посредством управне инспекције, чине специфични инспекцијски послови, нарочитог циља, посебних метода вршења и садржине. Резултат успешног инспекцијског надзора јесте ефикасност у функционисању институција, а тиме и допринос јачању безбедносне функције државе. У вршењу послова инспектори су самостални, у границама овлашћења, и за свој рад су *лично одговорни*. Самосталност је нужна претпоставка за њихов ефикасан, објективан и успешан рад. Појам „самосталност” треба схватити тако да нико не може утицати на њихов рад на било који начин и поводом било којег случаја. Поље самосталности инспектора ограничено је једино овлашћењима која он има, односно која су утврђена законом и другим прописима. Појам самосталности инспектора значи да функционер који руководи органом државне управе, у чијем је саставу инспекција, не може да предузима мере и радње из надлежности инспектора, нити може да врши било какав утицај на његов рад који би значео нарушавање начела самосталности. *Улога функционера у*

³ Нпр. у члану 20. Закона о локалној самоуправи („Сл. гласник РС” бр. 9/2002, 33/2004, 135/2004 и 62/2006 - др. закон) прописано је да општина као поверене послове обавља поједине послове инспекцијског надзора у областима промета роба и услуга, пољопривреде, водопривреде и шумарства и друге инспекцијске послове у складу са законом.

вршењу инспекцијског надзора треба да буде у складу са његовом улогом утврђеном системским прописима у управи, тј. да поспешује рад инспекције одговарајућим планирањем и програмирањем рада, координацијом са другим органима и службама, отклањањем негативних утицаја на објективност рада инспекције итд (Гађиновић 2012, 322).

Пошто располажу специфичним овлашћењима која други припадници органа државне управе немају, рад инспектора је подложен посебним, специфичним одговорностима. Садржај ових одговорности произлази из овлашћења која инспектори имају. Полазећи од права и дужности која инспектор има, конституисани су садржај и разлози одговорности. То значи да би инспектор, уколико не би вршио права и дужности у границама надлежности које има, аутоматски ступио у дејство механизма предвиђене одговорности. Притом, *инспектор је посебно одговоран ако у вршењу надзора не предузме, не предложи или не одреди меру за коју је овлашћен, ако не предложи, односно не покрене поступак пред надлежним органом због незаконитости, односно неправилности, и ако прекорачи утврђене границе овлашћења.* Дакле, инспектор, у границама овлашћења, може *наложити решењем извршење мера и радњи уз одређивање за то потребног рока и управним актом – решењем, решавати о ствари која је предмет инспекцијског поступка. Решење може бити писмено и усмено. Писмено решење је редовно и правило је у поступању инспектора, док је усмено решење изузетак, када је у питању непосредна опасност по живот и здравље људи, или сигурност имовине ради обезбеђења јавног мира и безбедности. Усмено решење треба да се констатује у записнику о извршеном прегледу, а дужност је инспектора да га у одређеном року донесе у писменој форми. Инспектор може изрећи мандатну казну; поднети пријаву надлежном органу за учињено кривично дело или привредни преступ и поднети захтев за покретање прекршајног поступка; издати привремено наређење, односно забрану у складу са законом; донети мере обезбеђења у случају опасности за живот и здравље људи, или за друге јавне интересе (Гађиновић 2012, 323).* То су управне мере које су посебно карактеристичне за инспекцијске органе. Оне су материјално-правног карактера и представљају стварни циљ који се жели постићи управним актом и остварити управном радњом. *Те мере по садржају могу бити: репресивне* (мандатне новчане казне, подношење кривичне пријаве, захтев за покретање прекршајног поступка, пријава за привредни преступ и сл.); *корективне*, којима се налаже усклађивање понашања и рада са прописаним; *превентивне* (санитарне, ветеринарске, инспекције рада), које, у ствари, представљају мере обезбеђења: карантин, уништавање животних намирница, болесног биља и стоке и сл. и обавештавање других органа ако постоје разлози за предузимање мера од стране тих органа (судови, тужилаштва и сл.); покретање иницијативе код овлашћеног органа за обустављање извршења, односно за поништавање и укидање прописа или другог општег акта ако нису у складу са уставом и законом; предузимање других мера и радњи ако је инспектор за то законом и другим прописом овлашћен. Дакле, инспектор има знатна непосредна овлашћења која може предузети или предложити поводом стања које је утврдио приликом инспекцијског надзора, и та овлашћења могу бити веома

ефикасна. У вршењу инспекцијског надзора инспекцијски органи су дужни да међусобно сарађују и да сарађују са другим органима и организацијама. Стручно и на закону засновано функционисање инспекцијских служби значајно доприноси изградњи безбедносне функције државе у општем смислу, као и грађана државе посебно. Државни и други органи дужни су да, на захтев инспектора, доставе тражене податке и обавештења која су неопходна за остваривање његових функција. С обзиром на савремена научна достигнућа, знања, методе и средства, потребно је и сам безбедносни систем адекватно опремити како би успео да детектује неке неуобичајене појаве и активности које могу макар навестити да се ради о неком облику нарушавања система безбедности државе и њених грађана.

Закључна разматрања

*Не презири слабо дете, оно
може бити син тигра.*

Народна пословица

Покушај да се интердисциплинарним приступом анализира безбедносна функција државе, утврде нови поступци у њеној изградњи, основни циљ је ове монографије. Истовремено и покушај аутора да допринесе ефикаснијем функционисању система безбедности државе у условима све интензивнијих безбедносних изазова и претњи на почетку XXI века. То је велики научни изазов за аутора, али и нада да ће овај рад подстаћи државе а и ОУН на размишљање о начину стварног превазилажења латентне опасности од свих врста политичког насиља и угрожавања безбедности државе. Дакле, неопходно је да се на свим нивоима интензивира безбедносна култура, организација и изградња система безбедности државе. У том циљу укључене су све функције државе и то: *Услужна функција* – држава као произвођач јавних добара (школе, болнице, полиција, војска, противпожарна заштита, комуналне и поштанске услуге и др.) од којих зависи живот модерног човека, и без којих је незамислив; *економска функција* – држава као регулатор и помагач, јер она оперише макро економијом, регионалном и другом политиком за подршку економији унутар њене територије - она такође производи физичку инфраструктуру за унапређење привреде (путеве, железнице, далеководе, телекомуникације и сл.) ; *правна функција* – држава као арбитар, она доноси законе – опште обавезујуће норме, којима се и сама ограничава у поступању у друштву, и којима регулише правила понашања својих грађана, а у исто време она је судија изнад свих конфликта у друштву и неутрална је у пресуђивању спорова; *социјална функција* – држава као социјални инжењер има функцију изналажења баланса између социјалне неједнакости појединих друштвених група унутар друштва, и одржавање политике социјалног мира у друштву, *идеолошка функција државе* – заснована на теорији односа између економске базе и идеолошке политичке надградње (идеологија је један од основних чинилаца кохезије и хомогености у друш-

тву, што је битан услов за успешну одбрану, односно безбедност земље) и *безбедносна функција* – све предходно наведене функције државе супстрат су безбедносне функције. Безбедносна функција је уједно и услужна функција, јер се друштву унутар државе: обезбеђују – пружају „услуге” сигурности; развоја економије као материјалне базе материјално-техничке опремљености и стручне оспособљености органа и служби безбедности; правом се дефинишу виталне вредности друштва, друштвено опасни догађаји којима се угрожавају вредности, и правни основи дужности и овлашћења органа безбедности на њиховом спречавању и сузбијању; добром социјалном политиком спречавају се сукоби социјалних групација са различитим стандардима живљења, а идеологија је основа за изградњу кодекса понашања који не трпи никакве не безбедносне појаве.

Безбедносна функција се може идентификовати и са принудном функцијом државе која је везана за очување виталних вредности друштва: суверенитета; територијалног интегритета и независности и борба против криминала.

Основа функција безбедности јесте превентивна, односно да својом организацијом и знањем буде инструмент одвраћања непријатељске делатности организација, група и појединаца. Ако до таквих активности ипак дође, субјекти система безбедности морају ефикасно реаговати, како би правовремено открили узрок опасности и елиминисали њихове носиоце на правно дозвољен начин.

Мноштво је теоретских размишљања употребе самог термина и различитих научних погледа на безбедност, посебно ако се зна да се овај термин као основна вредност међуљудских односа користи у свим областима живота и рада. Отуда многострукоост његове употребе, али с основним циљем – очување и остваривање безбедности грађана. У том смислу се може с правом истаћи да безбедност има функцију служења. *Међутим, у једном друштву се не може остварити ни максимална безбедност, нити апсолутна слобода.* Ради се о потреби обезбеђења равнотеже између безбедносне заштите и основних права и слобода грађана и интереса друштвене заједнице. У том смислу се слобода и безбедност требају првенствено схватити као варијабилне величине, с обзиром на дивергентне конфликтне и непомирљиве интересе појединаца и група у сваком друштву.

Разлике које су кроз историју постојале, постоје и на почетку XXI века између друштава а условиле су нужност одмеравања снага на политичком, војном, идеолошком и економском плану ради промене односа снага и наметања одговарајућих система вредности. У том смислу наука о безбедности је пред великим изазовима, посебно у време великих политичких, националних, економских, безбедносних и других процеса са дивергентним погледима на решавање питања која су од животног значаја за човека. У том процесу се јављају конфликти, безбедносне турбуленције, сукоби и опасности са применом силе и разни облици насиља, који доводе у питање основе хуманизма. Још увек „нема хуманизма без идентитета”, интегритета и суверености појединца и заједнице, у смислу слободе деловања у стварности, јер то су највише вредности хуманитета које произилазе из суштине бића човека.

Елементи интегралне безбедности државе, најчешће итите вредности и опште интересе: одбрана државе и њених грађана; очување и интензивни развој демократије, демократских институција; просперитетног и слободног друштва; владавина права; поштовање људских и грађанских права укључујући и мањинска права; пуна интеграција националне државе у међународну заједницу држава на регионалном и глобалном плану; обезбеђење социјалне и сваке друге сигурности становништва; очување културног и историјског идентитета домицилног народа у дијаспори и заштита природне средине и обезбеђење здравог еколошког окружења. Овако дефинисани општи интереси националних држава остварују се према општеприхваћеним међународним стандардима и кодексима. Стога све државе изражавају одлучност да свим расположивим и дозвољеним средствима штите своје интересе и активно учествује у изградњи и заштити универзалних вредности међународне заједнице. Различита виђења појма безбедности од индивидуалне до глобалне указују на дивергентна гледишта теоријског одређења овог појма, али у исто време пружају избор и преглед заједничких елемената на основу којих се верује да се у будућности може општеприхватљиво дефинисати национална безбедност.

Међународни систем безбедности у наредном периоду је пред великим изазовима како сачувати колективну безбедност становништва и заштитити грађане од свих врста насиља. Да би се дошло до тога циља неопходно је између осталог додатна озбиљност државе и њено континуирано ангажовање на изградњи система безбедности уз стално праћење научних достигнућа из области војних, друштвених и техничких наука, као и неопходност изградње и развоја стратегија *одвраћања* и *узвраћања*. Посебна пажња треба да буде посвећена изградњи етичких стандарда који укључују и осећања обавезе за заштиту грађана како на локалном, тако и на глобалном плану. Међутим, народи не смеју живети у заблуди да је замишљени и једном утврђени систем високо професионалне одбране довољна гаранција за стално и успешно супротстављање свим облицима угрожавања у садашњим и будућим временима развоја међународних односа.

Против свих врста насиља првенствено се мора борити самим системом државе, његовом снагом, квалитетом, виталношћу, демократичношћу која се налази у његовој основи, правном државом и даљим развојем слобода и права грађана, те учвршћивањем тих односа у све области друштвеног живота. Уколико је демократско друштво етички, економски и организационо јаче и стабилније – утолико се оно осећа одговорнијим за процес заштите друштва и утолико се смањује могућност јављања свих облика насилних активности које угрожавају безбедност друштва и њених грађана. Међутим, било би са аспекта науке неоправдано у овим нестабилним временима инсистирати само на превентивном деловању, јер без репресивне и борбене функције државе а и ОУН није могуће ситуацију како на локалном, тако и на глобалном плану држати под контролом. Дакле, у изградњи безбедносне функције државе значајну улогу имају војска, полиција, обавештајно-безбедносне службе, цивилна одбрана, царински систем државе, правосудни и инспекцијски органи као и грађани државе.

Литература

1. Алексић, Живојин, Зоран Миловановић, 1993. *Лексикон криминалистике*, Београд: Врело.
2. Гаџиновић, Радослав, 2012. *Безбедносна функција државе*, Београд: Институт за политичке студије.
3. Гаџиновић, Радослав, 2012. *Унутрашњи неоружани облици угрожавања капацитета безбедности државе*, У Политичка ревија, бр. 1/2012, Београд: Институт за политичке студије.
4. Драгишић, Зоран, 2010. *Систем безбедности Републике Србије*, Факултет безбедности, Београд: Службени гласник.
5. Јаковљевић, Владимир, 2006. *Систем цивилне одбране*, Београд: Факултет безбедности
6. Јовашевић, Драган, 2006. *Лексикон кривичног права*, Београд: Јавно предузеће Службени гласник.
7. Кековић, Зоран, 2007. *Системи безбедности*, Хрестоматија, Београд: Факултет безбедности.
8. Кековић, Зоран, Желимир Кешетовић, , *Private Security Companies from the Corporate Security Perspectives*, Days of private security, 2nd international conference, Celje, 2005.
9. Ковач, Митар, 2003. *Стратегијска и доктринарна документа националне безбедности*, Београд: Свет књиге.
10. Кокољ, Митар, 2009. *Кривично процесно право*, Бијељина: Универзитет Синергија
11. Срдић, Милутин, Љубиша С. Адамовић, 1975. *Политичка енциклопедија*, стр. 1040, Београд: Савремена администрација.
12. Шкулић, Милан, 2006. *Кривично процесно право – општи део*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд: Јавно предузеће Службени гласник.
13. Klofas, John, Stan Stojkovic, David B. Kalinich, 1990. *Criminal Justice Organizations, Administration and Management*, Belmont, California: Brooks/Cole Publishing Comp.
14. Murray, T., E. McKim, 2000. *The policy issues in policing and private security, Police and private security: What the Future Holds?*, Ottawa: A Canadian Association of Chiefs of Police Publication.
15. O'Connor, Joseph, Ian McDermott, 1997. *The Art of Systems Thinking*, London: Thorsons

ON IMPORTANCE OF JUDICIAL AND INSPECTION BODIES IN FORMATION OF THE STATE SECURITY FUNCTION

Summary: In this paper author underlined the importance of judicial and inspection bodies in formation of the capacity of security of modern state. It is known that the judiciary bodies have a very important role in protection of the constitution-

ality and legality of the state, because successful functioning of judicial system significantly contributes to formation of the capacity of security. It is very important that within the process of their own functioning the judicial authorities cooperate with the state security system. In certain situations functioning of the judicial system must be coordinated with the functioning of the security system, because neither the court nor the prosecutor's office can solve the problems without the facts that they may find only in cooperation with the modern state security bodies. Such cooperation is necessary also in case of prevention function, because the judiciary bodies of the modern states also have a preventive role. In addition, the inspection services also significantly contribute to raising of the security system to a higher level by supervision of proper implementation and compliance to the law by citizens, working organizations and other kind of organizations. This supervision is exercised through inspections which function on all levels and have general and special authority powers.

Keywords: security, capacity, state, court, prosecution, inspections

ЗЛОЧИНАЧКО УДРУЖЕЊЕ У МЕЂУНАРОДНОМ КРИВИЧНОМ ПРАВУ

Сажетак: Злочиначко удружење представљало је кривично дело Заједничког плана и завере, односно посебан облик Злочина против мира, који је као такав истицан у Нирнбершком и Токијском процесу. У новијој пракси међународних кривичних судова овај институт се на изврстан начин користи, али његова функција често је подређена политичким злоупотребама. Етикетирањем одређених политичких режима „злочиначким удружењем” од стране тзв. међународних политичких елита омогућава се широки маневарски простор за оправдавање њихових „хуманитарних интервенција” које су последица управо заједничког злочиначког циља. Од половине XX века до данас могуће је идентификовати низ повреда међународног права насталих као последица деловања злочиначког удружења, а која се наставља са повећаним интензитетом. Уколико се настави са прикривеним деловањем правих злочиначких удружења главни исход неће бити постизање светског мира него хегемоније. Да би се оваква тенденција спречила нужно је редефинисати место Злочиначког удружења у међународном кривичном праву, указати на перманентне случајеве њиховог деловања, њихове субјекте и начине на које ти исти субјекти избегавају одговорност.

Кључне речи: Злочиначко удружење, право, међународни случајеви, чињенице.

Увод

Многи догађаји у историји који су за последицу имали страдање великог броја људи настали су као последица демагошке идеологије различитих политичких или милитантних клика. У међународном кривичном праву оно је идентификовано као „удружени злочиначки подухват” односно „злочиначко удружење”.

* miodragcujic@gmail.com

Под изразом злочиначког удружења подразумева се: „...учествовање у извршењу кривичних дела која настају када се више особа које имају заједнички циљ укључе у заједничке криминалне активности...” (Boas et al. 2007, 16). У теоријском смислу оваква дефиниција може се сматрати потпуном, међутим у практичном смислу њена неодређеност огледа се у тумачењу злочиначког удружења као: (а) посебног облика извршења кривичног дела или (б) посебног облика одговорности.

Ако се злочиначко удружење посматра са аспекта посебног облика извршења кривичног дела потребно је размотрити неколико могућности: (1) као радња извршења у оквиру инкриминисаних кривичних дела у Статуту; (2) као радња универзалног кривичног дела; (3) као радња у стицају са другим радњама кривичног дела.

У првом случају радња извршења подразумева постојање кумулативне повезаности између извршења инкриминисаног дела у коме је неизоставна компонента постојање злочиначког циља, односно организације. Типичан пример наведен је у Нирнбершком процесу као Злочин против мира који обухвата: планирање, припрему, иницирање или вођење агресивног рата или рата који крши међународне уговоре, споразуме или обавезу, или учешће у заједничком плану или завери (CIMT 1946, Art. 6).

Злочиначко удружење као радња универзалног кривичног дела може се идентификовати кроз појединачне тачке оптужнице у Токијском процесу, у којима је наглашено да су: „Сви оптужени за удруживање као лидери, организатори, иницијатори или саучесници између 1. јануара 1928. и 2. септембра 1945. године у смислу војне, поморске, политичке и економске доминације у Источној Азији, Пацифику, Индијском океану...суседним државама и острвима” – које се у наредним тачкама оптужнице разграђују на „заверу” у смислу „припреме или вођење агресивног рата” (Boister and Cryer 2008, 18-33).

Злочиначко удружење у смислу радње која је у стицају са другим радњама кривичног дела подразумева постизање истог циља применом различитих методолошких приступа. Као пример могао би се узети неки циљ који се постиже конвенционалним методама рата, а чији ефекат се поспешује адекватним методама пропагандног деловања. Кроз општу пропаганду људи се припремају за будуће ратове, тако пропаганда директно подстиче на посебне агресивне циљеве (Kearney 2007, 35). Управо овај облик извршења кривичног дела представља један о честих видова злоупотребе међународног кривичног права, јер се његова могућност у пракси занемарује, а главни носиоци идеје удруженог злочиначког подухвата успешно ескивирају кривичну одговорност.

Схватање злочиначког удружења као посебног облика одговорности је по појединим правницима: „Парадоксално, више него сложен и аналитички оспораван облик одговорности који је препознат у пракси већа *ad hoc* судова, а с друге стране имплицитно обухваћен као облик одговорности 7/6 (1) *ad hoc* Статута”¹ (Boas et al. 2007, 16).

¹ Одредбе чл. 7. ст. 1 односи се на Ажурирани статут Међународног кривичног суда за бившу Југославију (ICTY), док се чл. 6. ст. 1 односи на Статут Међународног кривичног суда за Руанду (ICTR).

Имајући у виду супротстављеност ставова о схватању злочиначког удружења као посебног облика одговорности истичу се два питања: (1) Због чега је злочиначко удружење прихваћено као облик одговорности у Римском статуту као коначно решење и (2) Да ли се дефинисањем злочиначког удружења изричито као облика одговорности решава проблем извршења радњи појединца или групе која има заједнички циљ?

Поред проблема материјално-правног карактера у решавању коначног положаја злочиначког удружења у оквирима међународног кривичног права нужно је размотрити како реалне могућности извршења злочиначког подухвата, тако и оне акте који су настали као последица прикривеног деловања злочиначког удружења.

Нирнбершки и Токијски процес

Злочиначко удружење у анализи облика извршења дела, односно облика одговорности исказује одређене специфичности у зависности од тога да ли је предмет Нирнбершког или Токијског процеса.

У *Нирнбершком процесу* злочиначко удружење било је конципирано кроз радње Заједничког плана и завере односно поједине радње у оквиру Злочина против мира, при чему је одговорност дефинисана индивидуално кроз појединачне акте оптужених или кроз њихову објективну (командну) одговорност у политичким и војним организацијама са обележјем удруженог злочиначког подухвата.

Заједнички план и завера обухватао је конкретизоване циљеве удруженог злочиначког подухвата, док је Злочин против човечности потврђивао циљ и одговорност деловања. Због кумулативне повезаности ова два кривична дела у Нирнбершком поступку веома честа појава била је да се оптужени истовремено терете по оба основа и да по истима буду осуђени.

Међу таквим случајевима издвајају се: (1) Рудолф Хес (*Rudolf Hess*) – за активно учешће у раду са илегалном нацистичком партијом и иницирање агресије против Аустрије, Чехословачке и Пољске (ИМТ 1946, 103-105); (2) Јоким фон Рибентроп (*Joachim von Ribbentrop*) – министар иностраних послова Немачке за активно учешће у плановима агресије против Чехословачке, Пољске, Норвешке, Данске, Грчке и Краљевине Југославије (ИМТ 1946, 105-107); (3) Вилхелм Кајтел (*Wilhelm Keitel*) – Високи командант оружаних снага (ОКВ) за активно учешће у притисцима на Аустрију ради анексије, планирању и реализацији напада на Чехословачку, Норвешку, Грчку, Југославију и СССР (ИМТ 1946, 108-109); (4) Алфред Розенберг (*Alfred Rosenberg*) – шеф АПА (АРА)² за активно учешће у припреми и планирању напада на Норвешку, а у својству Хитлеровог „политичког саветника” за припрему неколико нацрта планова о успостављању управе на окупираној Источној територији и њихову каснију реализацију (ИМТ 1946, 113-114); (5) Ерик Раидер (*Erich Raeder*) – gross-

² АПА (АРА) – Канцеларија за иностране послове.

admiral (ОКМ) за активно учешће у изradi плана о ангажовању немачке морнарице у нападима са мора на Норвешку и СССР на Балтичком мору, као и припремама за рат против Аустрије (ИМТ 1946, 131-133); (6) Алфред Јодл (*Alfred Jodl*) – шеф оперативног штаба Врховне команде оружаних снага за планирање напада на Чехословачку, Норвешку, Данску, Холандију, Грчку и Југославију и изradi коначног плана „Барбароса” (ИМТ 1946, 138-139) и (7) Константин вон Неурат (*Konstantin von Neurath*) – министар спољних послова и министар без портфеља за активно учествовање у стварању заблуде са представницима држава Европе у процесу припреме Немачке за агресивну политику према Европи (ИМТ 1946, 147-150).

Оно што нарушава кохерентност ова два инкриминисана дела јесте чињеница да су у четири случаја: Вилхелм Фрик (*Wilhelm Frick*), Валтер Функ (*Walter Funk*), Карл Дониц (*Karl Donitz*) и Артур Сејс-Инкуарт (*Arthur Seyss-Inquart*) на основу одлуке судског већа изузети од одговорности за Заједнички план и заверу, а осуђени за Злочине против мира.

Њихова функција у оквиру управних органа власти свакако је имала удела у индивидуалним радњама Заједничког плана и завере, међутим оваква одлука суда може се приписати или његовој диспозитивној оцени или чињеници да су оптужени евентуално били припадници организација које су представљале посебан предмет пред Нирнбершким поступком.

У анализи Организација које су представљене као злочиначка удружења Трибунал у Нирнбергу свој закључак изводио је из њихове структуре, циљева и криминалне активности.

У разматрању *Нацистичке партије* као злочиначке организације Трибунал је констатовао да је Руководећи корпус партије коришћен у криминалне сврхе у виду германизације освојене територије, прогона Јевреја, управљања програмом принудног рада и злостављања ратних заробљеника те сходно томе *Reichsleitung* као кадровска организација Партије, шефови различитих кадровских организација *Gauleiter* и *Kreisleiter* сматрају се одговорним, док се нижи службеници изузимају по предлогу тужилаштва (ИМТ 1946, 86).

*Гесман*³ и *SD*⁴ имали су циљ укључивања у погроме и истребљење Јевреја, бруталност и убиства у концентрационим логорима, делујући преко администрација на окупираним територијама, кроз програме принудног рада, злостављање и убиства ратних заробљеника по чему се сматрају одговорним, јер су постали или остали чланови организације са знањем да се користе за извршење кривичних дела (ИМТ 1946, 90-91).

Са потпуно истим циљем *SS*,⁵ организација коју су чинили припадници *SS Allgemeine*, *SS Waffen*, *SS Totenkopf Verbände* и припадници других полицијских снага, на основу закључка Трибунала сматрају се злочиначком организацијом изузимајући оне субјекте који су били приморани или нису починили злочине (ИМТ 1946, 95-96).

³ Die Geheime Staatspolizei – Тајна државна полиција.

⁴ Der Sicherheitsdienst des Reichsführer – Служба обезбеђења Reichsführera.

⁵ Die Schutystaffeln der Nationalsozialistischem Deutschen Arbeiterpartei – Национал-социјалистичка немачка радничка партија.

За разлику од наведених закључака Трибунал је у извесним случајевима констатовао да *не постоје* елементи злочиначког удружења алудирајући на *SA, Кабинет Рајха* и *Главни штаб са Високом командом*.

Његова образложења су на извешан начин непотпуна и нејасна. Ако се има у виду деловање *SA* по начелима нове политичке странке 1939. године, која је укључивала чињење ратних злочина и злочина против човечности нелогично је да Трибунал све то изузме констатујући да кривична дела која су том приликом извршена нису била криминална према Повељи Трибунала, а да се у тренутку експанзије нацистичке агресије њихов број свео на групе неважних нацистичких хангара (ИМТ 1946, 96-97). Сличну констатацију Трибунал је извео за *Кабинет Рајха* указујући да се наведена организација *не може сматрати злочиначком* из два разлога: (1) јер не показује да је после 1937. године деловала као група или организација; (2) зато што је група оптужених особа толико мала да се члановима на одговарајући начин може судити у одговарајућим случајевима, а да се не приближи изјави да је кабинет чији су чланови био криминалан (ИМТ 1946, 97).

На скоро идентичан начин Трибунал констатује да *Главни штаб и Висока команда немају обележје злочиначког удружења*, јер појединачним суђењем њихових службеника постигла би се сврха боља од декларације која је тражена, а много важнији разлог је у томе што оне нити су „организација” нити су „група” у смислу члана 9 Повеље (ИМТ 1946, 98).⁶

Суштински проблем у дефинисању одређене организације злочиначком је у констатованом члану 9 Повеље, где се као и данас уочава широка слобода тужилаштва и судских већа да одређену организацију дефинишу на онај начин који је у интересу тренутне међународне политике.

Токијски процес је питање злочиначког удружења дефинисао као кривично дело Злочина против мира кроз: „... планирање, припрему, покретање или вођење објављеног или необјављеног агресивног рата, или рата који крши међународна права, уговоре, споразуме или уверења или учешћа у заједничком плану или завери за постизање било шта од наведеног” (SPEIMTFFE 1946, Art. 5a).

Анализирајући структуру оптужнице уочава се да су сви Злочини против мира систематизовани од тачке 1 до 38, и то на такав начин да је су све радње извршења дела констатоване у тачки 1, док се у преосталим тачкама парцијално издвајају као „завера”, „удружење”, „планирање”, „припрема” у односу на поједине државе (Boister and Cryer 2008, 17-28).

Специфичност Токијског процеса поводом радњи Злочина против мира разматране су искључиво кроз поступке појединаца, док је заједнички циљ организације којој су припадали занемариван.

⁶ Члан 9 (1) Повеље Међународног војног трибунала прописује: „На суђењу било којем појединачном члану било које групе или организације Трибунал може констатовати (у вези са било којим актом за који појединац може бити осуђен) да је група или организација чији је појединац био члан злочиначка организација.

У контексту овакве тврдње довољно говори случај Иване Матцуи (*Iwane Matsui*) генерал који је о извршеним злочинима Јапанаца у Нанкингу, који је био под његовом надлежношћу, обавестио јапанске дипломатске представнике у Нанкингу и Токио (IMTFE 1948, 572), дакле политички и војни врх Јапана, али они као „организација” нису сносили никакву одговорност.

Посебно интересантан је случај експериментисања на људима које се одвијало у јединицама Ишијеве (*Ishii*) мреже, које су системски спроводиле Јединица 731 и Јединица 1644 о чему постоје извештаји америчке војске о томе да су им општи обриси тих програма познати (Keiichi 2005, 4). Прва фаза резултирала је Сандерсовим извештајем (од 1. новембра 1945.) и Томсоновим извештајем (од 31. маја 1946.) у којима су изнете информације о бактеријским бомбама, али су изостављене теме експериментисања на људима или пробе биолошког оружја (Keiichi 2005, 8). У ком правцу се кретала истрага овог случаја довољно указује чињеница да је Даглас МекАртур (*Douglas MacArthur*) у својству Врховног команданта Савезничких снага 6. маја 1947. године проследио Вашингтону допис у коме је констатовао постојање значајних података изведених из Ишијеве изјаве, с констатацијом да ће се те информације највероватније задржати у обавештајним каналима због чега се неће користити као доказ ратних злочина (Gold 2003, 109).

Избегавање оптужнице за Ратне злочине кроз експерименте над људима пресекао је Захтев руског тужилаштва упућен IMTFE 1947. године за формално испитивање Широ Ишија (*Shiro Ishii*), Хитоши Кикучија (*Hitoshi Kikuchi*) и Кијоши Отаа (*Kiyoshi Ota*) у вези Јединице 731 BW експеримената и „случаја масовних убиства као резултата тих експеримената” (Cunliffe 2007, 5). Оно што остаје нејасно у овом случају јесте због чега је целокупан поступак инициран пред националним судом СССР-а, а не пред ICTFE и због чега се деловање ове јединице није представило организацијом за удружени злочиначки подухват, већ индивидуалном одговорношћу сваког њеног члана?

Одговор на ово питање потребно је потражити у интересима страна у поступку, чију позадину није тешко разумети.

Савремени концепти злочиначког удружења

Концепти злочиначког удружења у другој половини XX века претрпели су делимичне измене у односу на Нирнбершки и Токијски поступак. У Нирнбершком и Токијском процесу у оквиру сваког инкриминисаног дела (тачке оптужнице) наглашено је постојање посебног облика *радње извршења* специфичног за злочиначко удружење, док се у модерним схватању *кроз индивидуалну одговорност* могу извести уопштене радње извршења злочиначког удружења, које се као такве повезују са инкриминисаним кривичним делима у Статуту.

Заједничка одредба члана 7/6 (1) *ad hoc* Статута (ICTY и ICTR) прописује индивидуалну одговорност на следећи начин: „Особа која је планирала, подстицала, наредила, починила или на други начин помогла и подржала пла-

нирање, припрему или извршење неког од кривичних дела...сноси индивидуалну кривичну одговорност” – у зависности од службеног положаја и овлашћења којима располаже.

Повезивањем радњи извршења прописаних у индивидуалној одговорности са инкриминисаним делима у Статуту (нпр. ратни злочини, злочини против човечности, геноцид, агресија), надлежним субјектима у поступку омогућава да инкриминисано дело квалификују као теже (имплементирајући у његовом бићу постојање удруженог злочиначког подухвата).

Предност оваквог одређивања злочиначког удружења је у томе што омогућава шире сагледавање чињеница од стране судских већа и повезивање инкриминисаних радњи кроз заједничко деловање више повезаних случајева чији је циљ исти, међутим с друге стране овакав систем омогућава лакшу злоупотребу.

Уколико би се упоредили случајеви *Јадранко Прлић и др.* са случајем *Радован Карџић и др.* приметило би се да је у оба случаја констатовано постојање „удруженог злочиначког подухвата”, с тим да је ICTY у првом случају као циљ дефинисао: „трајно уклањање и етничко чишћење босанских Муслимана и других нехрвата” (ICTY, IT-04-74-T, par. 15), а у другом случају „трајно уклањање босанских Муслимана и босанских Хрвата с подручја БиХ, на која су босански Срби полагали право.” (ICTY, IT-95-5, par. 6).

На основу изведене компарације у оба случаја потврђује се постојање индивидуалне одговорности порописане у члану 7 (1) Статута, која одговара елементима злочиначког удружења, али очигледна злоупотреба је у томе што је ICTY потпуно исте радње извршења дефинише потпуно различитим кривичним делима (Тежа повреда Женевске конвенције – Геноцид).

Овај институт ствара проблеме ако је често наглашаван, јер утиче како на објективност у раду међународног кривичног суда, тако и на јавно мњење међународне заједнице. У многим предметима ICTY је потенцирао да су легитимне институције као што су ЈНА, ВЈ, МУП Републике Србије у својству органа принуде ангажовани на заштити интегритета и територијалног суверенитета СФРЈ односно Републике Србије деловале као организације удруженог злочиначког подухвата.

Оваква једностраност често је долазила до изражаја, јер је ICTY у многим случајевима овај институт користио бираним речима или га је једноставно избегавао када је реч о другим националним ентитетима на простору бивше Југославије. Међу таквим примерима може се издвојити формирање плаћеничког одреда „Ел Муцахеид”, у оквиру 3. Корупуса АБиХ, чији су се ритуални злочини спроводили у логорима Каменица и Ливаде у Завидовићима, као и на ширем простору Озрена и Возуће (ICTY, IT-04-83, par. 14-50); или деловање тзв. „Кажњеничке бојне” заједно са снагама ХВ и ХВО сачињене од 200 до 300 војника на челу са *Младеном Нелетилићем* и *Винком Мартиновићем* у кампањи против босанских муслимана на простору Мостара укључујући логоре у Мостару, Лиштици, Широком Бријегу и Љубишком (ICTY, IT-98-34, par. 10-14).

Дефинисање појма злочинаког удружења много је једноставније када се у једном поступку недвосмислено разликује жртва од извршилаца кривичног дела. Такав поступак својствен је за ICTR. Након убиства Руандског председника Жувенал Хабираимане (*Juvenal Habyarimana*) припадници већинске популације Хута као главним кривцем означили су припаднике мањинске заједнице Тутсија, над којима су извршили стравичне злочине с циљем истребења.

У периоду Прелазне владе Руанде од 8. априла до 17. јула 1994. године постизање циља удруженог злочиначког подухвата достигло је кулминацију, а сваки од оптужених могао се сматрати чланом злочиначког удружења. У предмету Бизимунгу и др. (*Bizimungu et. al.*) четворица министара у Влади оптужена су за: „*Заверу за чиђење геноцида, геноцид, саучесништво у геноциду, директно и јавно подстицање на геноцид, злочине против човечности и кршење члана 3 заједничког Женевским конвенцијама и II допусног протокола прописани у члану 2, 3, 4 Статута Трибунала*” (ICTR-99-50-I). Овакав концепт оптужнице представљао је основу за процесуирање већине оптужених, иако исход поступка није увек резултирао казном затвора.

Вреднујући индивидуалну одговорност оптужених за радње извршења сходно члану 6 (1) Статута са елементима прописаним у уводном делу оптужнице ICTR је идентификовао неколико политичких и милитантних организација које су у својој позадини имали одређени циљ злочиначког подухвата.

У врху организационе пирамиде налазио се *Национални револуционарни покрет за развој Руанде (MRND)* чија се кампања састојала у контроли и управљању одборима наведене странке преко организованог, централно командног милицијског тела које би одговарало на њихов позив да нападају, убијају и уништавају Тутси становништво (ICTR-98-44, пар. 24). Активну улогу у реализацији постављеног циља преузео је Кабинет министарства одбране, Висока команда Руандске армије (Председничка гарда, Батаљон пара-командоса и Извиђачки батаљон, укључујући команданте за војне операције по секторима) чија функција се огледала у обуци и дистрибуцији оружја милицијама, изради спискова за ликвидацију, планове масакра усмерене на Тутсије и умерене Хуте, као и њихово непосредно учешће (ICTR-97-34-I, пар. 5.1-5.2). На локалном нивоу активну улогу на спровођењу постављеног циља истребљења непосредно су преузеле жандармерија и пара-милицијске снаге INTERAHAMWE.

Римски статут је по принципу ICTY и ICTR злочиначко удружење прописао у одредбама Индивидуалне кривичне одговорности. У члану 25 (3) (д) Римског статута констатована је одговорност појединца ако се: „*На било који други начин допринесе извршењу или покушају извршења кривичног дела иза којег стоји група лица која делује са заједничким циљем, под условом да је: (I) кривично дело из надлежности Суда; (II) да је извршено са знањем о намери групе; (III) у вези са кривичним делом геноцида*”. Анализирајући садржину ове одредбе уочавају се одређене празнине и недоречености. Имајући у виду да је процес кодификације међународних кривичних дела посебно активиран од 1946. године и још увек траје, несхватљиво је да у сфери права и даље није јасно дефинисано шта се сматра групом лица. С друге стране недоречност на-

ведене норме огледа се у смислу да дело злочиначког удружења треба да је у надлежности Суда, да би се након тога нагласила повезаност са кривичним делом геноцида. Ако је деловање злочиначког удружења усмерено искључиво на геноцид, да ли то значи да у случају извршења агресије нису испуњени услови постојања злочиначког удружења?

Имајући у виду наведене концепте злочиначког удружења многе чињенице непосредно указују да су: Велике силе те које често идентификују или дефинишу норме које одређене државе сврставају у посебан нормативни универзум и то је препознатљива веза између склоности великих сила да интервенишу у име међународне заједнице и означавају као одметника неке од оних држава које подлежу интервенцији (Simpson 2004, 6). Сходно томе нужно је запитати се да ли су администрације таквих држава, могу дефинисати злочиначким удружењем и шта такве администрације предузимају да злоупотребом међународног права прикрију свој заједнички циљ?

Злоупотреба међународног права у прикривању злочиначког удружења

У протеклих седам деценија међународно право није дошло до врхунца очувања човечанства, већ до његовог дна. Поједине Владе и мултинационалне компаније искривиле су суштину многих међународних прописа тражећи изговоре за стицање материјалне добити. Након остварених материјалних циљева апетити су порасли и проширили се на духовни, интелектуални и телесни интекритет сваког појединца, који не представља ништа друго него коначни печат споразума група или организација са обележјима злочиначког удружења. Овакве речи представљају тешку оптужницу за савремено човечанство, али многи догађаји нажалост потврђују постојање оваквих тенденција.

Утицај приватних компанија увек је везан за присвајање извора одређених енергената о чему посебно говори случај *Англо-Иранске нафтне компаније*, данас познате по називу *Бритиш Петролеум*. О начину пословања ове компаније говоре њени статистички подаци из 1948. године по којима је она зарадила 61 милион фунти, од чега је за Иран на чијој територији се налазе нафтне бушотине издвојено само 9 милиона фунти, док је британска пореска служба зарадила око 28 милиона фунти само у облику пореза на добит (Ganzer 2018, 70). Ирански премијер Мохамед Мосадик истакао је ово питање пред УН као вид мешања Велике Британије у унутрашње проблеме једне државе, али уместо подршке и поштовања одредби Повеље УН доживео је да CIA поткупљивањем војника и уличне багре створи степен насиља довољан да може да изведе пуч у коме је он осуђен на доживотни кућни притвор (Ganzer 2018, 69-74). Крајњи исход оваког деловања огледао се у постављању подобне владе у којој ће две сталне чланице Савета безбедности бити привилеговане у извозу нафте из Ирана.

Када је легитимно изабран председник Гватемале, Хакобо Арбенз покушао да уведе аграрну реформу у оквиру експропријације земљишта које прелази 270 хектара, сукобио се са интересима америчке компаније *Junajted fruit*

једне од највећих у извозу банаана на свету, чији је већински деоничар био Директор CIA Ален Далас и његов брат Џон Фостер Далас, што је резултирало покретањем тајних акција против председника Арбенза (Ganzer 2018, 79-81). Рат који је 1954. године покренут против Гватемале грубо је прекршио не само Повељу Уједињених нације, већ и повељу организација америчких држава (Ganzer 2018, 83).

У оба случаја руководство приватних компанија искористило је свој повлашћени положај и повезаност са политичким структурама матичних држава у планирању, припреми и реализацији циља, који у потпуности одговара циљу удруженог злочиначког подухвата.

Деструктивни методи обликовања држава у складу са глобалистичким циљевима испробани су на простору бивше Југославије компромитујући чистоћу Поглавља VII Повеље УН. Уместо заштите светског мира политичке администрације деветнаест веома развијених држава, чланица НАТО-а, подржале су сецесионистичку политику терористичке организације као што је ОВК, свесни или несвесни да ће само две деценије касније омогућити члановима ISIS-а да преко коридора који су они створили на Балкану направе проблем за целу Европу. Овакву тврдњу довољно поткрепљује чињеница да је деловање ОВК потпомогнуто од стране око 1.000 плаћеника из Албаније, Саудијске Арабије, Јемена, Авганистана, БиХ и Хрватске, деловало под надзором око 100 британских и немачких инструктора (Пантелић 2008, 120). Према томе оно што се данас дешава у Европи, последица је непромишљених потеза пре свега самих Европљана.

Непосредним укључивањем чланица НАТО-а у агресију на СРЈ, не да су прекршене многе декларације, протоколи и конвенције о коришћењу забрањених пројектила и муниције, него су погажени и сви Међународни уговори и Повеље о поштовању људских права. Питање одговорности за акте НАТО-а још увек није покренуто. Оно што додатно преиспитује циљеве деловања НАТО-а довољно илуструје активност две приватне компаније на простору КиМ крајем 2012. године: „*Enviditi*” и „*Олбрајт капитал менаџмент*.”

Канадска компанија „*Enviditi*” је у власништву пензионисаог генерала НАТО-а, Веслија Кларка, чија су улагања требала да се усмере на прераду руда угља у тзв. синтетичку нафту намењену за стартовање борбених авиона, с капацитетом од две хиљаде литара дневно (Попадић, 2016). Друга компанија у власништву бившег државног секретара САД, Мадлен Олбрајт фокусира се на пружање поштанских услуга и услуга телекомуникација аплицирајући на куповину 75 одсто предузећа на простору Косова и Метохије, као и улагања у путну инфраструктуру (Попадић, 2016). Челне фигуре обе компаније, захваљујући свом положају и активностима током агресије 1999. године допринеле су тренутном застоју електро-привреде и инфраструктуре у Републици Србији, што указује на праву суштину жртвовања албанске и српске популације.

Врхунац егоизма и лицемерства високо позиционираних функционера у свету огледа се и у ставовима Лоренса Самерса бившег директора Хардварда и секретара за финасије САД по коме: „Загађивање штетно по здравље треба да

се веже за оне земље где ће то изазвати најмање трошкове, а то су земље са најнижим надницама” (Чомски 2008, 121). У његовим тврдњама препознају се оквири Малтузијанске теорије, јер расипањем залиха бактеријолошког оружја (забрањеног Хашким конвенцијама и посебним Женевским протоколима из 1925. године) не загађују се само екосистеми сиромашних, они се кроз земљу, воду и ваздух преносе на целокупну људску популацију. Данас су то жртве вирусних или бактеријолошких агенаса, а већ сутра могу постати део напреднијег нано - технолошког подухвата. Иза сваке трагедије по људско друштво крије се подлост неког злочиначког удружења.

Злочиначко удружење постало је реалност. Напуштајући правне оквири у његовом дефинисању и кажњавању, пружа му се могућност да настави злоупотребу на свим нивоима, где санкције све чешће изостају, а ноторне чињенице уместо да се искористе за иницирање кривичног поступка, прерастају у повод за исмејавање и тврдњу постојања тзв. „теорије завере”. Овакву праксу потребно је променити.

Закључак

У модерном друштву циљеви злочиначких удружења све више постају транспарентни, а поводом тога ни једна међународна институција не предузима ништа да би спречиле последице које произилазе из њихових деловања.

Чињеница је да се злочиначко удружење на изванредан начин наглашава у Римском статуту као облик индивидуалне одговорности, али тиме се не решава проблем организованог деловања. Да би се такав проблем превазишао нужно је у одредбе Римског права, односно међународног акта у форми опште обавезујуће Повеље имплементирати посебне одредбе које дефинишу питање удруженог злочиначког подухвата.

Једно од решења могло би бити дефинисање посебног кривичног дела које би као такво било кажњиво на међународном нивоу. Друга варијанта могла би се састојати у допуни имплементираних кривичних дела у Римском статуту, као квалификовани (тежи) облици извршења кривичних дела. Трећа могућност представљала би комбиновано решење претходне две могућности, с тим да се као таква уведе и у националне правне оквири.

На овај начин постигла би се два ефекта: (1) спречило би се различито тумачење индивидуалне или објективне одговорности од стране субјеката у међународном поступку – пред Међународним кривичним судом, (2) сваки поступак са елементима удруженог злочиначког подухвата био би толико транспарентан да би у свим државама грађани били свесни шта им представља непосредну претњу и ризик за егзистенцију њих и њихових породица – што омогућава непосредно покретање поступка пред националним кривичним судовима.

Литература

1. Закон о потврђивању Римског статута Међународног кривичног суда, „Службени лист СРЈ – Међународни уговори”, бр. 5/2001.
2. Пантелић, Небојша. 2008. „Гнезда албанског екстремизма и тероризма на Косову и Метохији.” *Политичка ревија XV (VII)*: 101-128.
3. Попадић, Јелена. 2016. „Како је Весли Кларк постао косовски рудар” *Политика*, 19. септембар.
4. Чомски, Ноам. 2008. *Интервенције*. Нови Сад: Рубикон.
5. Boas, Gideon, Bischoff, James, and Reid, Natalie. 2007. *International Criminal Law Practitioner Library; Volume I: Forms of Responsibility in International Criminal Law*. Cambridge: University Press.
6. Boister, Neil, and Cryer, Robert. 2008. *Documents on the Tokyo International Military Tribunal: Charter, Indictment and Judgement*. Oxford: University Press.
7. Charter of the International Military Tribunal [CIMT], 8.8.1945, p. 286-288.
8. Cunliffe, William. 2007. *Select documents on Japanese war crimes and Japanese biological warfare, 1934-2006*. Washington: National Archives and Records Administrator.
9. Ganzer, Danijele. 2018. *Protivzakoniti ratovi: Kako zemlje NATO-a podrivaju Ujedinjene nacije*. Beograd: Laguna.
10. Gold, Hal. 2003. *Unit 731 Testimony*. Boston: Tuttle Publishing.
11. Kearney, Michael. 2007. *The Prohibition of Propaganda for War in International Law*. Oxford: University Press.
12. Keiichi, Tsuneishi. 2005. „Unit 731 and the Japanese Imperial Army's Biological Warfare Program.” *The Asia-Pacific Journal III* (11): 1-9.
13. Simpson, Gerry. 2004. *Great Powers and Outlaw States: Unequal Sovereigns in the International Order*. Chambridge: University Press.
14. Special Proclamation Establishment of an International Military Tribunal for the Far East [SPEIMTFFE], 19.1.1946, p. 22.
15. International Military Tribunal [IMT]
16. Judgement Against Alfred Jodl of 1.October 1946.
17. Judgement Against Alfred Rosenberg of 1.October 1946.
18. Judgement Against Erich Raeder of 1.October 1946.
19. Judgement Against Joahim fon Ribbentrop of 1.October 1946.
20. Judgement Against Konstantin von Neurath of 1.October 1946.
21. Judgement Against Rudolf Hess of 1.October 1946.
22. Judgement Against Wilhelm Keitel of 1.October 1946.
23. Judgement Against of General Staff and High Command 1.October 1946.
24. Judgement Against Gestapo and SD 1.October 1946.
25. Judgement Against The Leadership Corps of Nazi Party of 1.October 1946.
26. Judgement Against The Reich Cabinet of 1.October 1946.
27. Judgement Against SA of 1.October 1946.
28. Judgement Against SS of 1.October 1946.

29. International Military Tribunal for the Far East [IMTFE]
30. Judgement Against Iwane Matsui of 4. November 1948.
31. International Criminal Court for Rwanda [ICTR]
32. *Prosecutor v. Bizimungu et al.*, Case No. ICTR-99-50-I, of 12. May 1999.
33. *Prosecutor v. Gratien Kabiligi and Aloys Ntabakuze*, Case No. ICTR-97-34-I, of 31. July 1998.
34. *Prosecutor v. Karamera et al.*, Case No. ICTR-98-44, of 23. February 2014.
35. International Criminal Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991 [ICTY],
36. *Prosecutor v. Jadranko Prlic et al.*, Case No. IT-04-74-T, of 11. June 2008.
37. *Prosecutor v. Mladen Naletelic (Tuta) and Vinko Martinovic (Stela)*, Case No. IT-98-34-PT-D21-2638-TER, 28. September 2001.
38. *Prosecutor v. Radovan Karadzic*, Case No. IT-95-5/18-PT-D58/26342 TER, of 27. October 2009.
39. *Prosecutor v. Rasim Delic*, Case No. IT-04-83-PT-P-5248, of 14. July 2006.

CRIMINAL ASSOCIATION IN INTERNATIONAL CRIMINAL LAW

Summary: The criminal association was a criminal offense of the Joint Plan and Conspiracy, or a special form of Crime against Peace, which was highlighted as such in the Nuremberg and Tokyo trials. In the recent practice of international criminal courts, this institute is used in a certain way, but its function is often subordinated to political abuses. By labeling certain political regimes as a “criminal association” by the so-called international political elites are provided with a wide margin of maneuver to justify their “humanitarian interventions” which are the consequence of a common criminal goal. From the middle of the 20th century until today, it is possible to identify violations of international law that occurred as a result of the activities of a criminal association, which continues with increased intensity. If the covert activities of real criminal associations continue, the main outcome will not be the achievement of world peace, but hegemony. In order to prevent this tendency, it is necessary to redefine the place of the Criminal Association in international criminal law, to point out the permanent cases of their actions, their subjects and the ways in which these same subjects avoid responsibility.

Keywords: Criminal Association, law, international case, facts

О ПОЈМУ И РАЗВОЈУ УНУТРАШЊЕГ АУТОРИТЕТА

Сажетак: Проблеми односа ауторитета и моћи, ауторитета и насиља, ауторитета и безбедности у савременом свету указују на потребу да се о ауторитету континуирано пише и дискутује. У раду се полази од онтолошког разумевања ауторитета као добровољне активности која се обавља зато што актер верује да ће то друга особа посматрати са одобравањем. Затим се проблематизују резултати истраживања односа ауторитета и послушности и поставља се питање разлога због којих се послушност одбија. Уводи се разлика унутрашњег и спољашњег ауторитета и анализира настанак и развој унутрашњег ауторитета према психоаналитичким теоријама. Показује се да је унутрашњи ауторитет везан за унутрашње истинско биће човека и заснива се на бризи за друге људе. Развој унутрашњег ауторитета може да нас ослободи принуде спољашњег ауторитета и помогне у суочавању и борби против људске деструктивности..

Кључне речи: унутрашњи ауторитет, спољашњи ауторитет, истинско Ја, послушност, поштовање.

Увод

Кад говоримо о ауторитету пред нама се отварају супротстављени правци анализе и размишљања, од односа ауторитета и ауторитарности, питања разграничења моћи и ауторитета, питања употребе и злоупотребе ауторитета и слична. Актуелност датих питања посебно је потенцирана активностима држава и светских институција на заштити становништва од пандемије изазване вирусом Covid-19, премда и раније наилазимо на запажања да људи осећају пораст беспомоћности и страха услед осећања да је угрожена способност ауторитета да их заштити од пораста насиља (Levy 2016). Као и ранија запажања да се софистицирана структура група (организација, институција) доживљава као лабава творевина која се лако може распасти, и стога не изненађују упозорења

* kordic@fb.bg.ac.rs

која се често могу чути да је цивилизација у опасности (Bion 1961). Истиче се да живимо у времену у којем велик број људи тражи снажне људе за вође (нпр. Путин у Русији, Орбан у Мађарској, Ердоган у Турској), а мало простора се оставља интелектуалцима у атмосфери политичке ауторитарности (Frisch 2016). Или се критикује савремена социјална култура за оклевање да се буде ауторитативан или да се другоме припише одговорност (Blass 2016). Пример који указује на проблеме са ауторитарношћу у данашњем друштву су нови облици насиља као што је „весело шамарање”, где се користе мобилни телефони како би се снимило насиље над случајним жртвама и дистрибуирали видео снимци. Починиоци оваквог насиља своје понашање не тумаче као насилно. На пример, млади адолесценти након почињеног силовања кажу да нису били насилни јер нису тукли жртву (Levy 2016).

У овом раду желимо да приђемо проблему ауторитета из психолошког и психоаналитичког угла, како би сагледали значај ауторитета у психичком свету појединца. Да би постигли циљ прво ћемо поћи од онтолошког разумевања ауторитета, затим ћемо приказати значај социјалне средине кроз однос ауторитета и послушности, анализирати разлику између спољашњег и унутрашњег ауторитета, приказати је на примерима и на крају се запитати о пореклу ауторитета у психизму човека.

Онтолошко разумевање ауторитета

Esorio-Kapferblem (Osorio-Kupferblum 2015) сматра да је важно онтолошки одредити ауторитет како би се јасније анализирао проблем ауторитета у специфичним приступима. Стога њено онтолошко разумевање ауторитета узимамо као полазну основу за даље анализе. У првом кораку, она полази од разграничења појмова ауторитет и моћ, јер сличност између датих појмова може довести до конфузије.

И моћ и ауторитет се тичу међуљудског односа на основу којег друга особа ради нешто што иначе не би радила, што може створити конфузију у разликовању појмова. Моћ у људским односима је повезана са силом и принудом, док је ауторитет евентуално повезан са убеђивањем а никад са принудом (Osorio-Kupferblum 2015). Из тога се изводи да је акција покренута на основу ауторитета добровољне природе.

Други корак у разумевању ауторитета полази од повезаности појма ауторитета са поштовањем. Често се ауторитет приписује оним особама које поседују експертска знања из одређене области и зато се њима верује и њихови савети следе. Каже се да особа има ауторитет, и стога се ауторитет често посматра као нечија својина. Другим речима, акција покренута на основу ауторитета произилази из веровања да ће особа којој приписујемо ауторитетет повољно гледати на нашу акцију.

Узимајући у обзир ове кораке Есорио-Капферблем (2015, 227) овако дефинише ауторитет: „Особа С1 има ауторитет акко друга особа С2 добровољно

чини нешто што иначе не би радила јер верује да би С1 то одобравала.” Из ове дефиниције произилази да је ауторитет повезан са поштовањем (неко би акцију одобрио) и да није повезан са моћи (особа добровољно нешто чини). Оно што такође треба уочити је да се ауторитет посматра као квалитет завистан од одговора и искључиво је везан за човекову активност. Без акције нема ауторитета. Суштина ауторитета није смештена у особи, њеним диспозицијама, особинама или вредносним судовима, нити је својство приписано објекту, већ је повезана са добровољном активношћу која се обавља зато што актер верује да ће то друга особа посматрати са одобравањем.

Да још једно нагласимо, према наведеној онтолошкој анализи ауторитет није повезан са диспозицијама унутар нечије личности већ са акцијом, а ауторитет се може уложити у некога само од стране одређене особе и то захваљујући њеној акцији. То значи да дата особа не мора да поседује појам ауторитета нити има потребу да схвати да одређена особа има ауторитет над њом. Онтолошки гледано, да би ауторитет постојао није потребан појам ауторитета нити онтолошко учешће од стране објекта који је носилац квалитета ауторитета. Есорио-Капферблем (2015) квалитете као што је ауторитет (и сличне као што је „бити смешан”, „бити прихваћен”) означава као „овисне о одговору”. То су квалитети који овисе искључиво о одговору, акцији.

Да би објаснила шта значи квалитет „овисан о одговору” кад је ауторитет у питању, Есорио-Капферблем (2015) у анализи полази од особа које 'поседују' ауторитет. Такве особе готово ништа не могу да ураде како би постигле ауторитет, али могу много да ураде да га поткопају. Есорио-Капферблем (2015) то дочарава разликујући три врсте ауторитета: лични ауторитет (утисак који људи остављају на друге само на основу њиховог присуства, нешто као природни вође), стечен ауторитет (на основу претпостављене или опажене изузетности у неком домену, веровања да је неко експерт у нечему), и додељен ауторитет (на основу позиције која је неке додељена). Особа којој је додељен ауторитет може имати стечен ауторитет, а можда и лични ауторитет. Дати ауторитети јој припадају на основу веровања које други људи имају. Дати ауторитети се могу лако изгубити. Један начин је да се особи одузме додељен ауторитет, или се покаже да није експерт, или да није убедљива као личност. Други начин проистиче из акције особе која је носилац ауторитета. Уобичајено је да особе примете да имају експертски, или пак лични, ауторитет. Уколико особе са личним ауторитетом почну да се позивају на свој стечени ауторитет како би приморале друге да нешто ураде, оне елиминишу лични ауторитет из односа. Или уколико се особе позивају на додељен ауторитет оне елиминишу стечени ауторитет из односа. На тај начин се лични или стечени ауторитет лако да изгубити. То је смисао ознаке квалитета као 'овисног о одговору'.

За будућу дискусију је важно навести да Есорио-Капферблем (2015) изводи релацију према којој ће са „овлашћивањем” појединаца односи засновани на ауторитету имати предност над односима заснованим на моћи. „Овлашћење” појединце можемо разумети као особе којима је делегирана одговорност и коју они прихватају. Одговорни појединци се појављују као субјекти чија акција је руковођена узимањем у обзир других људи, другим речима бригом за

друге, и на тај начин ауторитет као веровање да ће неко или нешто одобрити нашу акцију добија посебно значење. Да би образложили овакво становиште обрадићемо најављене теме из увода.

Ауторитет и послушност

Када се прати литература о ауторитету примећује се готово редовно цитирање радова Хане Арент (*Hannah Arendt*). Она је, поред осталог, пратила суђење Адолфу Ајхману (*Adolf Eichmann*) за геноцид над Јеврејима у II светском рату. Да би описала појаву која стоји у основи одбране за Ајхманов злочин, где се он представља као обичан човек који је одан поштовању реда и закона, она уводи појам „баналност зла” (Arendt 1963). Исте године Стенли Милгрем (*Stanley Milgram* 1963) објављује резултате свог истраживања послушности према ауторитету који су шокирали јавност. Према резултатима 62,5% испитаника је било спремно да примењује најинтензивнији облик кажњавања струјним ударом у ситуацији једноставног притиска ауторитета истраживача. Ово истраживање је, поред осталог, показатељ снаге срединских чинилаца који су пресуднији од особина личности у обликовању понашања људи у одређеним ситуацијама (Milgram 1974). Добијени резултати су потврђени сличним истраживањима од којих су познатија истраживање Чарлса Хофлија (*Charles Hofling*) у болници, када медицинска сестра даје опасну дозу наркотика пацијентима под ауторитетом лекара, (Hofling et al. 1966) и истраживање Филип Зимбарда (*Philip Zimbardo*) у затвору Станфорд, када затвореници који играју улогу чувара почну испољавати неочекиване облике насиља према затвореницима који остају у улози затвореника (Haney, Banks and Zimbardo 1973).

Сагледајмо сада резултате Милгремовог експеримента послушности према ауторитету на основу закључака дискусије о онтолошком значењу ауторитета. Показује се да је небитно ко је особа која игра улогу истраживача у експерименту, какве особине личности она има и слично. Било која особа на месту истраживача понаша се како је експериментални дизајн то предвидео: на оклевање испитаника приликом кажњавања треба да редом употреби четири реченице („молим, наставите”, „експеримент захтева да наставите”, „апсолутно је нужно да наставите”, „немате другог избора, морате наставити”). Реченице су поређане по снази социјалног притиска на испитаника. Такође је неважно какве особине има испитаник, да ли има диспозицију да користи кажњавање или нема, у којој мери има изражене диспозиције за агресивно понашање према другим људима и слично. Истраживање је показало да већина испитаника наставља кажњавање до највећег интензитета. Милгремов закључак је да се послушност објашњава снагом срединских чинилаца и да је реч о послушности према легитимном ауторитету. Ако се вратимо на онтолошко одређење ауторитета (Esorio-Kapferblem 2015) можемо рећи да се ауторитет показује као завистан од одговора испитаника (акције) неvezано за особине личности актера. Битно је да испитаници верују да ће се њихови поступци

одобравати. Ауторитет може бити садржан у особи истраживача, у науци, тежњи ка истином и слично.

Ипак, не примењују сви испитаници интензивније облике кажњавања током истраживања. Када нема акције нема ни ауторитета, рекли би на основу онтолошког разумевања ауторитета. Или, прецизније, ауторитет се јавља до одређене границе а након тога престаје. Међутим, исто тако би могли рећи да је престанак активности, односно одбијање да се настави са кажњавањем, облик деловања који означава ауторитет, јер особа сматра да ће такво неделане неко одобрити. Онда би могли претпоставити да је ауторитет истраживача деловао до одређене мере када је улогу ауторитета преузео неко или нешто друго, на пример веровање да не треба кажњавати људе јаким интензитетом струјног удара, или шире, веровање да не треба примењивати казнене методе у обликовању туђег понашања, и слично. Тако долазимо до тога да постоји нешто као унутрашњи критеријум који се противи спољашњем ауторитету, нека врста унутрашњег ауторитета. Могли би рећи да су људи који имају изграђене унутрашње ауторитете мање подложни принуди која долази од спољашњег ауторитета. Овакав закључак је у складу са релацијом према којој ће са „овлашћивањем” појединаца односи засновани на ауторитету имати предност над односима заснованим на моћи (Осорио-Купферблум 2015).

Унутрашњи и спољашњи ауторитет

Однос унутрашњег и спољашњег ауторитета ћемо објаснити психоаналитичким теоријама. Пре него кренемо у разраду теме осврнућемо се на могућност употребе психоаналитичких теорија за разумевање друштвених појава. Психоаналитичке теорије се развијају на основу тумачења резултата психоаналитичког рада у оквиру психоаналитичког метода. Психоаналитички метод карактерише психоаналитичка ситуација и правило слободног асоцирања. Психоаналитичка ситуација, поред формалих предуслова везаних за место, време, учесталост и положај учесника, представља асиметричну релацију двоје људи где се психоаналитичар јавља као особа која носи атрибут стручности, а анализанд као особа којој је таква стручност потребна на путу самоспознаје и промене. Теорије настале у оваквој ситуацији нису примарно усмерене на разумевање друштвених појава тако да их је могуће само индиректно применити за њихово разумевање. Фројд (*Sigmund Freud*) је то покушао у више наврата тумачећи тотем и табу, монотеизам, нелагодност у култури и слично. Као што је уочио рад сна и рад туге у области психичког, Фројд је говорио о раду културе у области друштвеног.

Мисаоно је могуће тражити повезаности између теорије нагона у разумевању психизма човека и њене примене у објашњавању тржишне економије, или економски модел створен за разумевање траме применити на разумевање кретања на берзи, или теорију о Суперегу као инстанци личности која поставља правила, контролише и осуђује проширити на разумевање улоге државе у економији, и слично. Остаје питање да ли је то оправдано. У данашње смо

време сведоци снаге тржишне економије и слабих контролних механизма који треба да обезбеде бољу стабилност друштвених и економских кретања. Савремена средства комуникације омогућавају човеку инстант задовољење жеља, што такође одражава губитак ауторитета у сваком погледу, као институције која усмерава, штити, подржава, каналише, ублажава, осмишљава и слично.

За нашу дискусију је најважније разликовање између спољашње и унутрашње реалности, између друштвене и психичке реалности појединца. Полазећи од процеса интројекције и пројекције значајних за разумевање људског развоја могуће је размишљати о постојању спољашњих и унутрашњих ауторитета и њиховом међусобном односу. Спољашњи ауторитети, посебно током развоја човека од бебе до одрасле особе, могу да утичу на то какве ћемо ауторитете бити у стању да призовемо у нашем унутрашњем свету. Спољашњи ауторитети могу бити окрутни и деухуманизујући, али могу бити и благотворни уколико показују разумевање за људске потребе и на тај начин доприносе развоју. Истинско психоаналитичко становиште није да процењује какви су спољашњи ауторитети, већ да одреди да ли они унапређују или ометају развој унутрашњих ауторитета.

Кључно питање за Микел Парсонса (Michael Parsons 2015) је где се налазе унутрашњи ауторитети. Прва мисао је да су они смештени у суперегу. Међутим, суперего, иако је интернализиран, функционише као спољашњи ауторитет који захтева послушност а не подстиче слободу избора. У егу ауторитет није смештен јер се его стално повинује туђим захтевима тако што истовремено тежи да умири суперего, утиша ид и потчини се чињеницама реалности. Због тога его не може да функционише друкчије него као лажно ја, другим речима, его не може да нам буде водич ка упознавању нас самих. Теорија лажног и истинског ја претпоставља да се истинско ја развија у складу са унутрашњим бићем јединке, док се лажно ја обликује у складу са притиском средине (Winnicott 1960).

За Парсонса (2015) унутрашњи ауторитет је смештен у истинском ја којем појединац може да верује као својој аутентичној савести за разлику од моралне савести која припада суперегу. Две важне ствари проистичу из тога. Прво, да би човек постао аутор свог властитог ауторитета мора да се супротстави повиновању карактеристичном за лажно ја, и по цену губитка комфора и по цену прихватања ризика за то шта доноси будућност. Друго, аутор свог властитог ауторитета не може бити особа која угрожава друге људе јер истинско ја жели благостање другима без обзира на њихову различитост. То је зато што истинско ја настаје захваљујући односу у којем се вреднује спонтаност и индивидуалност детета у развоју, па се тако у истинско ја уграђује поштовање и уважавање благостања других.

Ако применимо Парсоново становиште на разумевање људи који у Милгемовој експерименталној ситуацији одбијају да наставе са кажњавањем, онда можемо рећи да је код њих дошло до активирања унутрашњег ауторитета који проистиче из истинског ја и бриге за друге људе, и да се унутрашњи ауто-

ритет показао снажнијим од почетног спољашњег ауторитета присутног у креираној социјалној ситуацији којом се врши принуда да испитаник учествује у експерименту применом све строжијег кажњавања.

Развој унутрашњег ауторитета

Парсоново становиште да је унутрашњи ауторитет смештен у истинском ја тражи додатно објашњење. Теорија о истинском и лажном ја је дело педијатра и психоаналитичара Доналда Виникота (*Donald Winnicott*). Он полази од чињенице да се психа код беба налази у неиздиференцираном стању и да беба не може да постоји без друге особе. Оно што се дешава између бебе и особе која брине о беби одговорно је за даљи развој психичког живота бебе. Истинско ја се развија из оних покрета бебе који одражавају њену спонтаност, а лажно ја се развија због тога што средина тражи да се повинујемо њеним захтевима. Стога је истинско ја повезано са осећањем континуитета постојања, са осећањем да смо стварни, са стваралаштвом, док је лажно ја повезано са осећањем да нисмо стварни и са осећањем узалудности (Winnicott 1965).

Бион (*Wilfred Bion*) је у својој теорији представио процесе који се одвијају у психичком развоју а који воде настанку мисаоних процеса. Да би избегао погрешна и брзоплета тумачења Бион се одлучио да користи појмове који личе на математичке варијабле (нпр. α -елементи, β -елементи, K, O,...) и оставио читаоцу у задатак да тражи своје решење за употребу датих појмова (теорија) у разумевању психичких појава (искустава). Он полази од чињенице да је за психички развој неопходна интеракција са другим, као у односу мајка и дете. Други се појављује као контејнер и означава знаком ♀, а оно што може да садржи се назива контејнирано и означава знаком ♂ (Bion 1962). За психички развој је важно да је контејнер у стању да прими сирове опажајне и протоемоционалне елементе и претвори их у представе, односно елементе с којима психа може да барата. Другим речима, интимно и дубоко интерсубјективно упаривање је неопходно за развој јединке као субјекта где ♂ и ♀ могу да означавају различите парове супротности неопходне за развој, на пример мушко и женско. Суштина је у интеракцији типа ♂♀ која представља плодну психичку хетеросексуалност која је неопходна да би се омогућила мисао способна да представи емоције као и објектни однос који ће организовати стабилно језгро идентитета зарад развоја ега (Vigna-Taglianti 2016).

У раном развоју човека Виникот истиче значај огледања у лицу мајке за развој субјекта. Својим особеним језиком који нас побуђује на размишљање он каже да је оно како мајка изгледа повезано са оним што она види док посматра бебу (Winnicott 1967). На тај начин нас уводи у разумевање настанка субјекта кроз интеракцију. С обзиром да је беба беспомоћна неопходна је интеракција са другим особама, првенствено мајком, како би се особа пронашла. Беба се види кроз огледање у мајчином лицу. Уколико је мајка обузета собом онда беба не може да види себе у њеном лицу већ њу.

Да би се структурисао психички контејнер неопходно је присуство очинске функције и ауторитета који доприноси разликовању и индивидуацији тако што спречава остварење мајчинских и дететових жеља ка стапању (Vignataglianti 2016). Тако се отвара пут за развој унутрашњег ауторитета (Parsons 2016). У случају да нема очинске функције и да нема лица које огледа бебу као особу у настајању, онда неће доћи до развоја субјекта (истинског ја) већ до развоја лажног ја. Уместо да беба осећа континуитет бивања кроз адекватан контакт са мајком, оно реагује на недостатак адекватног контакта ослањајући се на ресурсе унутар себе. Резултат развоја лажног ја је појава деперсонализације и стога се јавља потреба за агресивним "сударањем" (уместо контактирањем) са средином како би се изазвало осећање постојања.

Парсоново становиште да је унутрашњи ауторитет смештен у истинском ја нам помаже да разумемо феномен насиља типа „весело шамарање” који смо поменули у уводном делу текста. Једна од дефиниција „веселог шамарања” истиче значај снимања шока и изненађења на лицу жртве (Gary 2017). Можемо се запитати какво су огледање у раном психичком развоју имали починиоци „веселог шамарања” и како се осећа публика која гледа те видео снимке када се огледа у лицу жртве. Једно је сигурно, да се у таквом „огледању” не може наћи истинско ја. Вероватније је да учесници у насиљу типа „весело шамарање” у ужасу на лицу жртве огледају властити ужас недостатка истинског ја и страха од поништења, док га истовремено негирају унутар себе јер га виде у лицу другог.

Конфликтна природа унутрашњег ауторитета

Рејчел Блас (*Rachel Blass*) показује другачији приступ разумевању унутрашњег ауторитета. Он полази од тумачења Фреуда према којем се у његовим радовима могу уочити два приступа ауторитету (Blass 2016). С једне стране, Фројд посматра ауторитет као препреку упознавању истине или као ослонац слабир личностима, а с друге стране, као отвореност према истини и упознавању себе. У првом случају се ради о спољашњим ауторитетима који могу да искриве истину, а којима се верује. Они могу бити поунутрени као родитељске фигуре из прошлости и деловати на наше опажање у садашњости. У другом случају реч је о унутрашњем ауторитету који одражава историју човечанства почевши од његовог првог сусрета са ауторитетом великог оца првобитне хорде којег синови убијају зато што има моћ која их ограничава у испуњењу њихових тежњи ка моћи и остварењу сексуалних жеља. Према Фројдовом схватању, овај изворни чин убиства ауторитета и изазвано осећање гриже савести се преноси са генерације на генерацију (Freud 1913). Грижа савест се јавља због сукоба између љубави и мржње према фигури оца.

Другим речима, човек се не рађа као табула раса. Осећање кривице ће се јавити код сваког људског бића активирањем едипалне ситуације. Овакав унутрашњи ауторитет нас тера да верујемо у нешто што не можемо објективно доказати. Како Блас (2015, 94) каже „ми знамо ствари о животу, људским од-

носима, какве оне треба да буду, на основу прошлости, унутрашњег ауторитета, а не само на основу резона, посматрања и личног искуства”. На човеку лежи одговорност да упозна себе и буде оно што јесте. Жеља за убиством вољене особе сигурно није нешто што ми желимо да знамо, али на нама лежи одговорност и спремност за сагледавање добрих и лоших страна нашег бића. Било да прихватамо или поричемо жеље које постоје у нама ми носимо последице нашег односа према нама самима и људима око нас. Илустрација таквог става се огледа у човековом односу према садржају снова. Појединац може да се брани ставом да нисмо одговорни за оно што сањамо. Међутим, Фројд (1925) каже да је човек морално одговоран за садржај својих снова укључујући и зле побуде. Ако наша убеђења произилазе из изобличених жеља онда нисмо у стању да сагледамо другог већ му намећемо наша убеђења, хоћемо да га поседујемо и потчинимо нашем ауторитету.

Закључак

Овај рад је комбинација континуиране разраде теме о унутрашњем ауторитету наспрам спољашњег ауторитета као и слагања мозаика у којем различити примери ауторитета осликавају тему у позадини. Насловити поглавље као Закључак је пример утицаја прихваћених правила као спољашњег ауторитета у писању научних чланака. Тешко да се у оквиру овог поглавља може извести нешто као закључак јер је сама тема двострана, те унаточ интеракцији типа ♂♀, на моменте води спајању а на моменте раздвајању. На пример, да ли инстанца личности звана Суперего представља унутрашњи или спољашњи ауторитет? Ако полазимо од тврдње да је спољашње материјална реалност а унутрашње психичка реалност, онда би закључак био да је Суперего унутрашњи ауторитет. Међутим, ако је Суперего настао процесом интројекције тако што је спољашњи ауторитет кроз идентификацију постао део структуре психичког да ли онда говоримо и даље о унутрашњем ауторитету или спољашњем ауторитету који је понунутрен? Или треба у делу Суперега да сагледамо наслеђе предака кроз праисконско убиство првог ауторитета?

Питања и дилема има много. С друге стране, надамо се да је чланак показао да се може размишљати о врсти ауторитета која је везана за унутрашње истинско биће човека и који има позитиван утицај на међуљудске односе јер их заснива на бризи за друге људе и штити од инхерентне тенденције ка уништавању. Овакав унутрашњи ауторитет може да се развија уважавањем значаја који позитивна породична и укупна друштвена клима има на развој човека почевши од његовог рођења. С обзиром да спољашњи ауторитети имају утицаја на развој унутрашњих, важно је истаћи да је постојање позитивних цивилизацијских тековина један од доприноса бољем културно-историјском окружењу човека. У дате цивилизацијске тековине спада и психоаналитички метод као људски изум који доприноси развоју специфичног односа између људи. Психоаналитички метод као врхунску вредност има кретање ка истини и упознавању себе.

Разумевање појаве унутрашњег ауторитета дало нам је могућност да у малом броју људи који су се супротставили кажњавању у Милграмовом експерименту видимо наду да је могуће бити доследан унутрашњем бићу а не спољашњој присили. Међутим, експеримент није животно угрожавајућа ситуација. Колико је снажна људска потреба да се у бруталним околностима као што је стрељање цивила пронађе нада показује прича о немачком војнику Јозефу Шулцу који се побунио против стрељања невиних људи у Смедеревској паланци на почетку ИИ светског рата. Новинар Мајкл Мартенс (Mihael Martens 2013) у свом документарном роману „У потрази за јунаком” показује да је ипак реч о легенди која је слична легендама које постоје и у другим државама. Стварност нам још увек није показала да смртник може да се супротстави де-хуманизацији издвајајући се против групе којој припада и, при том, ризикујући свој живот, али у нама постоји нада да такав човек постоји, односно да тако нешто носимо у себи. Нада се појављује као противтежа тешко прихватљивој истини о оцеубиству, и потреби да поновно убијемо ауторитет као принуду да би створили простор за унутрашњи ауторитет, истинско ја, али и простор за покајање због злих порива које носимо у себи.

Литература

1. Arendt, Hannah. 1963. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: The Viking Press.
2. Bion, Wilfred. 1961. *Experiences in Groups and Other Papers*. London: Tavistock.
3. Bion, Wilfred. 1962. *Learning from Experience*. London: Tavistock.
4. Blass, Rachel. 2016. “The Value of the Traditional Freudian-Kleinian Approach to Authority and Responsibility: Implications for the Analytic Situation.” *Psychoanalysis in Europe, Bulletin* 70: 90–102.
5. Freud, Sigmund. 1913. “Totem and Taboo.” In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XIII (1913-1914): Totem and Taboo and Other Works*, ed. James Strachey, 7–162. London: Hogarth Press.
6. Freud, Sigmund. 1925. “Some additional notes on dream-interpretation as a whole.” In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XIX (1923-1925): The Ego and the Id and Other Works*, ed. James Strachey, 123–138. London: Hogarth Press.
7. Frisch, Serge. 2016. “Presidential Address.” *Psychoanalysis in Europe, Bulletin* 70: 9–14.
8. Gary, Martin. 2016. “Happy slapping”. *The Phrase Finder*. <http://www.phrases.org.uk/meanings/170890.html>.
9. Haney, Craig, Curtis Banks, and Philip Zimbardo. 1973. “Interpersonal dynamics in a simulated prison.” *International Journal of Criminology and Penology*, 1: 69–87.

10. Hofling, Charles, Eveline Brotzman, Sarah Dalrymple, Nancy Graves, and Chester Pierce. 1966. "An experimental study of nurse-physician relationships." *Journal of Nervous and Mental Disease*, 143 (2): 171–180.
11. Levy, Ruggero. 2016. "Adolescence: Authority, helplessness and violence." *Psychoanalysis in Europe, Bulletin* 70: 77–81.
12. Martens, Michael. 2013. *U potrazi za junakom*. Beograd: Clio.
13. Milgram, Stanley. 1963. "Behavioral study of obedience." *Journal of Abnormal and Social Psychology* 67 (4): 371–78.
14. Milgram, Stanley. 1974. *Obedience to authority: An experimental view*. New York: Harper & Row.
15. Osorio-Kupferblum, Naomi. 2015. "Conceptualising 'Authority'." *International Journal of Philosophical Studies* 23 (2): 223–236.
16. Parsons, Michael. 2016. "Authors of our own authority." *Psychoanalysis in Europe, Bulletin* 70: 19–28.
17. Vigna-Taglianti, Massimo. 2016. "Paternal authority as a developmental modulating dimension of the male." *Psychoanalysis in Europe, Bulletin* 70: 82–89.
18. Winnicott, Donald. 1967. "Mirror-role of the mother and family in child development." In *Playing and Reality*, ed. Donald Winnicott, 111–118. London: Tavistock Publications.
19. Winnicott, Donald. (1960). "Ego Distortion in Terms of True and False Self." In *The Maturation Processes and the Facilitating Environment*, Ed. Donald Winnicott, (140-152). London: The Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis.

THE CONCEPT AND DEVELOPMENT OF INTERNAL AUTHORITY

Summary: The problems of relations of authority and power, authority and violence, authority and security in today's world point to the need to continually write about and discuss the authority. The paper proceeds from the ontological understanding of authority as a voluntary activity that is done because the actor believes the other person will watch their activity with approval. After that the results of research on the relationship of authority and obedience are problematized, and the question is raised about reasons for rejecting obedience. The difference of internal and external authorities is introduced and then analysed the emergence and development of the internal authority according to psychoanalytic theories. It turns out that the internal authority is attached to the inner true being of man and is based on caring for other people. Development of internal authority can set us free of coercion of outside authorities and help in coping and fight against human destructiveness.

Keywords: internal authority, external authority, true self, obedience, respect.

II

БЕЗБЕДНОСТ И ДРУШТВО

ЖЕЉКО Ђ. БЈЕЛАЈАЦ*

Правни факултет за привреду и правосуђе
Нови Сад

АЛЕКСАНДАР М. ФИЛИПОВИЋ**

Факултет за економију и инжењерски менаџмент
Нови Сад

UDC: 004.5:316.624

Оригиналан научни рад

Примљен: 02.02.2021

Одобрен: 19.02.2021

Страна: 51–67

DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.1r.2.01

ФЛЕКСИБИЛНОСТ ДИГИТАЛНИХ МЕДИЈА ЗА МАНИПУЛАТИВНО ДЕЛОВАЊЕ СЕКСУАЛНИХ ПРЕДАТОРА

Сажетак: Интернет је недвојбено постао динамично и узвишено оруђе комуникације. Даје нам слободу да креирамо и одржавамо контакте са појединцима и групама из читавог света, сарађујемо, дружимо се и размењујемо информације, садржаје и искуства. При том, у садашње време готово је немогуће замислити интернет пословање или презентацију без присуства на друштвеним или социјалним мрежама/медијима. То су онлајн web сервиси који корисницима отварају неограничене просторе за разноврсне видове комуникације и персоналне промоције. Неки од најпопуларнијих друштвених мрежа које су посебно пријемчиве за већину корисника са глобалних простора су: Twitter, Facebook, Instagram, Google+, LinkedIn, TikTok... Успут, на већини друштвених мрежа, присутност је бесплатна. Дигитални медији имају капацитета, да посетиоце квалитетним садржајем текстова које манифестују, најефикасније и најпрактичније информишу у погледу важних догађаја, актуелних кампања и новина везаних за пословање, производе или услуге које се нуде. Такође, њихов значајан утицај огледа се у домену едукације и/или пружања одређених савета. Поред колосалних достигнућа и евидентних позитивних страна, појавом интернета и дигиталних медија, сексуални предатори добили су ново поље/игралиште, у којем успостављају контакте са другима (често и са децом). У том дигиталном амбијенту они на манипулативан начин вребају и врбују потенцијалне жртве у циљу различитих облика злоупотреба и сексуалног искоришћавања.

Кључне речи: дигитални медији, сексуални предатори, проституција, педофилија, трговина људима

* zdbjelajac@gmail.com

** sasha.filipovic@gmail.com

Увод

Може се рећи да је савремено друштво - друштво безброј осветљених екрана. Ти екрани нису само дводимензионална представка традиционалних медијских садржаја, напротив – они су средство којим се остварује највећа међуповезаност људи и садржаја. Дигиталност и дигитализација су донеле незапамћен низ промена, и то не само у технолошком смислу. Дигитална револуција захватила је све сегменте друштва, и изменила начин на који људска бића функционишу чак и на свакодневном нивоу, од социјализације до пословања, обухвативши и највећи део ствари између. Текућа пандемија COVID-19 је дала јасан наговештај како ће изгледати и функционисати друштво сутрашњице, у коме ће људска активност, онако како је вековима доживљавана, бити минимизована и захтевати таман онолико енергије колико је потребно обавити неки задатак у дигиталном свету, било да се ради о пословном састанку, куповини или упознавању неке нове особе.

Традиционални медији су се такође изместили у дигитално, али пука транзиција или дигитализација садржаја традиционалних медија није разлог тако темељите промене у начину функционисања људских бића. Овде је важно указати на два феномена карактеристична за дигиталне медије, а то су интерконективност (међуповезаност) и интерактивност. Интернет као глобална компјутерска мрежа омогућила је да безмало сваким дигиталним уређајем, било да се ради о мобилном телефону, таблету, играчкој конзоли или рачунару, корисник бива непрестано повезан на интернет, дакле, са глобалном мрежом, али, макар у теорији, и са сваким другим корисником интернета. У пракси је ипак мало другачије, у смислу да нису сви корисници повезани са свим другим корисницима, али оно што је важно јесте да таква могућност постоји, а на самим корисницима је да дефинишу ниво приватности који желе да имају на глобалној мрежи, уколико онлајн садржај дозвољава ту врсту контроле, што најчешће и јесте случај, јер се корисницима мора омогућити макар илузија потпуне приватности, чија је неповредивост једно од темељних људских права. Други феномен који смо поменули, интерактивност, представља кључну иновацију у односу на претходне еволуције медијских и културних модела. Интерактивност омогућава корисницима да активно учествују у конзумирању садржаја и комуницирају како са осталим корисницима тог садржаја, тако често и са креаторима дигиталних садржаја. Примена концепта интерактивности је, на пример, саставни део видео игара, где без интервенције конзумента нема тока медијског садржаја, али у различитим облицима и обиму интерактивност постоји у скоро свим дигиталним медијима (укључујући и дигитализоване традиционалне медије). Ова два феномена су кључна за хипотезе и циљеве овог рада, јер интерконективност корисника и њихова међусобна интеракција креирају простор за деловање сваке врсте, укључујући и манипулативна деловања са различитим циљевима.

Постоји још једна дефинишућа особина тог новог медијског простора и нове, дигитализоване културе и друштва, а то је номинална анонимност корисника. За коришћење највећег броја интернет платформи, сервиса, и медија,

није неопходно оставити проверљиве личне податке, што доводи до дуалистичне перцепције етике – различите „са ове” и „са оне” стране монитора. И док испред дисплеја седи реално људско биће, у дигиталном простору обитава и делује његов или њен аватар, који најчешће ни по чему не може да сугерише прави идентитет корисника тог аватара. Такав концепт је, да опет нагласимо, есенцијалан за постојање видео игара, јер не постоји други начин интерјекције стварног играча у дигитални свет, осим кроз контролу унапред дефинисаних дигиталних карактера. Тај део природе феномена видео игре се пренео и на културу коришћења дигиталних сервиса, почнимо опет од видео игара, где у мултиплејер онлајн игрању корисници употребљавају надимке уместо имена (као корисничко име на гејминг налозима) и аватаре уместо фотографија. Та анонимност је номинална, и у принципу постоји само између самих корисника, док су власницима дигиталних сервиса и платформи, а и на захтев, државним властима, доступно апсолутно сви лични подаци сваког појединачног корисника. Однос који технолошке корпорације имају према коришћењу туђих личних података је веома битна, али сувише сложена тема да бисмо наставили да се њом бавимо у овом раду, за који је далеко важнија анонимност која постоји између појединачних корисника дигиталних платформи, сервиса и медија. Та анонимност, и дуалистичност етике коју смо поменули отвара практично неограничен нови простор у коме, по природи ствари, важе мало измењене законитости у односу на реални свет, што уз све оно што је добро, истовремено и умножава начине на који се криминално понашање може испољити унутар троугла интерконективност-интерактивност-анонимност.

Простор дигиталних медија

У уводним разматрањима дефинисали смо три феномена која карактеришу дигиталне медије и дигиталну реалност. Између та три феномена може се генерисати бескрајни низ различитих светова са различитим наменама, односно дигиталних простора који могу да буду и толико детаљни и толико задовољавајући спрам виших нивоа хијерархије људских потреба да се у њима може практично живети током пролонгираног временског периода, уз физичка и физиолошка ограничења, разуме се. Најпре за постојање, а затим и за било који начин коришћења дигиталних простора неопходно је присуство елемената једног другог троугла, а ти елементи су интернет, дигитални уређаји и дигитални садржаји. Елемент дигиталних садржаја имплицира присуство претходна два елемента, јер је и за стварање и за конзумирање дигиталних садржаја неопходан дигитални уређај са рачунарским и мрежним могућностима, као и глобална мрежа као средство дистрибуције садржаја. Интернет предузетништво, а нарочито интернет стваралаштво, представљају ултимативни исказ Марковске тежње о демократизацији средстава за производњу, јер када говоримо о дигиталним садржајима, буквално сваки појединац који има дигитални уређај и приступ интернету може да производи, дистрибуира и валоризује оно што је својим радом произвео, што паралелно са чињеницом да постоји премоћ висо-

котехнолошких корпорација у савременом свету, ствара својеврсни парадокс, али и тема о контрадикторности корпоративне капиталистичке моћи и крајње демократизованих средстава за производњу је такође тема за засебну студију. За потребе овог рада битно је да медијски садржај, који по правилу садржи одређени апел, може да креира и дистрибуира сваки појединац.

Дигитални простор, односно простор дигиталних медија практично је несагледив. За потребе овог рада, фокус ће бити на оним дигиталним медијима који имају доминантну друштвену компоненту, и преко којих је уз могућност размене текстуалног, аудио, фото и видео садржаја могуће остварити и блиску и детаљну комуникацију, које у садејству могу да резултирају креирањем реалног односа између два или више корисника у виртуелном свету. Друштвене мреже, или друштвени медији, корисницима за почетак пружају те могућности, и то је иницијални разлог њихове популарности и раширености. Да бисмо разумели механизме деловања друштвених мрежа на њихове кориснике, идентификоваћемо могућности које одређене друштвене мреже пружају, односно какве психолошке механизме активирају код људи. Facebook представља комплексни супститут за друштвене интеракције у реалном свету, са могућностима умрежавања кроз систем „пријатеља” и лајкованих страница, и могућношћу дељења текстуалног, визуелног, аудио и видео садржаја, као и линкова ка различитим страницама на интернету. Instagram је платформа за дељење фотографија и кратких видео садржаја која има значајнију бизнис компоненту од свих друштвених мрежа. Twitter је, са друге стране, преузео информативну функцију од традиционалних медија, јер је корисницима дао могућност да у било ком тренутку, генерално кратким текстом, саопште оно што желе, а број њихових пратилаца представља њихову публику. Као такав, подесан је за личну употребу и контролу налога и оних људи којима презентације на друштвеним медијима одржавају професионалци (Bjelajac and Filipović 2020). Током последњих неколико година примећујемо огроман раст популарности сервиса ТикТок, платформе за размену кратких видео садржаја. Током пандемије COVID-19, платформа је вишеструко увећала број корисника и постала један од најбрже растућих брендова у 2020. години (Morning Consult 2020). На глобалном нивоу, овај сервис је повећао број корисника са око 55 милиона у јануару 2018, на нешто мање од 700 милиона активних месечних корисника у августу 2020 (Sherman, 2020). Од укупног броја корисника, 41% су тинејџери и млади људи, узраста од 16-24 године (Meola 2020). Оно што је карактеристично за овај сервис је велики број контроверзи везаних за његов садржај. САД су, у претходној администрацији, разматрале забрану рада овом сервису, док су неке друге земље издавале упозорења овој компанији због опсцености и неморалности садржаја које пласирају, али осим краткотрајних забрана, све се завршило на критикама и упозорењима. Овај друштвени медиј је нарочито популаран код младе популације, тако да га то чини нарочито подесним за манипулације. Сви ови друштвени медији имају одређени потенцијал за злоупотребе, чак и у криминалне сврхе, опет, сваки на другачији начин, и за различите облике криминалног понашања. Миграција у дигитално нарочито је отворила нови простор сексуалним предаторима, управо због елемента номи-

налне анонимности, односно, могућношћу лажног представљања и невидљивости у виртуалном свету, барем до тренутка док сам предатор не одлучи да постане видљив, када је обично касно за жртву.

Социопатолошки профил онлајн сексуалних предатора

Социјална патологија је, уопштено речено, наука о комплексу чињеница везаних за поремећаје који су социјално условљени, шкодљиви и неприхватљиви, јер одступају од утврђених стандарда и норми. Под социјалним девијацијама у социјалној патологији обухватамо оне типове индивидуалног и групног понашања која имају за исход појаве социјално - деструктивног, патолошког и делинквентног понашања. У ширем смислу подразумевамо све оне случајеве који изазивају друштвену реакцију услед угрожавања универзалних друштвених вредности.

Асоцијалност је посебна карактеристика појединца (или групе) који не може да усвоји и примени опште друштвене норме, развије друштвена осећања, или да се адаптира друштвеним односима (Bjelajac 2015: 152). Наведено се нарочито огледа кроз неадекватне и дуготрајне специфичне обрасце сопственог искуства, осећања, мишљења, понашања и односа са другима, који се испољавају и уочавају у свакодневним животним ситуацијама, а при том флагрантно одступају од очекиваног у одговарајућој култури.

Особе са антисоцијалним поремећајем личности обично не занима шта је исправно, а шта не и често не уважавају права, жеље и осећања других људи. Ове особе теже да противрече другима, манипулишу њима, буду груби или их третирају са хладном незаинтересованошћу. Често могу прекршити закон и доспети у невољу, при чему не показују да осећају кривицу или кајање. Могу лагати, понашати се насилно или импулсивно и имати проблем са злоупотребом дрога или алкохола. Ове особине често чине особе са антисоцијалним поремећајем личности неспособним да испуне своје породичне, пословне или школске обавезе. Знаци и симптоми укључују (Psihoterapijko savetovalište Sin-teza 2015):

- Грубо занемаривање личне сигурности и сигурности других;
- Непрестано лагање и застрашивање да би преварили или искористили друге без осећаја кривице;
- Интензиван егоцентризам, осећај супериорности и егзибиционизам;
- Склоност ка криминалном понашању, патолошком лагању или коришћењу лажног имена, што их често води у затвор или казнено-поправну установу;
- Злоупотребу супстанци и алкохола;
- Стални отпор према ауторитету и проблеми са законом;
- Злостављање деце и брачног партнера и промискуитетно понашање;
- Непријатељство, иритабилност, раздражљивост, импулсивност, агресивност и насилност;
- Недостатак емпатије и жаљења што је повредио друге.

Дати показатељи су апсолутно примењиви и спојиви са понашањима особа које називамо „онлајн сексуалним предаторима”, и испољавају се уобичајено у доменима емоционалног реаговања. У зависности од врсте поремећаја таквих личности, уочава се распон од потпуног одсуства емоција до интензивног и неконтролисаног манифестовања које је непримерено датој ситуацији. Код истих је као што је речено, приметан наглашени изостанак емпатије, то јест способности да се емоционално разуме шта друга особа доживљава. Такво „отуђење човека од човека” нарочито је погубно када су њихове таргетиране мете адолесценти, што је у многим приликама случај.

У периоду адолесценције, пред адолесцентом поставља се неколико важних развојних задатака: формирање властитог идентитета и интегритета личности, стварање основе за економску независност, прилагођавање на телесне промене и сексуалност, сексуалан избор. Један од најважнијих задатака јесте изградња властитог идентитета и тражење одговора на многобројна питања. У каснијој адолесценцији млади могу доживети „кризу идентитета”, како је назива психијатар Ериксон. Адолесцент се бори да изгради свој властити идентитет. Промене које се јављају доводе у питање слику коју свако има о себи. Најчешће питање које адолесцент поставља себи јесте: ко сам ја? Може се рећи да је ово питање које човек поставља себи током целог живота, али је оно у периоду адолесценције праћено најснажнијим емоцијама (Vučković 2010). Дакле, ова категорија младих људи посебно је рањива, а самим тим и изложена онлајн сексуалним предаторима, који су често не само добри познаваоци информационих технологија, већ и извршни манипуланти, који су на индиректан начин способни да успоставе контролу над другом особом. Рачунајући на њихове године и недостатак искуства у препознавању „лажне особе”, они вешто буде емоције код деце, провереним методама, као што су ласкање и улизивање. Завршна фаза је дефинитивно потчињавање њиховој вољи и постизање циљева, који се односе на различите видове злоупотреба и сексуалне експлоатације.

Иако не постоји искристалисан профил онлајн сексуалних предатора, истраживања указују да се углавном ради о одраслим особама мушког пола. Године старости, образовање, професија и мотиви онлајн сексуалних предатора осцилирају у зависности од „интересовања”, али се у њиховим инструментима манипулисања и стилизовима помоћу којих придобијају потенцијалне жртве опажају неке заједничке карактеристике.

Врбовање на интернету састоји се, по правилу, од неколико корака (Kuzmanović, n.d.):

- Први корак јесте прикупљање информација о потенцијалној жртви. Интернет предатори посећују различита места на интернету (профиле на друштвеним мрежама, блогове, форуме, причаонице) како би прикупили што више личних информација о жртви: њеном узрасту, полу, физичком изгледу, месту живљења, особинама личности, интересовањима, хобијима, особама са којима комуницира и садржају комуникације.

- Када прикупе довољно информација о потенцијалној жртви, следећи корак јесте иницирање комуникације са њом.
- У комуникацији са потенцијалном жртвом, интернет предатори готово увек прикривају свој прави идентитет, претварају се да су неко други, најчешће вршњаци (сличних година и интересовања), скривају се иза лажних имена, надимака, фотографија итд.
- На почетку комуникације, по правилу, постављају уопштена и не превише лична питања, збијају шале, причају вицеве или на друге начине покушавају да забаве, придобију потенцијалну жртву и успоставе са њом „пријатељски однос”.
- Када се „зближе” са жртвом, упућују јој директнија питања: са ког уређаја комуницира (личног или заједничког), где се тај уређај налази, да ли је сам/а у соби, код куће, где су родитељи, у које су време присутни и сл.
- Интернет предатори настоје да се покажу у што бољем светлу. Показују спремност да саслушају и разумеју, разговарају о важним темама и актуелним проблемима (односима са вршњацима и одраслим важним особама) и пружају безрезервну подршку. Обично нуде бесплатне поклоне, несеквично похваљују, говоре оно што мисле да жртва жели да чује и стављају се на њену страну.
- Када придобију жртву и стекну њено поверење, почињу да показују своје „право лице”, манипулишу и контролишу њено понашање. Могу инсистирати на добијању тачних информација о томе шта жртва ради, где и када борави, с ким се дружи, али и показивати негодовање, љутњу и бес уколико не добију тражене информације.
- Интернет предатори обично траже од жртве да им пошаље своје фотографије или видео-снимке без одеће или у некој провокативној пози. Неретко и сами шаљу своје фотографије (или фотографије за које тврде да су њихове), видео снимке, линкове са експлицитним сексуалним садржајима, а потом траже од жртве да их избрише, „да не би имала проблеме ако то неко види”, подучавају је различитим сексуалним техникама, а све то обавијено је велом тајне.
- Када дођу у посед личних садржаја, интернет предатори уцењују жртву: траже од ње све више информација уз претње да ће у супротном обзнанити, проследити или јавно објавити информације које већ поседују. Или, још озбиљније, траже упознавање са жртвом или састанак уживо.

Подизање колективног нивоа свести о безбедносној култури на интернет у оквиру питања шта би деца и одрасли требало да знају пре него што „зако-раче” у дигитални свет, могли би и доћи до адекватног одговора како се делотворно заштитити од онлајн сексуалних предатора.

Дигитални медији као неограничени простор за концентрацију и мулти-плицирано присуство сексуалних предатора

Живот савременог човека без дигиталних медија, готово да је незамислив. Поред тога што је интернет постао савршено средство комуникације, где

можемо остваривати комуникацију са различитим особама широм света, његова експанзија је омогућила широк дијапазон злоупотреба од стране злонамерних лица која успут могу бити анонимна.

Коришћење интернета је дефинитивно променило свет и иницирало нову „цивилизацију у настанку” у којој сексуалност није табу у форми у којој је био чак и на крају прошлог века. Овде је реч о само једном од феномена које је промовисала генерација у настанку. Грозничави захтев „све и одмах” који је *credo* армије младих људи највише се односи на сферу интимних односа и сексуалности уопште, што по некад даје шокантно бизарне резултате. Крајње симплификована сексуалност, сведена на Фројдов ниво „Ид” представља феномен који се придружио другим бројним феноменима модерног друштва од којих је генерација која наступа створила владајући поглед на живот и морално добро и зло (Бјелајац и Филиповић 2020). У последњој деценији употреба интернета је добила универзалну социјалну и етичку форму. Обзиром да интернет стиче све масовнији аудиторијуми сексуалност је добила нову форму изражавања и испољавања. То није више само интимна и тајновита ствар усањених парова. Једна трећина свих корисника интернета на планети учествује у неком облику онлајн сексуалне активности (Соорег 2004). Ослобођена сексуалност стиче планетарну популарност и сексуално изражавање на интернету постаје феномен који укључује низ културних импликација значајних за будућност људске сексуалности (Cavanagh 2007). Свеопште излагање женског тела, односно „индустрија порнографије” су друштвено нежељени производи тих импликација, али оне, једноставно, иду уз ослобођену сексуалност.

Деца „излазе” на интернет чак и са 4 године, а пре поласка у школу готово да су овладала сурфовањем мрежом. Неколико сати дневно малишани су суочени са светом без икаквих ограничења, тако различитим од света у коме иначе живе. Тако наивни и невини лако постају плен интернет предатора. Предатори су интернетом добили брзи и анонимни приступ деци, место где могу да сакрију свој идентитет и лутају мрежом без ограничења. Интернет предатори су, у начелу, сексуални предатори. Обично их замишљамо као особе које лутају око школских игралишта и ту вребају своје потенцијалне жртве. Међутим, стварност се променила. Данашњи сексуални предатори вребају жртве кријући се иза рачунарског екрана, искориштавајући претерану радозналост и лаковерност деце и анонимност коју нуди интернет (Бјелајац и Филиповић 2020). То су заправо „савремени педофили”, превејане и манипулативне особе које нарочито занимају девојчице узраста од 13-14 година.

Педофилија, која се алтернативно означава и као педофилни поремећај, је психосексуални дефект који углавном погађа одрасле особе, на начин што исте бивају опседнуте сексуалним маштаријама или покушајима да ступе у сексуалне односе са децом истог или супротног пола. У питању је веома комплексан поремећај, који захтева социолошки, криминолошки, а нарочито психопатолошки приступ који би систематски истражио симптоме, природу и чиниоце (наследне, органске и социјалне) патолошких стања и процеса у менталном животу ових личности (Бјелајац 2020). Педофили користе интернет на различите начине, било да га користе за повезивање са децом, склапање прија-

тељстава, организовање састанака уживо или као средство за проналажење, чување и дистрибуцију дечије порнографије. Интернет такође користе као средство за међусобно повезивање, у педофилске мреже, где деле искуства, савете и видео записе и слике. Међутим, интернет није од користи за педофиле само због њиховог лаког приступа деци, њиховог идентитета и дечије порнографије. Интернет је идеалан прибор за педофиле јер им нуди потпуну сигурност и апсолутну анонимност. Већина педофила живи наизглед нормалним животима. У прошлости, већина ових људи, због страха од реакције друштва, се није усудила да оствари своју сексуалну фантазију. Сада им интернет даје ту могућност. Далеко од очију друштва, у сигурности сопственог дома и у потпуној анонимности, могу да приступе интернету, могу да уђу у туђ приватни виртуелни свет у којем имају прилику за интеракцију са децом, у којем имају прилику да гледају дечију порнографију и где имају прилику да доживе своје недозвољене и неживљене сексуалне фантазије. Као корисници интернета, они нису предмет етичке оцене друштва у којем живе, јер не морају да егзистирају у стварном, видљивом свету у којем би били изложени критичкој оцени (Бјелајац и Филиповић 2020). У погледу активности које педофили усмеравају према деци, постоји прилично велики распон, од оних педофила који никада не изврше дело као производ својих педофилских активности, већ све остаје на нивоу перцепције или пак задовољавања са интернет адресама и педофилском литературом, до оних педофила који спроводе своје педофилске активности у дело. При том се у суштини ради о следећим активностима (Bjelajac 2011):

- Посматрање наге деце;
- Обнаживање пред децом;
- Свлачење деце;
- Мастурбација пред децом;
- Дирање полног органа деци или тражење да дете тој особи дира полни орган или је пак самозадовољава;
- Тражење оралног секса над децом или да деца њима упражњавају орални секс;
- Ипак неки се задовољавају само са дирањем и мажењем деце и њихових интимних делова, или са оралним сексом, док су вагинална и орална пене-трација ређи облик реализације педофилних активности.

Постоји на десетине стручних термина за патолошке сексуалне аномалије или парафилију, међу њима бивају доминантни: егзибиционизам (излагање полних органа); фетишизам (употреба неживих објеката); фротеризам (додиривање или трљање о особе које то не желе); педофилија (усмереност на децу препубертетске доби); сексуални мазохизам (понижавање или патња); трансвеститски фетишизам (облачење одеће другог пола); воајеризам (посматрање сексуалне активности другог); зоофилија (полна склоност према животињама)... Познате су и остале парафилије, које по неким ауторима не/задовољавају критеријуме за претходне групе. Све особе које имају неку од наведених сексуалних аномалија имају преко дигиталних медија неограничен простор за анонимно присуство и испољавање истих. Типови интернет сексуалних преда-тора, према појединим ауторима су (Nikolić-Novaković 2013): ловци (stalkers);

крузери (cruisers); мастурбатори (masturbators); трговци или колекционари (networkers or swappers); комбинација сва четири типа.

На друштвеним мрежама, такође крстари веома организована бескрупулозна група злонамерних лица, а то су трговци људима. Трговина људима, према дефиницији Уједињених нација, значи врбовање, превоз, трансфер, смештај или прихват лица, употребом претње или употребом силе, у сврху експлоатације. Поред личних фактора који доводе поједине особе, посебно жене, у положај трафикинга, постоје и друштвени фактори као што су: незапосленост, сиромаштво, недостатак образовања, као и организовани криминал у виду секс индустрије. Облици експлоатације могу имати широк дијапазон, од сексуалне експлоатације, експлоатације радне снаге, укључивања у криминал, одстрањивања и продаје људских органа, присилне војне службе, присилних бракова, итд. Сексуална експлоатација или секс трафикинг, доминантан је облик трговине људима у сврху комерцијалног сексуалног искоришћавања, које се одвија на разним местима (индустрија секса, бордели, улице, салони за масажу и др.). Трговина људима за потребе сексуалне експлоатације постала је водећа категорија овог криминала, у односу на друге, из простог разлога што константно акумулира највећу добит за починиоце овог кривичног дела (Бјелајац 2014: 428). Путем друштвених мрежа трговци људима користе разне методе којима врбују/регрутују жртве. Те методе се разликују и углавном зависе од *modus operandi* и степена организације трговаца људима. Међутим, образац регрутовања жртава у принципу је исти. Трговци људима нуде потенцијалним жртвама добар посао, прилику за образовање или брак, представљајући лажним обећањима ружичасту слику о бољем животу. Ако се потенцијална жртва трговине људима, притом и заљуби и подлегне лажним обећањима, њен превоз на друго место или у земљу експлоатације бива олакшан.

Истраживање под називом „Иза екрана: Анализа злоупотреба жртава трговине људима у дигиталном окружењу, урађено је на искуству 178 девојака и жена у периоду од 2015. до 2020. године у Србији и показује високу фреквентност насиља у дигиталној сфери. Резултати ове анализе потврђују високу стопу заступљености злоупотреба у дигиталном окружењу којима су ове девојке и жене биле изложене пре, за време и након изласка из ситуације трговине људима. Тачније, 42% испитаница преживело је неки од облика дигиталног насиља (попут сајберпрогањања, осветничког објављивања експлицитног/порнографског садржаја, имперсонације и др.), док је код 31% њих дигитално насиље било директно повезано са ситуацијом трговине људима, како у сврху врбовања тако и у сврху експлоатације. Од укупног броја испитаница, 65% било је изложено и дигиталним претњама, које су најчешће за циљ имале застрашивање у сврху промене или повлачења исказа или изјаве жртве у кривично-правном поступку (њих укупно 59%). Поред тога што ова анализа указује на високу фреквентност насиља у дигиталној сфери, она говори и о томе да је овај специфичан вид насиља постао скоро неизоставан начин присиле којим се насилници и трговци људима служе како би девојке и жене уцењивали, претили им, омаловажавали их, неовлашћено снимали или дистрибуирали порнографски материјал чији су актери и деца (Radoičić 2020, 9-10). Теорија и прак-

са дефинишу различите типове насиља и злоупотреба у дигиталном окружењу. Специфични типови злоупотреба који нису још увек нашли препознатљиво место у домаћој терминологији су: cyberbullying (сајберзлостављање), doxing (доксинг/таргетирање), cyberstalking/cyberbombing (сајберпрогањање), hacking (неовлашћен приступ туђим подацима), имперсонација (лажно представљање), catfishing (пецање/намамљивање), revenge porn (осветничко објављивање експлицитног/порнографског садржаја) и sextortion (претња објављивањем експлицитног материјала зарад изнуде), а онда и врбовање преко интернета, експлоатација посредством информационо-комуникационе технологије, неовлашћено снимање и дистрибуција те коришћење дигиталног садржаја као средства принуде у контексту трговине људима (Radoičić 2020: 18). Како између трговине женама и проституције заправо постоји танка нит (из фазе добровољног односа се често прелази у фазу принуде), за проституцију поред наведених постоје и други карактеристични типови насиља и злоупотреба у дигиталном окружењу.

Под појмом проституција се обично подразумева продаја женског тела мушкарцима за новац или нека друга материјална добра. Анализирањем и истраживањем проституције као веома сложеног феномена, утврђени су различити узроци ове девијације. Неки од њих су посебно упечатљиви, као, на пример: материјални фактори, силовање у детињству, отуђеност од родитеља, породични проблеми, односно породични миље и ендегени фактори, утицај социјалног окружења у коме је проститутка имала биопсихолошки развој.

Једно свеобухватно истраживање о интернет порнографији из 2018. године открило је занимљиве резултате (Covenant Eyes 2018):

- Око 27% тинејџера добија поруке сексуалне садржине.
- Око 15% их шаље.
- 57% тинејџера претражује порнографију најмање једном месечно.
- 51% мушких студената и 32% женских студенткиња је гледало порнографију пре уласка у тинејџерске године.
- Први сусрет са порнографијом код мушкараца је у просеку са 12 година.
- 71% тинејџера крије своје понашање на интернету од родитеља.
- 68% случајева развода се догодило услед тога да је једна страна упознала новог љубавника на интернету.
- 56% се догодило услед тога да је једна страна испољавала „опсесивно интересовање за порнографске веб сајтове”.
- 70% супруга сексуалних зависника могу се дијагностиковати са пост трауматских стресним поремећајем.
- 64% мушкараца и 15% жена који се изјашњавају као хришћани кажу да гледају порнографију најмање једном месечно.
- 90% тинејџера и 96% младих људи охрабрују, прихватају, или су неутрални када причају о порнографији са својим пријатељима.
- Само 55% одраслих старијих од 25 година верују да је порнографија лоша ствар.
- Тинејџери и млади људи, од 13-24 године верују да је избегавати рециклажу лошије од гледања порнографије.

- У 2006, процењени приход за бизниси везане за забаву везану за секс су у САД били око 13 милијарди долара. Ова сума укључује продају и изнајмљивање видео садржаја, интернет продају, кабловску телевизију, видео на захтев, телефонски секс, егзотични плес и секс шопове.
- 28,258 корисника гледа порнографске садржаје сваке секунде.
- \$3,075.64 се потроши на порнографију на интернету сваке секунде..
- 88% сцена у порнографским филмовима садржи физичку агресију, док 49% сцена садржи вербалну агресију.
- 79% порно извођача је користило марихуану, док је 50% користило екстази.
- 1 од 5 мобилних претраживања на интернету је порнографија.

Према статистичким подацима, сваког дана се отвара на десетине *web* страница које садрже порнографију и проституцију. Тржиште секса и/или индустрије секса по много чему специфично, не одступа много од закона понуде и потражње као општег економског модела за одређивања цена на тржишту. У појединим регионима света растуће сиромаштво, политичка превирања, сексуални туризам и културна динамика спајају се да би створили брзу сексуалну индустрију. Милиони младих девојака хрле ка друштвеним мрежама где се „бесплатно рекламирају” и са експлицитним сексуалним садржајима несвесно намећу неумољивим онлајн сексуалним предаторима, који им увек пружају наду за бољим и квалитетнијим животом. Напослетку, у недостатку безбедносне културе, не мали број њих заврши у секс индустрији и/или постану жртва трговине женама за потребе сексуалне експлоатације.

Дискусија

Интернет нове генерације је створио нови, непрегледни простор за друштвене интеракције сваке врсте. Тај простор је сваке секунде све већи, разноврснији и кореспондира са различитим људским потребама. Говорили смо о два троугла и њиховом дефинишућем утицају на интернет, садржаје на интернету, кориснике тих садржаја, и атрибутима које свеукупност тих феномена одређују. Први троугао, интернет – дигитални уређаји – дигитални садржаји, који је омогућио стварање непрегледног броја садржаја и различитог начина испољавања људских тенденција и жеља, као и задовољавања најразличитијих потреба. Други троугао дубље објашњава механизме деловања интернет садржаја, и указује на разлоге због којих постоји разлика у понашању људи у реалном свету и виртуелним световима, која је понекад драстична, и која може бити искоришћена или злоупотребљена и од стране аутора садржаја и од стране корисника садржаја. Тај троугао чине интерконективност, интерактивност и анонимност. Када ове елементе посматрамо кроз призму сексуалних предатора на интернету, можемо да закључимо које могућности сваки од њих доноси, нарочито у поређењу са стварним светом:

- Интерконективност – омогућава директну повезаност са другим корисницима, што значајно олакшава идентификацију, праћење и посматрање по-

- тенцијалних жртава, смањујући видљивост предатора и повећавајући видљивост потенцијалних жртава, нарочито у корелацији са анонимношћу.
- Интерактивност – омогућава интеракцију између корисника на неколико нивоа, од индиректне (лајкови, коментари, праћења налога и др.) до директне, где се може успоставити писана, усмена или видео комуникација између различитих корисника, што омогућава далеко лакше успостављање контакта између предатора и потенцијалне жртве.
 - Анонимност – до крајности смањује изложеност предатора без ограничења њиховог присуства, и додатно их охрабрује уверењем да су безбедни од детекције. Истовремено, виртуелна присутност корисника на интернет сервисима често је карактерисана далеко смањеним инхибицијама у односу на понашање у реалном, физичком свету. Другим речима, потенцијална жртва у понашању на интернету испољава далеко мање инхибиција, што погодује предаторима – од самог садржаја који одређени корисници пласирају на интернет што може да привуче и охрабри предаторе да селекују жртву, до комуникације која је далеко слободнија под псеудонимима или аватарима.

Различите друштвене мреже имају различиту погодност за манипулативно деловање сексуалних предатора. Неке од њих су једноставно концептуално тако постављене да простора за то готово да нема – попут Твитера. Неке друштвене мреже које су намењене упознавању људи ради остваривања романтичног или сексуалног контакта имају механизме заштите од злоупотребе, попут Tindera. Ти механизми заштите су имплементирани јер су креатори платформе имали на уму основну намену платформе, где се питање могућих злоупотреба или криминалног понашања намеће по самој природи платформе. Са друге стране, платформе и сервиси којима основна намена није романса и секс сусрећу се са већим изазовима, управо због прикривености правих намера појединих корисника основном наменом појединачног сервиса. По правилу, за онлајн сексуалне предаторе најподеснији су сервиси којима је примарна намена размена фото и видео материјала, уз постојање могућности директне комуникације између корисника. У наставку дајемо преглед друштвених медија са коментарима о њиховој погодности за манипулативно деловање сексуалних предатора:

- Facebook – на одређени начин најшире конципирана друштвена мрежа, намењена друштвеној интеракцији између корисника. Како је конципирана на принципу „пријатеља”, да би корисници постали повезани, један мора да упутити захтев, а други прихвати, односно, неопходна је обострана сагласност. Ова друштвена мрежа има и филтере за приватност који се могу укључити, којима се највећи број могућности може ограничити, али потенцијал за злоупотребу ове друштвене мреже налази се у неправилном коришћењу могућности заштите од стране самих корисника, релативне неинформисаности и лаковерности, али то је домен који није искључиво везан за ову друштвену мрежу, већ за људску природу генерално;
- Twitter – ова друштвена мрежа има генерално најмањи потенцијал за злоупотребу од стране сексуалних предатора. Основна намена ове платформе

је објављивање кратких текстуалних садржаја, фотографија и видео клипова, али као што смо већ напоменули, ова платформа је много више супститут информативним медијима, те су друштвене интеракције махом ослобођене сексуалних конотација, што је предаторима далеко мање занимљиво;

- Instagram – платформа за размену фотографија и кратких видео садржаја посебно је погодна за промоцију и сугестивност сваке врсте. У највећој мери је бенигна, али међу стотинама милиона корисника постоји и пуно оних који постављају садржаје са снажном сексуалном конотацијом, иако не експлицитном, јер то забрањују правила коришћења те мреже. Ипак, као изузетно популарно и моћно промотивно оруђе, Instagram се користи и за промоцију сексуалних услуга, и сексуалности уопште, што уз могућност директне комуникације оставља простор за потенцијално манипулативно деловање сексуалних предатора;
- TikTok – од поменутих друштвених медија TikTok је најновији и најбрже растући. Конципиран као платформа за размену кратких видео садржаја, у трајању од три секунде до једног минута, изузетно до три минута, ова платформа је постала један од најбрже растућих брендова у свету, који прате бројне контроверзе, покушаји цензуре и забране. Готово две петине корисника ове платформе су узраста од 16-24 године, што представља посебан изазов и потенцијалну опасност. Са друге стране, и сами корисници учестало постављају сексуално сугестивне садржаје, који нису експлицитни па самим тим не подлежу уклањању са платформе, али могу да буду довољан мотив и мамац за сексуалне предаторе да крену у остварење своје криминалне намере.

Табела 1. Учесталост садржаја са сексуалном конотацијом на друштвеној мрежи TikTok током месеца децембра 2020. године

Пол корисника	Број садржаја са сексуалном конотацијом	Укупан број прегледаних садржаја	Проценат садржаја са сексуалном конотацијом
Мушки	4	406	0,99%
Женски	98	598	16,39%
Укупно	102	1004	10,15%

Извор: анализе аутора

Анализа садржаја друштвене мреже ТикТок обављена је у децембру 2020. године. Узорак је био насумичан и генерисан алгоритмом саме друштвене мреже на основној страници, без креирања налога. Приступ платформи и анализа садржаја обављани су на веб сајту платформе (www.tiktok.com), као и путем Андроид апликације. Под садржајима са сексуалном конотацијом подразумевали смо оне садржаје који су снажно сексуално сугестивни, као што су опонашање сексуалног односа, сексуално сугестивно обнаживање и изражавање, описивање сексуалних ситуација, и друге јасно сексуално сугестивне садржаје у визуелном и аудитивном смислу. Додајемо и то да оне садржаје који се могу категоризовати као умерено сексуално провокативне нисмо под-

разумевали као садржаје са сексуалном конотацијом. Анализа је показала да око 10 процената садржаја на овој друштвеној мрежи има сексуалну конотацију, и да је дистрибуција таквих садржаја далеко већа код женских корисника, које су уједно и погодније и чешће жртве сексуалних предатора, било да се ради о педофилији, проституцији или трговини људима. Иако је укупни број анализираних корисника релативно већи у корист жена (око 60%), удео садржаја са сексуалном конотацијом је драматично већи код женских корисника ове платформе (98,5%). Ограничења ове анализе су бројне, и резултати до којих смо дошли се због величине узорка спрам укупног броја постојећих садржаја не може сматрати репрезентативним, он је свакако илустративан и показује трендове и тенденције. Ако имамо у виду и да је преко 40% укупног броја корисника ове платформе млађе од 24 године, јасно је да ове тенденције захтевају даље, детаљније анализе. Што се тиче других друштвених мрежа, због њихове комплексности и начина на које су конципиране у овом тренутку није било могуће урадити сличну упоредну анализу, али уз одговарајућу методологију у перспективи је могуће извести и једно такво, свеобухватно истраживање.

Закључак

Сваким даном јасна граница између физичког света и дигиталних, виртуалних простора постаје мање видљива. Привлачност дигиталних простора сваком следећим новонасталим обликом постаје све већа, и прави је изазов пронаћи баланс између активности у физичком свету и активности у дигиталним просторима. Текућа пандемија дала је огроман подстицај таквом начину живота – једноставно, нужност се подударил са тенденцијама, и готово све се преместило на интернет, укључујући и оне ствари које су пре пандемије биле разлози најмасовнијих окупљања, као што су спортске манифестације, позоришне и биоскопске премијере, концерти. Наравно, и активности сексуалних предатора су биле лимитиране и махом сведене на онлајн активности, иако је већ огроман дигитални простор за њихово деловање током протекле године постао значајно већи. Пандемија ће проћи, ограничења ће престати, и свет ће се полако вратити у нормалност, иако ће та нова нормалност бити другачија од препандемијске. То поновно отварање, коме читав свет тежи, донеће бројне изазове, нарочито због одлаганог задовољавања одређених акумулираних потреба код људи услед дуготрајних рестриктивних мера и опште атмосфере изазване пандемијом. У том смислу треба бити чак и опрезнији него раније, иако ће то представљати изазов због пролонгиране изолације и одсуства блиских контаката. Ипак, у смислу заштите од манипулативног деловања сексуалних предатора на интернету довољно је придржавати се сета правила која важе у свакодневном животу – најпре примењивати исте принципе из реалног живота изван интернета и у онлајн интеракцијама, као што су избегавање разговора са непознатим особама, нарочито давање личних података које предатор може да злоупотреби, прекид комуникације у ситуацијама када она постане непријатна

или претећа, избегавање физичких сусрета са непровереним и практично непознатим контактима са интернета, тражење помоћи од породице, васпитача или пријатеља у случају сумњиве комуникације на интернету, и слично. Међутим, овакав сет правила не мора да буде довољан да се избегне свака манипулативна интеракција са сексуалним предатором. Њихове методе еволуирају и прилагођавају се потенцијалној жртви, и иако је са потпуним правом фокус безбедности на интернету стављен на безбедност деце, она нису једине жртве. Такође веома рањиве групе су и тинејџери и млади људи, који често постану жртве проституције и трговине људима. И како је онлајн простор за деловање сексуалних предатора практично неограничен, а са њим и могућности, најбољи начин заштите од њиховог манипулативног деловања и његових последица је подизање личног нивоа свести о безбедности, а нарочито нивоа безбедносне културе на интернету.

Литература

1. Бјелајац, Жељко Ђ., и Александар М. Филиповић. 2020. „Интернет и друштвене мреже као неограничени простор за концентрацију и мултиплицирано присуство педофила”, У „Педофилија – узроци и последице”, ур. Жељко Бјелајац и Александар М. Филиповић, посебно издање, *Култура полиса*, год. XVII (2020): 29-40.
2. Бјелајац, Жељко. 2020. „Феноменолошка и етиолошка обележја педофилије”. У „Педофилија – узроци и последице”, ур. Жељко Бјелајац и Александар М. Филиповић, посебно издање, *Култура полиса*, год. XVII (2020). 11-28.
3. Bjelajac, Željko and Aleksandar Filipović. 2020. “Internet Addiction Disorder (IAD) as a Paradigm of Lack of Security Culture”, *Kultura polisa*, Year XVII (2020), Issue 43, 239-258.
4. Bjelajac, Željko. 2011. “Cyber Crime and Internet Pedophilia”, In *Western Balkans From Stabilization to Integration*, eds. Miroslav Antevski and Dragana Mitrović, 437–456, Belgrade: Institute of International Politics and Economics.
5. Bjelajac, Željko. 2014. *Trgovina ljudima – Zločin protiv čovečnosti*, Novi Sad: Pravni fakultet za privredu i pravosuđe.
6. Bjelajac, Željko. 2015. *Politika suzbijanja kriminaliteta*, Novi Sad: Pravni fakultet za privredu i pravosuđe.
7. Cavanagh, Allison. 2007. *Sociology in the Age of the Internet*. Berkshire: Open University Press.
8. Cooper, Al. 2004. „Online Sexual Activity in the New Millennium”. *Contemporary Sexuality*, no. 38: 1-7.
9. *Covenant Eyes*. 2018. „Pornography Statistics”. Poslednji pristup 24.01.2021, <https://www.covenanteyes.com/pornstats/>.
10. Kuzmanović, Dobrinka. (n.d) „Internet predatori”, *Užički centar za prava deteta*, poslednji pristup 18.01.2021, <https://digitalni-vodic.ucpd.rs/internet-predatori/>.

11. Meola, Andrew. 2020 "Analyzing TikTok user growth and usage patterns in 2020", *Business Insider*, February 25th 2020.
<https://www.businessinsider.com/tiktok-marketing-trends-predictions-2020>.
12. *Morning Consult*. 2020. „Fastest Growing Brands of 2020”, последњи pristup 21.01.2021, <https://morningconsult.com/fastest-growing-brands-2020/>.
13. Nikolić-Novaković, Lidija. 2013. „Profil internet seksualnih predatora”, *Razvoj karijere*, http://www.razvoj-karijere.com/media/files/4_Nikolic_Profil_Internet_seksualnih_predatora.pdf.
14. *Psihoterapijsko savetovalište Sintezа*. 2015. „Antisocijalni poremećaj”. Последњи pristup 22.01.2021. http://www.psihoterapija.org.rs/antisocijalni_poremecaj.htm.
15. Radoičić, Andriјana. 2020. *Iza ekrana : analiza zloupotreba žrtava trgovine ljudima u digitalnom okruženju : prikaz zasnovan na iskustvu 178 devojaka i žena u periodu od 2015. do 2020. godine u Srbiji*. Beograd: „Atina”- Udruženje građana za borbu protiv trgovine ljudima i svih oblika nasilja nad ženama.
16. Sherman, Alex. 2020. „TikTok reveals detailed user numbers for the first time”. *CNBC*, August, 24th, 2020, <https://www.cnn.com/2020/08/24/tiktok-reveals-us-global-user-growth-numbers-for-first-time.html>.
17. Vujović, Tatјana. 2010. „Kompetitivnost društvenog sistema i sociopatološke pojave”, *Sociološka luča*, IV/2: 54-69.

FLEXIBILITY OF DIGITAL MEDIA FOR MANIPULATIVE ACTIVITIES OF SEXUAL PREDATORS

Summary: The Internet has undoubtedly become a dynamic and sublime tool of communication. It gives us the freedom to create and maintain contacts with individuals and groups from all over the world, to cooperate, socialize and exchange information, content and experiences. At the same time, nowadays it is almost impossible to imagine an internet business or presentation without a presence on social networks / media. These are online web services that open unlimited spaces for users for various forms of communication and personal promotion. Some of the most popular social networks that are especially receptive to most users from global spaces are: Twitter, Facebook, Instagram, Google+, LinkedIn, TikTok... By the way, on most social networks, the presence is free. Digital media have the capacity to inform visitors in the most efficient and practical way about important events, current campaigns and innovations related to the business, products or services offered, with the quality content of the texts they manifest. Also, their significant impact is reflected in the domain of education and / or providing certain advice. In addition to colossal achievements and obvious positive sides, with the advent of the Internet and digital media, sexual predators have been given a new field / playground, in which to establish contacts with others (often with children). In this digital environment, they manipulatively lurk and recruit potential victims for various forms of abuse and sexual exploitation.

Keywords: digital media, sexual predators, prostitution, pedophilia, human trafficking

РАЗВОЈ НАРКО-ТЕРОРИЗМА КРОЗ ПРИЗМУ МОРФОГЕНЕТСКЕ ТЕОРИЈЕ – СТУДИЈА СЛУЧАЈА ФАРК-А

Сажетак: Предмет рада је развој нарко-тероризма пре и након Хладног рата. Наиме, уочено је повећање учешћа терористичких група у организованом криминалитету, а нарочито у трговини дрогом од 90-их година прошлог века, међу којима је и колумбијска група ФАРК. Хипотеза коју ћемо покушати да докажемо у раду је да се учешће терористичких група у организованом криминалитету повећава како се смањује њена идеолошка потпора, али и да је то рационални избор у циљу самог опстанка групе. Одговор ћемо покушати да дамо управо анализом развоја ФАРК-а, и то користећи се морфогенетском теоријом. Морфогенетска теорија почива на основама критичког реализма, те подједнаку улогу признаје и друштвеној структури и деловању актера, али и омогућава праћење њиховог односа кроз време. Управо због тога сматрамо да је она најпогоднија за анализу комплексних и динамичних појава као што је нарко-тероризам. На почетку рада најпре правимо преглед литературе у којој се дају различита одређења нарко-тероризма, након чега сагледавамо главне претпоставке и предности морфогенетске теорије. На крају рада ауторка ће понудити своју анализу развоја ФАРК-а кроз призму морфогенетске теорије, те сагледава који су фактори довели до његовог интензивнијег учествовања у трговини дрогом од 90-их, као што су губитак идеолошке оштрице унутар групе и на међународном плану, али и сама борба за опстанак групе у непријатељском окружењу класног рата у Колумбији.

Кључне речи: нарко-тероризам, морфогенетска теорија, ФАРК, трансформација, идеологија, рационални избор

Увод

Након пада Берлинског зида 1989. године и смањењем опасности од војног сукоба, свет се суочио са безбедносном претњом другачије природе—

* stevanovic.kosa@gmail.com

претњом од нарко-тероризма. С обзиром да није једноставан задатак дефинисати ни тероризам ни организовани криминалитет, још теже је дефинисати појам нарко-тероризма. Циљ овог рада је најпре да појасни појам нарко-тероризма, али и да понуди одговор на наше истраживачко питање—зашто је дошло до повећања сарадње тероризма и организованог криминалитета од 90-их година.

Оно што најпре представља проблем у проучавању нарко-тероризма јесте то што је он састављен из две појаве изразито различитих мотивација. Иако се тероризам и организовани криминалитет различито дефинишу, можемо видети да се појмовна одређења слажу у виђењу да је тероризам врста политичког насиља мотивисана религијским, политичким или идеолошким циљевима, док је организовани криминалитет мотивисан остваривањем профита. Тако тероризам, с једне стране, представља „сложени облик организованог групног...политичког насиља” (Симеуновић 2009, 80), са циљем изазивања дубинских друштвених промена. С друге стране, организовани криминалитет је врста „имовинског криминалитета” који „карактерише постојање криминалне организације” (Игњатовић и Шкулић 2010, 26), те за циљ има прибављање материјалне користи за припаднике те криминалне организације.

Такође не постоји ни јединствена дефиниција нарко-тероризма, што додатно компликује проблем. Наиме, нарко-тероризам се од почетка употребе тог термина одређивао на бројне начине. Он је најпре означавао употребу терористичких метода од стране и за циљеве организованих криминалних група (UPI Archives 1982), затим је сматран „светском завером” с циљем подривања западне демократије путем преплављивања америчких улица дрогом (Ehrenfeld 1987), док га америчка Управа за борбу против наркотика—ДЕА (*Drug Enforcement Administration*) види као подврсту тероризма (Hutchinson 2002). Ми се слажемо са становиштем да је нарко-тероризам подврста тероризма и да представља учествовање терористичких група у трговини дрогом и сматрамо да се криминализација побуњеничких и терористичких група повећава смањивањем њене идеолошке и политичке потпоре, али такође представља и одговор на изазове самом опстанку организације. Ову хипотезу ћемо тестирати на основу анализе најдуговечније побуњеничке групе ФАРК (*Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia*—Револуционарне оружане снаге Колумбије) користећи морфогенетску теорију.

Ауторка ће најпре у раду изнети преглед различитих одређења нарко-тероризма. Након тога ћемо сагледати основне елементе и предности морфогенетске теорије. Ауторка сматра да морфогенетски приступ који је развила Арчер (Archer 1982) пружа велики потенцијал за боље разумевање споја тероризма и организованог криминалитета и његову трансформацију од 90-их година. Овај теоријски приступ проналази решење између вечитог дуалитета између структуре и актера. Наиме, ми сматрамо да било који правац који не узима у обзир улогу, како историјског и политичког контекста, тако и улогу појединаца и група као рационалних актера, не може да пружи адекватно објашњење сложене појаве као што је нарко-тероризам. На крају рада користећи се морфогенетском теоријом, покушаћемо да објаснимо трансформацију ко-

лумбијске организације ФАРК из левичарски оријентисане гериле у нарко-терористичку групу након 90-их година прошлог века.

Концептуализација нарко-тероризма

Термин нарко-тероризам, као и сама појава, везују се за подручје Јужне Америке, где су и настали. Овај регион је током периода Хладног рата био поприште интензивних конфликта и ратова између класа унутар самих држава, али и шире борбе за идеолошку превласт између две суперсиле—САД-а и СССР-а. Зато није случајно што су овде настале бројне левичарске гериле, као што су ФАРК, Ослободилачка национална армија—ЕЛН (*Ejército de Liberación Nacional—ELN*), Народна ослободилачка војска—ЕПЛ (*Ejército Popular de Liberación—EPL*) у Колумбији, покрет 26. јул (*Movimiento 26 de Julio*) на Куби и Сендеро Луминосо (*Sendero Luminoso*—Сјајни пут) у Перуу.

Термин нарко-тероризам први пут је употребљен управо у вези са Сендером Луминосом, и то од стране перуанског председника Фернанда Белаунде Терија (*Fernando Belaúnde Terry*) 1983. године, који је термин употребио да означи нападе на полицију за сузбијање наркотика од стране те гериле. Након тога, термин нарко-тероризам се нашироко користио да означи деловање герила у Колумбији и Перуу. Чак је у једном новинском наслову из новембра 1984. године, термин нарко-тероризма коришћен да би се осудио злочин убиства 19 људи који су радили на искорењивању коке, а које је наводно починио Сендеро Луминосо (Lupsha 1989, 62). Међутим, испоставило се да герила није била одговорна за ова убиства, већ перуанска војска, која је радила по наређењима трговаца дрогом. С обзиром на ово, можемо да приметимо да је од самог почетка термин нарко-тероризам био обојен политичким значењем, чија је сврха била најпре да се снажно осуди и ослаби деловање левичарских герила. Међутим, етикетирање није ништа ново у политици, јер, како истиче Симеуновић (2009, 94) „самоестетизација је очито дубоко у природи политике”, те власт увек, поред тога што користи еуфемизме за своје деловање, такође покушава и да делегитимизује противника.

Нарко-тероризам се од стране неких аутора одређује кроз хладноратовску реторику, те на пример Еренфелд (Ehrenfeld 1987) сматра да је то појава која представља заверу Русије да се подрије америчка демократија. Ово је став и Кантрела (Cantrell 1992, 4) који наводи да у нарко-тероризам могу бити укључени „побуњеници, обавештајне службе или државни званичници који желе да извезу револуцију и трговци дрогом”, при чему су ти државни званичници искључиво представници комунистичких земаља. С друге стране идеолошког спектра, међутим, следи одговор који упира прстом у сарадњу САД-а са „Контрама” (*Contras*) из Никарагве, које су биле укључене у трговину дрогом, као и учествовање ЦИА-е (*Central Intelligence Agency—CIA*) у трговини дрогом у југоисточној азијској регији „Златни троугао” (Лаос, Мјанмар и Бурма), познатој по производњи хероина. Тако Скот и Маршал (Scott and Marshall 1998) сматрају да је тзв. „рат против дроге” коју су САД повеле 80-их година, запре-

во само оправдање за њихову борбу против побуњеника у Латинској Америци, те да су спонзорисањем Контри, саме САД учествовале у нарко-тероризму. Овакво дефинисање, које долази са обе стране идеолошког спектра, може се сврстати у категорију политичких и пропагандних закључака, где није јасно подвучена црта између политике и науке. Управо из тог разлога Вардлоу (Wardlow 1988) упозорава на опасност од употребе термина који су набијени емоцијама и политичким и идеолошким импликацијама и која стога замагљује праву слику и природу друштвених појава, а да термин нарко-тероризам у потпуности треба избегавати.

Након завршетка Хладног рата, међутим, уочено је повећање рада на томе да се нарко-тероризам објасни на нешто систематичнији начин. Сам термин, као и појава нарко-тероризма, састављени су од две речи и две појаве—тероризма и илегалне трговине наркотицима (која представља врсту организованог криминалитета). Управо из тог разлога, неки аутори га објашњавају наглашавајући једну од ове две појаве. Тако Лупша (*Lupsha*) прави своју класификацију и ставља акценат на организовани криминалитет те сматра да је „прави” нарко-тероризам насиље које чине трговци дрогом у циљу застрашивања државе и њених представника, те је за њега ово „Тип 1” нарко-тероризма (Lupsha 1989, 63–65).

Међутим, неки аутори у проучавању појма нарко-тероризма акценат стављају на други део ове речи, те га виде као подврсту тероризма. Тако Симеуновић (2009) нарко-тероризам смешта у класификацију тероризма према методама које се претежно користе. Он сматра да је нарко-тероризам последица потребе терористичких група да се обезбеди сталан извор прихода, које се стога упуштају у делатности организованог криминалитета, а најчешће трговину наркотицима (Симеуновић 2009, 84). Америчка ДЕА такође дефинише нарко-тероризам као подврсту тероризма „у којем терористичке групе или повезани индивидуалци учествују директно или индиректно у узгајању, производњи, транспорту или дистрибуцији контролисаних супстанци и новца прибављених из ових активности”, али и у „опорезивању, обезбеђивању, или у другим активностима повезаним са трговином дрогом у циљу унапређивања или финансирања терористичких активности” (Hutchinson 2002). Међутим, Министарство одбране САД-а одређује нарко-тероризам као „тероризам коришћен зарад остваривања циљева трговаца дрогом”, што је у супротности са дефиницијом коју пружа ДЕА (Hartelius 2008, 1).

Неки аутори нарко-тероризам виде као континуум по којем се креће однос тероризма и организованог криминалитета. Тако Макаренко (*Makarenko*) посматра нарко-тероризам из два угла—као коришћење организованог криминалитета у сврху финансирања терористичких активности и као стварање савеза између терористичких и криминалних група. Она сматра да се тероризам и организовани криминалитет крећу по континууму кроз различите фазе сарадње, док се не споје на средини. На континууму постоје 4 могуће фазе у њиховом међусобном односу: 1) савези, 2) оперативне мотивације, 3) спајање и 4) „црна рупа”, када држава постаје заточеник оваквих хибридних организација (Makarenko 2004, 131–138). Шели и Пицарели (*Shelley and Picarelli*) су такође

развили свој линеаран континуум, где се уочава пет различитих фаза овог односа. Наиме, они сматрају да терористичке групе на почетку користе криминалне методе, као што су фалсификовање докумената или изнуде, али да није дугачак пут од усвајања метода до сарадње тероризма и организованог криминалитета. Након усвајања метода, ове групе често почињу да купују услуге једна од друге, те напослетку и да чешће сарађују и деле заједничке циљеве, што Шели и Пицарели називају симбиотском везом (Shelley and Picarelli 2005, 53).

Бјорнехед (*Björnehed*) наглашава двоструко значење појма нарко-тероризам и сматра да његово дефинисање зависи од дела речи који је наглашен. С обзиром на вишезначност термина и непостојање јасне дефиниције, он означава не само спој трговине дрогом и тероризма у једној организацији, већ и спој између различитих терористичких и криминалних организација, чије су везе углавном интернационалне природе. Бјорнехед такође истиче да је, у циљу бољег разумевања нарко-тероризма, важно разумети сличности и разлике између терористичких и криминалних организација, те прави користан преглед истих. Као неке сличности јављају се криминална природа ових организација, прикривеност деловања, структура, као и потреба за разменом ресурса, док су разлике очите у циљевима и мотивацијама (Björnehed 2004, 308–312).

Хартелиус (*Hartelius*) сматра да је дефиниција нарко-тероризма више политички конструкт, него што има прецизно одређење у криминалистици, те да на крају онај који има моћ над језиком додељује значење свим терминима, па и овом. Ово је видљиво у идеолошкој употреби овог термина од стране неких аутора који га повезују са комунизмом, али не и са америчким акцијама у југоисточној Азији 1960-их и 1970-их. Он, међутим, одређује нарко-тероризам као „део илегалног комплекса дроге, насиља и моћи, где су илегална трговина дрогом и илегална употреба моћи постале здружене на такав начин да угрожавају демократију и владавину права” (Hartelius 2008, 2–3).

Гомис (Gomis 2015) је, међутим, изразито критичан према термину нарко-тероризам и сматра да не би требало мешати тероризам и организовани криминал, јер се тако само покушава поједноставити изузетно сложен проблем. Сличан став заступају и Милер и Дамаск (Miller and Damask 1996), који сматрају да је термин нарко-тероризам мистификован и да је као концепт настао првенствено ради остваривања интереса америчких администрација Регана (*Reagan*) и Буша (*Bush*). Наиме, на основу тог концепта они су добили подршку за интензиван „рат против дроге”, који је био обележен инвазијом на Панаму 1989. године под изговором хапшења Мануела Норијега (*Manuel Noriega*), који је био умешан у трговину дрогом. Степанова (*Stepanova*) такође сагледава концепт нарко-тероризма из критичког угла, те сматра да је тероризам само једна од могућих тактика коју користе оружане групе у настојању да остваре своје политичке, религијске или идеолошке циљеве, док је трговина дрогом само један од могућих начина финансирања њихове активности (Stepanova 2011, 122).

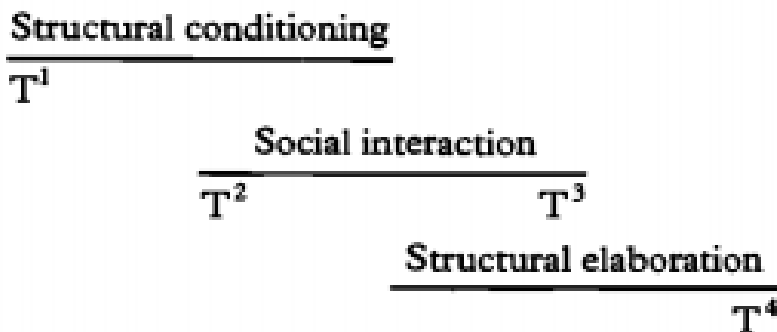
Морфогенетска теорија

Морфогенетска теорија се базира на критичко-реалистичкој теорији, која претпоставља да свет постоји независно од наше спознаје, али и да се не могу сви односи директно посматрати, те да постоје дубоке структуре у друштву које се не дају уочити. Међутим, иако постоје неки процеси и феномени које не можемо директно посматрати, можемо уочити њихове последице, док постојање структура најбоље објашњава друштвено деловање (видети Марш и Фурлонг 2005). Управо из разлога што за реалисте постоји разлика између „стварности” и „појавности”, они не верују нужно да су појаве и процеси онакви каквим се испољавају, нити да је оно што актери кажу заиста тако (30).

Тако и морфогенеза у друштвеном смислу има различито значење од оног које има у природи, с обзиром да је у природном окружењу то несвестан процес, док је у друштвеној стварности то процес који зависи од људске активности. Још прецизније, Арчер истиче да било који процес који изазива друштвене промене мора да садржи: 1) структурисане људске односе (зависност од контекста), 2) људске активности (зависност од активности) и 3) људске идеје (зависност од концепата). Управо овај дијалектички приступ морфогенетске теорије—односно уважавање како друштвене структуре, тако и људског деловања—нуди могућност за боље разумевање сложених питања као што је нарко-тероризам, и превазилази једностране и поједностављене приступе који предност дају или структури или деловању (Archer 2020, 138).

У средишту морфогенетског приступа је управо однос структуре и деловања у времену, са полазишном идејом да структура претходи деловању, док након деловања долази до промене у тој структури (Меканула 2005, 279). У Фигури 1 је приказана шема морфогенетског циклуса.

Фигура 1. *Морфогенеза структуре (Archer 1995, 193).*

Структурно условљавање које је на Фигури 1 обележено ознаком T¹ означава прву фазу морфогенетског циклуса, која се односи на контекст у којем се дешава деловање актера. Тај контекст је последица ранијег деловања и интеракције између актера и представља почетне и предодређене услове који

утичу на интересе и могућности људи, као што су образовне и пословне могућности. Ово условљавање контекста најчешће се дешава кроз поделу популације на социјалне групе које теже или одржању структуре или промени исте, с обзиром на то да постојећа структура дистрибуира различите интересе различитим групама у тачки Т2 (Archer 1995, 77). Тек у оквиру тог већ постојећег скупа услова могућа је друга фаза циклуса—социјална интеракција, која се дешава у периоду између тачака Т2 и Т3. Ова интеракција се обично дешава у виду сукобљавања или преговарања с другим актерима. Она је такође снажно условљена структурним факторима, али је одликује и моћ актера да независно утичу на догађаје (Меканула 2005, 280). У овој фази се појединци и групе налазе у међусобној интеракцији у оквиру које они теже да остваре своје интересе користећи своје способности, знање и могућности, структурално предодређене и дате у тачки Т2. Када говоримо о друштвеним групама, у периоду између Т2 и Т3, оне се сукобљавају међусобно у циљу обликовања неке друштвене форме, организације или праксе, што може значајно варирати од места до места у зависности од локалних околности (Archer 2020, 141–142).

Трећа фаза циклуса је структурна елаборација, која се дешава у тачки Т4. Ова фаза је последица деловања и интеракције који су се одигравали у периоду Т1–Т2 и у њој се у одређеној мери мењају структурни услови. Ове промене су исход сукоба и компромиса између појединаца и група у претходној фази, и оне могу одговарати неким актерима, док по неке могу бити неповољне. Стога, можемо видети да се структура не ствара поново, већ долази до њеног преображаја, тј. морфогенезе. Такође треба истаћи да Т4 истовремено представља завршну тачку једног циклуса и почетну тачку наредног, у којем су актери под утицајем промењених структурних услова. Међутим, у тачки Т4 може доћи, не до структурне елаборације, већ до структурне репродукције, када структурни услови остају мање–више непромењени. Ово се може догодити услед неуспеха појединаца и група да спроведу одређене промене, или због успеха одређених актера у одржавању статуса кво (Меканула 2005, 280).

Оно што је јако важно истаћи јесте да у процесу морфогенезе у тачки Т4 долази до промене, не само у структури, већ и у актерима и то је оно што Арчер назива дуплом морфогенезом. То је процес када актери доводе до структурне и културне елаборације, али такође долази и до елаборације самих актера (Archer 1995, 247). Такође, актери су, како каже Арчер, носиоци нечега, те су тако они актери социо-културног система у којем су рођени, али су исто тако носиоци системских обележја која они сами трансформишу. У морфогенетској теорији, када се говори о актерима говори се о колективитетима и групама који деле одређене заједничке „животне шансе”. С обзиром да морфогенетска теорија почива на критичком реализму, те има многе заједничке теоријске претпоставке са марксизмом, тако и морфогенетска теорија полази од становишта да те животне шансе почивају на расподели средстава, која зависи од односа између оних који имају средства и имовину и оних који немају, оних који поседују моћ и оних који је не поседују, оних који дискриминишу и оних који су дискриминисани. Ове релације су све односи између колективитета (257).

Приликом великих економских промена долази и до поновне поделе популације на оне којима је у интересу очување тренутног економског система и оне којима је у интересу промена, а у зависности од ситуације у којој су се сада нашли, и то углавном без њихове намере (Archer 2020, 144). Ово заступа и теорија политичке економије, која је такође утемељена у критичком реализму, и заступа Марксово схватање да људи улазе у релације које су зависне и независне од људске воље, тј. иако су те релације социјалног карактера, оне су на начин објективне (Porroga 2011, 46). Однос структуре и релација између актера у теорији политичке економије, али и у морфогенетској теорији сажето се може објаснити речима Маркса да људи стварају своју историју али не под условима које су сами створили (48).

Морфогенеза нарко-тероризма—случај ФАРК-а

Иако је спој тероризма и организованог криминалитета започео током Хладног рата, он се интензивирао управо након његовог завршетка. Такође не можемо рећи да је тај спој једнодимензионалан, нити да је остао исти током времена. На пример, колумбијска група ФАРК је започела своје деловање као левичарски оријентисана побуњеничка група, која је за циљ имала да се у турбулентним временима у Колумбији, када је земља била разорена класним ратом, превратима и политичким убиствима, бори за права сељака, који су живели у руралним деловима земље и који су деценијама били потлачени. Ова унутрашња нестабилност била је додатно погоршана геополитичком и идеолошком борбом између Запада и Истока, те су земље Трећег света биле изложене и спољним притисцима и служиле као шаховска табла за игру великих сила.

Наиме, ФАРК је настао у јеку грађанског рата у Колумбији између конзервативаца и либерала, познатог под називом *La Violencia* (Насиље), који је трајао 1948–1958. Он је настао као марксистичко-лењинистичка герила, која је за циљ имала да прекине са традиционалном олигархијском влашћу потомака конквистадора, али и са политичким притисцима и претњама усмереним на колумбијски суверенитет који су долазили од САД-а још од почетка 20. века. Управо су унутрашња превирања и крвави грађански рат с једне стране, и геополитичка борба између САД-а и СССР-а за утицај у Јужној Америци с друге, представљали контекст у којем је настао ФАРК 1966. Овај целокупни контекст, који обухвата и унутрашњу и спољну политичку и друштвену ситуацију у време настанка ФАРК-а 1966. године, представља нам полазну тачку морфогенетског циклуса—Т1.

ФАРК, међутим, није био једина група која је спроводила одређене активности ради остваривања својих интереса у Колумбији. Као главни идеолошки противници лево оријентисаној герили биле су паравојне милиције, подржане од стране владе, САД-а и земљопоседника. Наиме, године 1968. усвојен је Закон 48 којим је дозвољено војсци да организује и наоружава цивилне „само-одбрамбене” јединице. Тако је војска започела са организовањем парамилитарних структура, које су биле финансиране и од стране нарко-трговаца,

земљопоседника и великих компанија (Leech 2011, 29). Дакле, можемо видети да су у Колумбији постојале многе групе са својим различитим интересима, који су били условљени њиховим друштвеним положајем. Наиме, ту је било неколико мањих левичарских герила, поред ФАРК-а, као што су ЕЛН, ЕПЛ И М-19, које су се бориле за спровеђење револуције и остваривање своје власти у земљи, затим нарко-трговци, који су тежили остваривању материјалне добити за себе и паравојне милиције, које су биле повезане с нарко групама и радиле у њиховом интересу. Све ове групе су биле у међусобној интеракцији и покушавале на најефикаснији начин да остваре своје циљеве и интересе. Тако су нарко-трговци и припадници паравојних формација постали природни савезници јер су имали комплементарне интересе у виду освајања и задржавања материјалних добара.

С обзиром на своје огромно богатство и велике амбиције, нарко трговци су куповали велике површине плодне земље, на којој су запошљавали припаднике паравојних група, или су чак правили своје оружане групе. Тако су трговци дрогом између 1983. и 1985. године купили чак 2,5 милиона ари земље, што је представљало чак 1/12 плодног земљишта у Колумбији, коју су чувале њихове приватне армије (Tate 2001, 165). С друге стране, десничарски одређене паравојне милиције су биле оријентисане на одржање статуса кво и доминације богатих земљопоседника. ФАРК је од кока бума 70-их година до 1982. године одбијао да учествује у трговини дрогом, јер је сматрао да је трговина дрогом продукт капитализма и да омогућава његово јачање. Међутим, на Седмој конференцији 1982. године, ФАРК званично доноси одлуку да почне да опорезује трговце дрогом како би финансирао своје активности (Velez 2001, 163). Управо из овог разлога, ми ћемо 1982. годину узети као тачку Т2 у нашем морфогенетском циклусу, када почиње интензивније учешће ФАРК-а у трговини дрогом.

ФАРК је 80-их најпре сарађивао са картелом из Медељина, предвођеним Паблом Ескобаром, те је чувао њихове лабораторије кокаина, али и наплаћивао порез сељацима који су гајили коку (Henderson 2012, 174). ФАРК је овим путем остварио велику материјалну добит, којом је повећао своју војну спремност и бројчано се проширио. Међутим, како наводи Норман (Norman 2018, 639), увиђа се разлика у методама и опсегу учествовања ФАРК-а у послу са коком између два периода—први период је од Седме конференције до почетка 1990-их година (1982–1991), а други период је након 1991. године. У овом првом периоду након Седме конференције, ФАРК је углавном имао регулаторну улогу и бавио се управљањем тржишта коке, чувањем лабораторија за прављење кокаина и аеродромских pista за транспорт кокаина, али и прикупљањем пореза од сељака који су се бавили гајењем коке и нарко трговаца. У другом периоду, који је наступио од 1991. године, ФАРК се упустио у „вертикалну интеграцију”, што је значило директно учествовање у продаји коке, а касније и у производњи и кријумчарењу кокаина. Током 90-их, однос нарко-трговаца и ФАРК-а се променио, јер је дошло до повећане сарадње паравојних формација и нарко-трговаца, те су се припадници ФАРК-а плашили да посредници у трговини дрогом раде за парамилитарце (649–650).

Сукоб ФАРК-а са нарко трговцима и парамилитарцима се нарочито за-
 оштрио након великог успеха комунистичке партије на изборима 1986. године
 и након крађе кокаина који је припадао медељинском картелу од стране
 ФАРК-а. Преломни тренутак за развој ФАРК-а десио се 1990. године, јер је
 његов главни идејни и политички вођа Јакобо Аренас (*Jacobo Arenas*) умро,
 недуго након инаугурације новог председника Цезара Гавирије (*César Gaviria*)
 (Spencer 2011, 76–77). Смрт Аренаса је био ненадокнадиви губитак за ФАРК, с
 обзиром да је представљао његов идеолошки, политички и интелектуални ос-
 лонац. Мадалони (Maddaloni 2009, 17) истиче да је смрт Аренаса имала трену-
 тни утицај на деловање ФАРК-а, поготово што се тиче учешћа у трговини дро-
 гом. Наиме, Аренас је изричито био против тога да се ФАРК превише умеша у
 трговину коком, јер је сматрао да ће превелика блискост са организованим
 криминалом пољуљати поверење народа који га подржавао. Међутим, након
 Аренасове смрти, ФАРК је повећао учешће у производњи и трговини кокаи-
 ном и појачао своје везе са трговцима дрогом.

Фактори који су такође значајно утицали на промену позиције и тактика
 ФАРК-а јесу велике интернационалне промене крајем 90-их година, обележене
 падом Берлинског зида 1989. године. Пад Берлинског зида и распад Совјетског
 Савеза су означили значајну прекретницу и озбиљан ударац за све левичарске
 покрете у свету. Ови догађаји су значајно ослабили и комунистичке партије,
 како широм Латинске Америке, тако и у Колумбији, те је ФАРК морао да се
 прилагоди на пад комунизма и СССР-а, с обзиром на то да је на тај начин из-
 губио подршку од великог и моћног савезника. Ортиз (Ortiz 2002) наводи да је
 ФАРК, у окружењу које је наступило након Хладног рата, изашао из оквира
 традиционалне латиноамеричке гериле и брзо се прилагодио новонасталој
 ситуацији тако што је развио нове политичке оријентације, ресурсе и стратеги-
 је. Ово је, према његовом мишљењу, омогућило ФАРК-у да опстане као орга-
 низација, јер се дистанцирао од пропасти комунистичког блока и ублажио сво-
 ју идеолошку реторику. Наиме, ФАРК више није тражио дубинску и темељну
 промену друштва, засновану на комунистичким принципима, већ се залагао за
 промену државе у ону која ће бити ефикаснија (Ortiz 2002, 131). Због свега
 наведеног, за тачку Т3 у нашем циклусу узимамо 1990. годину, када се завр-
 шава цео један важан период у историји, како ФАРК-а и Колумбије, тако и
 целог света. Стога се у нашем морфогенетском циклусу интеракција између
 тачака Т2 и Т3 одвија у временском раздобљу 1982–1990 године.

Тачку Т4 представља нам 1991. година, када почиње ново раздобље раз-
 воја ФАРК-а, али и његовог односа са трговином дрогом. На челу ФАРК-а је,
 након смрти Јакоба Аренаса, остао само његов војни лидер Мануел Маруланда
 Велез (*Manuel Marulanda Vélez*), те је правац деловања ФАРК-а постао изрази-
 то војно оријентисан, без чврстог идеолошког правца. Те године је коалиција
 под именом Симон Боливар герилска координација (*Coordinadora Guerrillera*
Simón Bolívar —CGSB), коју су чинили ФАРК, ЕПЛ и ЕЛН, започела са сери-
 јом терористичких и герилских акција, које су биле много веће по обиму од
 претходних акција. Те године, гериле су извеле 425 напада на безбедносне
 снаге, насупрот 169 напада 1990. године, од којих је 61 напад био на инстала-

ције, 195 напада узнемишавања, 100 заседа и 69 урбаних напада. Број убијених припадника војске је био 461, насупротив 339 у 1990. години, док је 276 њих заробљено (Spencer 2011, 78). Од почетка 90-их, ФАРК је, поред терористичких напада, значајно повећао и своје учешће у трговини дрогом. Убиство главног нарко боса и вође картела из Медељина Пабла Ескобара 1993. године, оставило је вакуум на тржишту дроге који је ФАРК попунио, заједно са бројним малим криминалним групама, које су настале.

Након смрти Пабла Ескобара долази до пада великих картела и до настајања многих малих криминалних група које су заузеле тржиште дрогом. Ове новонастале групе биле су децентрализоване, мање по обиму и нису биле организоване по вертикалној хијерархији. У овој новој подели тржишта дроге значајно место је заузео и ФАРК, који је постао све више укључен у процес производње и трговине дрогом. Наиме, ФАРК је своје делатности у илегалној производњи дроге проширио на сарадњу са интернационалним криминалним групама, те је сада одређивао цене кокаина, контролисао тржиште дроге у деловима земље у којима је његово присуство било доминантно, а такође је учествовао и у изнудама страних компанија, и спроводио велики број отмица (Cook 2011, 27). За време примирја ФАРК-а и колумбијске владе 1999–2002, током администрације Андреса Пастране (*Andrés Pastrana*), ФАРК је интензивирао учешће у трговини кокаином у демилитаризованим зонама. Поред проширивања поља коке, ФАРК је куповао и кока пасту коју је касније препродавао, правио је лабораторије за производњу кока пасте и кокаин хидрохлорида, али је и контролисао транспорт кокаина из демилитаризоване зоне (Cunningham et al. 2013, 481).

Након тачке Т4 почиње нови циклус развоја ФАРК-а, који је, као што смо видели, обележен променом како војне стратегије, тако и односа према трговини дрогом. Тај нови циклус почиње од 1991. године када у битно промењеним околностима и друштвено-политичком контексту, опет долази до трансформисања неких група, као што је ФАРК, нестајања неких других, као што је Медељински картел, али и редеофинисања трећих, као што је трансформација највеће парамилитарне групе Уједињене само-одбрамбене снаге Колумбије—АУЦ (*Autodefensas Unidas de Colombia—AUC*) у више мањих криминалних организација, познатих под шпанским акронимом за криминалне банде—BACRIM (*Bandas criminales*). Можемо рећи да се овај нови циклус завршава 2016. године, када је потписано примирје између ФАРК-а и председника Колумбије Хуана Мануела Сантоса (*Juan Manuel Santos*), након чега је дошло до демобилизације 13.185 бораца ФАРК-а до јануара 2020. године (colombiarease.org).

Закључак

Након пада Берлинског зида и великих геополитичких промена дошло је до повећања нарко-тероризма. Међутим, иако пад СССР-а представља битну преломну тачку у историји, сами спољно-политички фактори нису довољни да

се објасни та промена. Ауторка сматра да је за разумевање сваког односа између тероризма и организованог криминалитета неопходно да разумемо и обухватимо међународни политички и друштвени контекст, али и друштвено-политичку ситуацију унутар земље у којој се тај однос дешава. Такође сматрамо да је изузетно важно признати да и друштвени услови и активности актера играју подједнаку улогу у објашњењу било које друштвене појаве, па тако и нарко-тероризма. Управо зато сматрамо да је најпогоднији теоријски оквир за изучавање нарко-тероризма морфогенетска теорија која нуди велики потенцијал за објашњење јер управо признаје важност и структуре и деловања.

На почетку рада смо најпре изложили концептуализацију нарко-тероризма да бисмо стекли бољи увид у то шта он представља. Након тога направили смо преглед морфогенетске теорије Арчер, како бисмо појаснили на којим претпоставкама она стоји и какав потенцијал има у објашњавању друштвених појава и њихових промена кроз време. На крају рада смо покушали да сагледамо развој ФАРК-а, који је постао једна од најпознатијих нарко-терористичких група од 90-их година, управо кроз призму морфогенетске теорије. Одређивањем кључних тачака у морфогенетском циклусу развоја ФАРК-а, покушали смо укратко да покажемо да је комбинација унутрашњих и спољних структуралних фактора, али и њима условљена интеракција актера, оно што је одредило да се ФАРК развије од левичарске гериле у нарко-терористичку организацију.

Наиме, за нашу почетну тачку анализе Т1 узели смо 1996. годину, када је ФАРК настао у атмосфери интензивног и жестоког класног рата у Колумбији. За развој ФАРК-а као нарко-терористичке групе јако је битна интеракција са осталим актерима између тачака Т2 и Т3, у периоду 1982–1990. За тачку Т2 узели смо 1982. годину, када је ФАРК донео званичну одлуку о опорезивању сељака који се баве гајњем коке. Током 80-их ФАРК се налази у интеракцији са осталим актерима унутар Колумбије, те на почетку сарађује са нарко трговцима и чува њихове лабораторије кокаина. До краја 80-их ФАРК се налази на једној зарађеној страни, док се нарко трговци и паравојне групе налазе на другој. Године 1989. пао је Берлински зид, а наредне године умире идеолошки вођа ФАРК-а Јакобо Аренаас који се оштро противио томе да ФАРК дубље буде укључен у трговину дрогом. Након Аренаасове смрти ФАРК добија изузетно војни карактер и улази дубље у трговину дрогом, те се с правом говори о његовој „вертикалној интеграцији” у трговини дрогом. Управо стога ми за тачку Т4 узимамо 1991. годину када почињу интензивни терористички напади од стране ФАРК-а, али и производња, посредовање и трговина кокаином. Ова тачка представља и почетак новог циклуса у којем ФАРК испуњава вакуум који је остао након распада великих картела Медељин и Кали и постаје снажан играч на тржишту кокаина.

Литература

1. Игњатовић, Ђорђе, и Милан Шкулић. 2010. *Организовани криминалитет*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
2. Марш, Дејвид, и Пол Фурлонг. 2005. „Кожа, а не кошуља: онтологија и епистемологија у политичкој знаности”. У *Теорије и методе у политичкој знаности*, ур. Дејвид Марш и Гери Стокер, 16–40. Загреб: Факултет политичких знаности.
3. Меканула, Стјуарт. 2005. „Структура и дјеловање”. У *Теорије и методе у политичкој знаности*, ур. Дејвид Марш и Гери Стокер, 265–285. Загреб: Факултет политичких знаности.
4. Симеуновић, Драган. 2009. *Тероризам*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
5. Archer, Margaret S. 1982. “Morphogenesis versus Structuration: On Combining Structure and Action”. *The British Journal of Sociology* 33 (4): 455–483.
6. Archer, Margaret S. 1995. *Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Archer, Margaret S. 2020. “The Morphogenetic Approach: Critical Realism’s Explanatory Framework Approach”. In *Agency and Causal Explanation in Economics*, eds. Peter Róna and László Zsolnai, 137–150. Cham: Springer.
8. Björnehed, Emma. 2004. “Narco-terrorism: The merger of the war on drugs and the war on terror”. *Global Crime* 6 (3–4): 305–324.
9. Cantrell, Alvin D. 1992. *Drugs and Terror: A Threat to US National Security*. Carlisle Barracks: U.S. Army War College.
10. Cook, Thomas R. 2011. “The financial arm of the FARC: A threat finance perspective”. *Journal of Strategic Security* 4 (1): 19–36.
11. Cunningham, Dan, Sean Everton, Greg Wilson, Carlos Padilla, and Doug Zimmerman. 2013. “Brokers and Key Players in the Internationalization of the FARC”. *Studies in Conflict & Terrorism* 36 (6): 477–502.
12. Ehrenfeld, Rachel. 1987. *Narco-Terrorism: The Kremlin Connection*. Washington: Heritage Foundation.
13. Gomis, Benoît. 2015. *Demystifying ‘Narcoterrorism’*. Swansea: Global Drug Policy Observatory.
14. Hartelius, Jonas. 2008. *Narcoterrorism*. New York: EastWest Institute.
15. Henderson, James D. 2012. *Víctima de la Globalización: La Historia de Cómo el Narcotráfico Destruyó la Paz en Colombia*. Bogota: Siglo del Hombre Editores.
16. Hutchinson, Asa. 2002. “International Drug Trafficking and Terrorism”. *U.S. Department of State*. <https://2001-2009.state.gov/p/inl/rls/rm/9239.htm>
17. Leech, Garry. 2011. *The FARC: The Longest Insurgency*. New York: Zed Books Ltd.
18. Lupsha, Peter A. 1989. “Towards an Etiology of Drug Trafficking and Insurgent Relations: The Phenomenon of Narco-Terrorism”. *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice* 13 (2): 61–75.

19. Maddaloni, Jon-Paul N. 2009. *An Analysis of the FARC in Colombia: Breaking the Frame of FM 3-24*. Fort Leavenworth: United States Army Command and General Staff College.
20. Makarenko, Tamara. 2004. "The crime–terror continuum: tracing the interplay between transnational organised crime and terrorism". *Global crime* 6 (1): 129–145.
21. Miller, Abraham H. and Nicholas A. Damask. 1996. "The dual myths of "narco - terrorism": How myths drive policy". *Terrorism and Political Violence* 8 (1): 114–131.
22. Norman, Susan V. 2018. "Narcotization as Security Dilemma: The FARC and Drug Trade in Colombia". *Studies in Conflict & Terrorism* 41 (8): 638–659.
23. Ortiz, Román D. 2002. "Insurgent Strategies in the Post-Cold War: The Case of the Revolutionary Armed Forces of Colombia". *Studies in Conflict & Terrorism* 25 (2): 127–143.
24. Porpora, Douglas V. 2011. "Critical terrorism studies: A political economic approach grounded in critical realism". *Critical Studies on Terrorism* 4 (1): 39–55.
25. Scott, Peter D., and Jonathan Marshall. 1998. *Cocaine politics: Drugs, armies, and the CIA in Central America*. Berkeley: University of California Press.
26. Shelley, Louise I., and John T. Picarelli. 2005. "Methods and motives: Exploring links between transnational organized crime and international terrorism". *Trends in Organized Crime* 9 (2): 52–67.
27. Spencer, David. 2011. "The evolution and implementation of FARC strategy: Insights from its internal documents". *Security and Defense Studies Review* 12 (1–2): 73–98.
28. Stepanova, Ekaterina. 2011. "Beyond "narcoterrorism": Illicit drugs business and terrorist tactics in armed conflicts". In *The Politics of Narcotic Drugs: A Survey*, ed. Julia Buxton, 120–130. London: Routledge.
29. Tate, Winifred. 2001. "Paramilitaries in Colombia". *The Brown Journal of World Affairs* 8 (1): 163–175.
30. The Washington Office on Latin America [WOLA]. 2020. "Disarmament, Demobilization, and Reintegration". *Colombia Peace*. <https://colombiapeace.org/disarmament-demobilization-and-reintegration>.
31. UPI Archives. 1982. "Police station attacked near site of Peru prison break". *UPI Archives*. 18. december 2020. <https://www.upi.com/Archives/1982/03/09/Police-station-attacked-near-site-of-Peru-prison-break/2901384498000/>
32. Velez, María A. 2001. "FARC–ELN: Evolución y expansión territorial". *Revista Desarrollo y Sociedad* 47 (2001): 151–225.
33. Wardlaw, Grant. 1988. "Linkages between the illegal drugs traffic and terrorism". *Journal of Conflict Studies* 8 (3): 5–26.

DEVELOPMENT OF NARCO-TERRORISM THROUGH THE LENSES OF MORPHOGENETIC APPROACH—FARC CASE STUDY

Summary: The subject of this paper is the development of narco-terrorism before and after the Cold War. It is noticed that many terrorist groups have intensified their activities in organized crime, and especially in drug trafficking after the 1990s, one of which was the Colombian insurgent group FARC. In the paper, we will try to prove the hypothesis that criminal activities of terrorist groups rise as their ideological basis become weaker and that it is a rational choice which terrorist groups make to survive. We will try to offer the answer by analyzing the development of FARC, and by using a morphogenetic approach. This theory is based on critical realism and therefore it acknowledges the equal importance to the structure and actors and it allows us to track their interaction through time. That is why we think that it is most suitable for the analysis of complex and dynamic occurrences like narco-terrorism. At the beginning of the paper, we present a literature review with different conceptions of narco-terrorism, after which we highlight the main presumptions and advantages of morphogenetic theory. At the end of the paper, the author will offer her analysis of the development of FARC through a morphogenetic approach and will review the main factors that caused its intensified involvement in drug trafficking from the 1990s, like the decline of ideology in the group and the international arena, but also the fight for survival in the hostile environment of class war in Colombia.

Keywords: narco-terrorism, morphogenetic theory, FARC, transformation, ideology, rational choice

МИЛИЦА КОВАЧЕВИЋ*

Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију
Београд

UDC: 37.018:343.95

Прегледни рад

Примљен: 10.01.2021

Одобрен: 07.02.2021

Страна: 85–97

DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.1r.2.03

ЗАБРАНА ТЕЛЕСНОГ КАЖЊАВАЊА ДЕЦЕ, ОПШТА РАЗМАТРАЊА И ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ**

Сажетак: Проблем телесног кажњавања деце заокупља значајну пажњу опште и стручне јавности, те отвара морална, правна и политичка питања. Последњих година на глобалном нивоу јачају идеје о потреби потпуног и изричитог забрањивања телесног кажњавања деце. Поборницима забране телесног кажњавања супротстављају се они који сматрају да увођење такве забране истовремено подразумева ограничавање права на приватну и породичну сферу, умањивање родитељских права и атак на традиционалне вредности. У циљу свестраног разумевања феномена, излагања у раду су конципирана тако да се телесно кажњавања деце сагледава са педагошких, социолошких и међународноправних аспеката, уз истицање разлога који говоре у прилог и против телесног кажњавања. Аутор је настојао да укаже и на прилике у Србији, те да изнесе лични став о начину на који би закон у Србији требало да се односи према телесном кажњавању деце.

Кључне речи: телесно кажњавање, деца, закон, међународно право

Увод

Телесно кажњавање може се дефинисати као чин којим се проузрокује физички бол без наношења телесних повреда, а у циљу санкционисања и кориговања непримереног дечијег понашања, те позитивног утицаја на понашање детета у будућности (Straus and Paschall 2009, 459). У пракси се телесно кажњавање најчешће манифестује кроз ударање детета руком, мада се могу користити и одређени предмети ради задавања удараца, попут штапа, прута, варјаче, каиша и ципеле, а телесно кажњавање може да подразумева и друге радње,

* milica.kovacevic@fasper.bg.ac.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта *Развој методологије евидентирања криминалитета као основа ефикасних мера за његово сузбијање и превенцију*, бр. 179044, финансираног од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

попут трешења детета, шамарања и штипања (Комитет УН за права детета, 2006). И поред тога што је већ неколико деценија спорна како морална, тако и правна оправданост телесног кажњавања, не може се оспорити да ова појава и те како опстаје у пракси, те да није у потпуности искорењена ни у једном делу света (UNICEF 2015).

Када је реч о дозвољености телесног кажњавања, научна, стручна и општа јавност дели се на две кључне струје од којих једна телесно кажњавање сматра прихватљивим, па чак и корисним, док друга струја у телесном кажњавању види само превазиђену и штетну методу која не може дати позитивне резултате у васпитавању деце. Чини се да су међу припадницима научне и стручне јавности бројнији они који телесно кажњавање доживљавају као реликт прошлих времена и као поступање које треба забранити (Miller-Perrin and Perrin 2018).

Проблем телесног кажњавања изазива велико интересовање како услед дискутабилних ефеката оваког опхођења према деци, тако и због других питања од ширег правног и друштвеног значаја. Питање телесног кажњавања неретко се препознаје и као тема која треба да остане унутар ингеренција породице која ће иза затворених врата одлучивати о васпитавању и дисциплиновању својих најмлађих чланова, чувајући тиме истовремено своју целовитост и неповредивост. Истиче се да се одлука о примени телесног кажњавања тиче оних права и дискреционих овлашћења која неприкосновено припадају родитељима који свакако поступају сходно свом најбољем знању и савести. Забрана телесног кажњавања доводи се у везу и са правом на слободу мисли, савести и вероисповести, с обзиром да одређена верска учења сугеришу примену физичког кажњавања деце. Телесно кажњавање има значајних додирних тачака и са проблематиком заштите људских права у ширем смислу, с обзиром да се не може порећи да и деца, сходно начелу забране дискриминације, уживају неotuђива права у домену заштите психофизичког интегритета. Коначно, питање прихватљивости телесног кажњавања има и политичке конотације, с обзиром да се неретко може чути да се глобалистичко наметање универзалних метода васпитавања деце директно супротставља потреби специфичних националних и верских култура и традиција да опстану и очувају своје особености (Renteln 2010, 257–258).

Аргументи за и против телесног кажњавања

Иако би се могло рећи да у актуелном тренутку преовлађују ставови о неприхватљивости телесног кажњавања, не треба сметнути с ума да свестрано сагледавање једног проблема захтева посматрање са различитих вредносних позиција. Тако се не може порећи да и поборници телесног кажњавања проналазе одређену аргументацију којом оправдавају свој став о прихватљивости телесног кажњавања најмлађих.

Међу разлозима за телесно кажњавање наводи се да постоје ситуације у којима је оно једина и последња расположива опција за усмеравање понашања

и одвраћање деце од не само неприхватљивих, већ и опасних поступака (Covell and Howe 2001, 75). Тако се истиче да случајеви када дете својим понашањем ствара смртну опасност, по себе или друге, изискују и примену драматичних мера попут телесног кажњавања (Мијовић 2018:320). У прилог телесном кажњавању се даље наводи да оно може бити примерени облик санкционисања понашања деце које су агресивна према другима, а истовремено несвесна штетности свог понашања. Коначно, истиче се да једноставно постоје деца на чије се непримерено понашање не може успешно утицати ни једном другом методом која не би обухватала физичку репресију, те да тада телесно кажњавање има улогу нужне мере.

Даље, када је реч о оправданости телесног кажњавања наглашава се да родитељи имају не само право, већ и дужност да адекватно усмеравају и васпитавају своју децу. С тим у вези једна од обавеза родитеља може бити и примењивање телесног кажњавања (Coleman, Dodge and Campbell 2010), па макар то било и мрско родитељу који настоји да савесно врши родитељску улогу. У одређеним ситуацијама, родитељи управо телесним кажњавањем манифестују свој одговоран однос према родитељству које не може увек бити лепо и лако. Поборници телесног кажњавања су мишљења да се родитељу мора оставити одговарајући маневарски простор, што некад подразумева и наношење умереног физичког бола.

Они који пропагирају примереност телесног кажњавања такође наводе да оно може бити неопходно и као средство којим се обуздава претерано привилеговање деце које може да резултира управо њиховим моралним кварењем, одсуством радних навика и егоцентричношћу (Covell and Howe 2001, 75; Мијовић, 2018: 320). С тим у вези не може се порећи да се деци данас заиста пружају чврсте гаранције ради остваривања низа права која нису била неспорно загарантована до пре свега пар деценија. Присталице телесног кажњавања зато истичу да оно може имати функцију средства путем кога се деци указује на то да нико не може бити само титулар права, јер уживање права нужно подразумева и испуњавање одређених обавеза.

Коначно, у литератури се наводи да постоје извесни докази који говоре о одређеним позитивним ефектима умереног физичког кажњавања. Наиме, постоје, не тако бројна, истраживања која потврђују извесан позитиван утицај умереног телесног кажњавања на кориговање непожељног понашања (Larzelere 2000).

Значајне и бројне аргументе против телесног кажњавања износе и они који се залажу за његово изричито забрањивање. Тако се најјачи аргумент против телесног кажњавања базира на одсуству поузданих доказа о ефективности ове методе дисциплиновања, при чему неспорно постоје докази о негативном утицају телесног кажњавања на психо-физички развој детета. Наиме, све су бројније студије које указују да телесно кажњавање може утицати на слабији развој когнитивних способности (Straus and Paschall 2009) и на психо-емоционалну нестабилност детета, те да може проузроковати друге нежељене последице које укључују агресивно, па и криминално понашање у одраслом

добу (Мијовић 2018, 322). Истраживања потврђују позитивну корелацију између телесног кажњавања и каснијег испољавања насиља у партнерским односима (Gershoff and Bitensky 2007, 239), али и позитивну корелацију између телесног кажњавања и касније виктимизованости партнерским и породичним насиљем (Poulsen 2018). Међутим, треба нагласити да истраживања која утврђују штетност телесног кажњавања истовремено не искључују могућност да су проблеми у понашању условљени и дејствовањем неких других чинилаца. Наиме, аргументовано се указује на то да телесно кажњавање детета може указивати и на урођену склоност родитеља ка агресивном или уопште патолошком понашању, што истовремено имплицира да деца таквих родитеља генетски и сама могу бити склона испољавању агресивности и других проблема у понашању (Gershoff and Bitensky 2007, 236). Ипак, не може се спорити да су како екстернализовани, тако и интернализовани проблеми у понашању заступљенији код телесно кажњаване деце.

Они који се противе телесном кажњавању подвлаче да не стоји чак ни аргумент о делотворности телесног кажњавања у одређеним специфичним и ургентним ситуацијама у којима се чини да родитељу не преостаје ни једно друго расположиво средство дисциплиновања. Наиме, противници телесних казни сматрају да физичко кажњавање сасвим мале деце како би она убудуће избегавала опасне ситуације, попут гурања прстију у утичницу за струју или истрчавања на коловоз, такође нема никаквог смисла. Досегнути ниво когнитивних способности код сасвим мале деце углавном не омогућава поимање природних узрочно-последичних веза између појава, те је телесно кажњавање ове деце бескорисно, па и нехумано (Симовић и Симеуновић-Патић 2016, 1169). Родитељи или други старатељи мале деце свакако морају бити спремни да у сасвим раном узрасту константно брину о безбедности деце и да их активно надгледају, па их од те одговорности не може ослободити аплицирање нити једне васпитне методе. Даље, када је реч о нешто старијој деци, у њиховом случају нема потребе за телесним кажњавањем стога што њихова психо-социјална зрелост имплицира да им се, у већини случајева, могу објаснити кључна правила прихватљивог понашања. Уколико старије дете пак путем разговора и објашњења не може да се наведе на примерено понашање, онда то можда указује на потребу за стручном помоћи, јер се пролонгирана непослушност старијег детета свакако не може решавати упорним и све строжијим телесним кажњавањем (Симовић и Симеуновић-Патић 2016, 1170).

Противници телесног кажњавања даље истичу да у свакодневном животу може доћи до замагљивања границе између телесног кажњавања и наношења телесних повреда и злостављања (Gershoff 2002, 553). Наиме, умерено телесно кажњавање и злостављање не могу се оделити имагинарном линијом, услед чега су телесно кажњавана деца природно изложена већем ризику од повређивања физичког интегритета.

Потом, заговорници забране телесног кажњавања истичу да искуство указује да се телесно кажњавање углавном не користи плански и на стратешки начин, већ да до његове примене долази стихијски и у циљу тренутног емотивног пражњења родитеља и старатеља (Симовић и Симеуновић-Патић 2016,

1170). Не може се оспорити чињеница да родитељи, па чак и они посвећени унапређивању родитељских вештина, и те како могу доћи у ситуацију да се осете фрустрирано услед дечије непослушности. У таквим ситуацијама реално може доћи до импулсивног реаговања, које тешко да се може повезати са тежњом да се деци усаде најважније друштвене вредности.

Критичари телесног кажњавања додају да не треба губити из вида ни то да деца уче путем имитирања образаца понашања са којима се свакодневно сусрећу. Неспорно је да дете које је физички кажњавано уочава како поштовање правила зависи и од тога колико је снажан онај који се стара о примени правила. Логично се може очекивати да ће у будућности и дете настојати да правила са којима се оно слаже наметне слабијима од себе (Gershoff 2002, 555). Телесно кажњавање стога може утицати на сагледавање друштвених односа кроз призму неједнакости и надмоћи јачих над слабијима. Јасно је како овакви обрасци могу да утичу и на интергенерацијско, партнерско и породично насиље.

Коначно, снажан аргумент против телесног кажњавања јесте и то што се примена физичке силе према деци сукобљава са опште прихваћеним стандардима о неприкосновености фундаменталних људских права. Наиме, не постоји легална форма за испољавање насиља, па се логично поставља питање како уопште може да се говори о прихватљивом и законитом телесном кажњавању деце. Прећутно саглашавање са угрожавањем или повређивањем човековог психофизичког интегритета је неспојиво са поштовањем основних постулата о неприкосновености људских права. Такође, начело забране сваког облика дискриминације било ког људског бића изискује гарантовање једнаког нивоа заштите за сваког грађанина. Штавише, деци као категорији лица која расту и развијају своје капацитете припада право на посебну заштиту унутар породице, друштва и државе, што неспорно признају интернационални, али и национални прописи када начелно забрањују запуштање и злостављање малолетних лица.

Међународноправни документи и преглед праксе међународних институција

Међународноправни документи се заправо не баве непосредно питањем телесног кажњавања деце у породичним оквирима. Може се рећи да се закључци о забрањености метода које подразумевају примену физичке силе посредно извлаче из духа и смисла одредаба релевантних докумената које се односе на општу забрану примењивања насиља према деци, а у циљу заштите основног права на живот, опстанак и развој (Бјелајац и Филиповић 2020, 268). Овакво резонување је потпуно у духу руководних начела о тумачењу међународних докумената, с обзиром да се правила сагледавају у укупном контексту, те сходно актуелном тренутку у коме се настоји одгонетнути смисао конкретне норме (Quennerstedt, Robinson and L'Anson 2018, 54). Са друге стране, забрана телесног кажњавања јесте експлицитно формулисана у контек-

сту примењивања физичке силе ван домаћинства. Тако Правила УН о заштити малолетника лишених слободе (Хаванска правила, резолуција Генералне скупштине бр. 45/113 од 14. децембра 1990. године), као извор меког права, предвиђају забрану примене дисциплинских мера које обухватају свирепост, нехумано или понижавајуће поступање, укључујући и телесне казне... (правило бр. 67).

Често се истиче да Конвенција УН о правима детета забрањује физичко кажњавање деце (Закон о ратификацији Конвенције Уједињених нација о правима детета, „Службени лист СФРЈ-Међународни уговори,” бр. 15/90 и „Службени лист СРЈ-Међународни уговори,” бр. 4/96 и 2/97). Заправо, чл. 19 ове конвенције предвиђа да је забрањено злостављање и занемаривање деце, док се у чл. 37 забрањује сваки облик нехуманог поступања према деци. Међутим, Комитет УН за права детета инсистира на забрани телесног кажњавања деце, при чему од држава захтева да изричито забране примену физичке силе према деци, истичући при томе да посредно забрањивање телесног кажњавања није довољно. У вези са наведеним Комитет је објавио Општи коментар бр. 8 о праву детета на заштиту од телесног кажњавања и других окрутних и понижавајућих облика кажњавања (CRC/C/GC/8, 2. март 2007, скраћено Коментар бр. 8), под чијим утицајем је током последњих година велики број држава увео изричиту забрану телесног кажњавања било у оквиру грађанског било у оквиру кривичног права. У Коментару бр. 8 се истиче да се пракса телесног кажњавања деце директно супротставља праву деце на заштиту људског достојанства и физичког интегритета. Штавише, особене дечије потребе, те то што се деца развијају, што су рањива и зависна од одраслих, изискују да она буду посебно правно заштићена од свих облика насиља. Но, треба имати у виду да Комитет УН за права детета исто тако заступа становиште да до фактичког искорењивања телесног кажњавања треба да дође путем едуковања шире јавности и родитеља, а не путем санкционисања родитеља који умерено физички кажњавају своју децу. Наиме, Комитет УН за права детета је мишљења да би ангажовање ресурса у циљу неселективног реаговања на баналне случајеве телесног кажњавања било противно општем правном начелу да правосудни систем не треба да се бави тривијалностима.

Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода (Закон о ратификацији Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода, „Службени лист СЦГ - Међународни уговори,” бр. 9/03, 5/05 и 7/05-испр. и „Службени гласник РС - Међународни уговори,” бр. 1/2010 и 10/2015, скраћено: ЕКЉП) такође не садржи одредбе које би се непосредно тикале заштите деце у ужем смислу, те још мање телесног кажњавања. Међутим, овај документ садржи одредбе о неприкосновености телесног интегритета сваке индивидуе, о забрани дискриминације грађана по било ком основу и о забрани нечовечних и деградирајућих поступака и казни.

Када је реч о старом континенту, посебно је значајна и Европска повеља о социјалним правима (Закон о потврђивању ревидиране Европске повеље о социјалним правима, „Службени гласник РС - Међународни уговори,” бр. 4/2009). Тачније, од особитог утицаја су тумачења Европског комитета за со-

цијална права који надгледа примену повеље од стране држава потписница. Овај Комитет је тако објавио мишљење сходно коме је нужно изричито забрањивање телесног кажњавања деце, а имајући у виду да чл. 17 повеље гарантује заштиту економских и социјалних права деце што обухвата и заштиту од запостављања, насиља и искоришћавања (General observation on corporal punishment (Conclusions XV - 2, Volume 1)). Штавише, Европски комитет за социјална права је приликом поступања по представкама лица која се позивају на повреду права истакао да државе које на посредан начин забрањују телесно кажњавање тиме не испуњавају у целости обавезе преузете повељом, при чему се иста замерка односи и на оне државе чији највиши судови својом праксом конституишу забрану кажњавања (ОМСТ v Portugal, Collective complaint n° 34/2006). У духу наведеног је и Парламентарна скупштина Савета Европе усвојила Препоруку о забрани физичког кажњавања деце (Rec. 1666/2004 од 23. јуна 2004).

Европски суд за људска права (скраћено: ЕСЉП) се већ неколико деценија активно бави проблематиком телесног кажњавања деце, са становишта усаглашености такве праксе са ЕКЉП и другим релевантним међународним документима. Суд је прво утврдио да је телесно кажњавање недопуштено онда када се користи као модалитет кривичне санкције према малолетним лицима (*Tyrer v United Kingdom*, 5856/72, Judgement (Merits) of 28 April 1978), што важи и за телесно кажњавање у установама за збрињавање малолетника и установама образовног система. Последњих година суд доноси пресуде путем којих је установљена и недозвољеност кажњавања деце у породичном контексту. Још 1982. године у предмету против Шведске (*Seven people v Sweden*, 8811/79, Decision of 13 May 1982 on the Admissibility of the Application) установљено је да се изричита забрана телесног кажњавања у овој држави не коси са правом родитеља да сами одлучују о васпитним методама које ће примењивати унутар породичног домаћинства. Наиме, у наведеном предмету група родитеља се начелно пожалила да се забрањивање телесног кажњавања коси са протестантским религијским вредностима које, између осталог, налажу дисциплиновање путем умереног телесног кажњавања. Констатовано је да, и поред неприкосновености слободе исповедања вере, законско забрањивање телесног кажњавања заправо не подразумева наметање било каквих ограничења у сфери неговања личних убеђења. Такође, утврђено је да је неоснована примедба подносилаца представке да се уопштено пропагирање забране телесног кажњавања у склопу школског образовног програма може сматрати својеврсном индоктринацијом.

Међу најновијим одлукама ЕСЉП на тему телесног кажњавања су и две у којима је суд изричито констатовао да родитељи нису овлашћени да одлучују о (не)примењивању физичке силе при васпитавању деце, с обзиром на то да је телесно кажњавање деце противзаконито. До наведеног закључка суд долази тумачењем релевантних међународних докумената. У предметима *Tlapak* (Тлапак) и други против Немачке (*Tlapak and others v Germany*, 11308/16, 11344/16, Judgement 22 March 2018, par. 97-100) и *Wetjen* (Ветјен) против Немачке (*Wetjen and others v Germany*, 68125/14, 72204/14, Judgement 22 March 2018, par. 75-87) ЕСЉП је заузео став да није било неоснованог задирања у

приватни и породични живот онда када су националне власти удаљиле децу из родитељског дома услед реалне опасности од будућег телесног кажњавања. ЕСЉП је образложио да је овакав став, између осталог, базиран на поштовању начела најбољег интереса детета које несумњиво има примат над правом на заштиту приватног и породичног живота. Суд је нагласио да у случају телесног кажњавања деце уопште не мора доћи до драстичнијег ограничавања родитељских права родитеља који су применили физичку силу, а посебно не до издвајања деце из примарне породице, уколико се испостави да постоје околности које указују на то да родитељи у будућности више неће примењивати телесно кажњавање. Како су се у наведеним случајевима родитељи изјаснили да ударање деце штапом практикују у склопу неговања верских убеђења, то се ЕСЉП сложио са становиштем државе да је издвајање деце било нужно ради заштите дечијих интереса, односно да није дошло до повређивања људских права подносилаца представки.

Упоредноправни преглед и позитивно право у Србији

Прва држава које је непосредно забранила физичко кажњавање деце била је Шведска, која је унутар грађанског права још 1979. године предвидела овакву забрану (Duggant and Janson 2005, 139). Занимљиво је напоменути да је у овој држави телесно кажњавање и те како било присутно и прихваћено пре популарисања и увођења забране (Olsen 1984, 447). Међутим, 1977. године формирана је експертска комисија сачињена од педагога, психолога, психијатара и других стручњака, са задатком да истражи заступљеност, правну основаност и ефективност телесног кажњавања деце. Упркос тада непостојећој подршци јавног мњења за увођење забране телесног кажњавања, власти су се определиле да се, сходно савременим научним промишљањима, упусте у подухват увођења забране. Наиме, поменута комисија сачинила је извештај у коме је констатовала да телесно кажњавање резултира искључиво негативним ефектима по психо-физички развој деце, те да самим тим негативно утиче и на укупне перспективе шведског друштва (Olsen 1984, 450–453). Ипак, имајући у виду постојеће друштвене прилике, држава се није определила за санкционисање телесног кажњавања у оквирима система правосудне реакције, већ за предузимање едукативних активности на најширем могућем нивоу. Дакле, и поред забране нису процесуирани родитељи који су умерено телесно кажњавали своје потомке, већ се систем бавио само драстичнијим случајевима који су указивали на злостављање деце. Едукација се односила и на децу којима је у оквиру редовне наставе објашњавано шта телесно кажњавање подразумева и зашто је оно неприхватљиво, што је било пропраћено дељењем одговарајућих материјала и рекламним кампањама. Тако се дошло до стања у коме је у наредних пар година чак 99% становништва информисано о противзаконитости телесног кажњавања и разлога за увођење забране. Истраживањем је утврђено да је током седамдесетих година чак 53% грађана телесно кажњавање сматрало прихватљивим или чак и корисним, док се тај број свео на свега 10%

почетком 21. века (Janson цитирано у: Becker 259, 2018). Противници увођења забране су упозоравали на могућност пораста малолетничке делинквенције и антисоцијалног понашања међу децом и младима, с обзиром на одсуство једног од значајних видова санкционисања, међутим у годинама које су уследиле није дошло до веће заступљености ових облика понашања. Битно је напоменути да је један од аргумената за забрану телесног кажњавања била и научно потврђена теза о негативном утицају кажњавања на породично, партнерско и интергенерацијско насиље, те на насиље у школи и међу младима.

Пример Шведске следиле су и друге скандинавске земље, које иначе имају значајно искуство у примени иновативних метода у сузбијању различитих видова насиља. И друге европске земље, попут Аустрије, Немачке, Мађарске и Грчке, определиле су се за забрану телесног кажњавања, било путем прописивања нових инкриминација, било путем измена и допуна прописа из домена грађанског права. Сходно подацима Глобалне иницијативе за искорењивање телесног кажњавања, данас је у 58 земаља изричито забрањен сваки облик телесног кажњавања деце (Global Initiative to End All Corporal Punishment of Children 2020, 12).

Када је реч о Србији, тема телесног кажњавања је посебно актуелизована током последњих неколико година када је интензивирао рад на кодификацији из области грађанског права. Наиме, у радној верзији Грађанског законика формулисана ја забрана телесног кажњавања, што је изазвало заиста бурне реакције, мада интересовање за тему није било дугог века, а изостало је и садржајније проучавање одлика и затупљености феномена телесног кажњавања у Србији (Симовић и Симеуновић-Патић 2016). У радној верзији кодификације фигурирале су две варијанте забране од којих је једна подразумевала потпуну забрану телесног кажњавања, а друга забрану неприменог телесног кажњавања. Постојећи нацрт Грађанског законика, пак, у чл. 2207, под насловом Забрана физичког кажњавања детета, предвиђа да родитељи не смеју физички кажњавати дете нити га подвргавати понижавајућим поступцима и казнама које вређају људско достојанство, те да су дужни да дете штите од таквих поступака другог лица.

Када је реч о позитивном законском оквиру, Породични закон, „Службени гласник РС,” бр. 18/2005, 72/ 2011 и 6/2015, садржи одредбе које се тичу спречавања насиља над децом и њиховог злостављања и занемаривања. Тако је у чл. 6, ст. 2 овог закона предвиђено да држава има обавезу да предузме све потребне мере за заштиту детета од занемаривања, физичког, емоционалног и сексуалног злостављања, те од сваке врсте експлоатације. Такође, Кривични законик [КЗ], „Службени гласник РС,” бр. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019, садржи инкриминације злостављање и занемаривање малолетног лица, као и насиље у породици. Кривично дело злостављања и занемаривања из чл. 193 КЗ обухвата, између осталог, злостављање малолетног лица од стране родитеља, усвојоца, староца или другог лица, за шта је прописана казна затвора од три месеца до пет година. Насиље у породици, сходно чл. 194, ст. 1 КЗ, чини онај ко применом насиља, претњом да ће напасти на живот или тело, дрским или безобзирним

понашањем угрожава спокојство, телесни интегритет или душевно стање члана своје породице, за шта је предвиђена казна затвора од три месеца до три године.

Језичким тумачењем постојећег законског оквира у Србији долазимо до закључка да је неумерено телесно кажњавање свакако забрањено, док циљно и системско тумачење указује и на општу забрану сваког облика телесног кажњавања деце у породичном окриљу. Наиме, нема никакве сумње да прописи из домена грађанског и кривичног права настоје да пружи потпуну заштиту дечијег психо-физичког интегритета и људског достојанства, што произлази и из релевантних међународних докумената о заштити права детета које је Србија ратификовала и који је самим тим непосредно обавезују. Ипак, мишљења смо да је изричито забрањивање телесног кажњавања деце у будућем Грађанском законнику и Закону о правима детета и Заштитнику права детета и те како добродошло, и то пре свега у циљу интензивног популарисања савремених сазнања о штетности и неприхватљивости телесног кажњавања.

Закључак

Иако је питање забране телесног кажњавања у Србији побудило велико интересовање опште и стручне јавности, те резултирало узаврелом расправом, мишљења смо да се не може порећи да поборници забране телесног кажњавања баратају снажнијим аргументима. Довољно је већ и то што не постоје докази о супериорности нити незаменљивости телесног кажњавања у области васпитавања деце, док истовремено постоје бројна истраживања која потврђују одређене корелације између физичког кажњавања и негативних последица у домену психо-физичког развоја детета.

Сматрамо да је на нивоу цивилизацијског развоја на коме се налази човечанство просто неприхватљиво било какво легално примењивање телесних казни. Неспорно је да се батине не смеју користити као дисциплинско средство у било којој форми институционалног рада са одраслима, а исто тако и у институционалној заштити деце. При таквом стању ствари не чини се рационалним било какав покушај оправдавања подизања руке на дете унутар породичног домаћинства. Мишљења смо да неуверљиво звуче сви аргументи који настоје да подупру становиште да је телесно кажњавање понекад нужно и корисно. На савременом нивоу развијености педагогије и психологије, уз доступност обиља литературе, стручних савета и помоћи професионалаца, родитељи би требало да одаберу примеренији метод поступања у случајевима када васпитавање и дисциплиновање не иду по плану. Мишљења смо да се родитељска овлашћења и границе приватне и породичне сфере не смеју ширити на уштрб права детета на потпуну заштиту физичког интегритета и личног достојанства.

Што се тиче аргумента о родитељском ауторитету и бојазни да родитељи тај ауторитет не могу стећи, а потом и одржати без ослањања на физичку принуду, налазимо да ни тај аргумент нема значајнију тежину. Поставља се пита-

ње какав је то ауторитет који се базира на страху од физичке казне и потенцирању дечије беспомоћности, те да ли ће дете навикло на ударце бити спремно да се повери родитељу и да потражи његов савет када се сусретне са проблемима који неминовно долазе са сазревањем. Са друге стране, однос заснован на љубави, разговору и поверењу истовремено нужно подразумева и свест детета о томе да родитељ не одобрава непримерено понашање које је у финалу најштетније управо по дете које крши правила.

Када је реч о закону и изричитом забрањивању телесног кажњавања, треба бити свестан тога да закон сам по себи нема моћ да искорени понашања која су широко распрострањена у датом друштвеном контексту. У том смислу смо мишљења да законске забране телесног кажњавања иду испред свог времена, иако је законодавац и те како свестан да принудни механизам државе не располаже ресурсима за контролисање поштовања једне такве забране иза затворених врата домаћинства. Отуда и у компаративном праву забране телесног кажњавања заправо имају превасходно деклараторни карактер, што уосталом потврђује и сам Комитет УН за права детета констатујући да забрана телесног кажњавања треба да заживи пре свега у једном вредносном смислу у свести грађана, док се у актуелном тренутку заправо не размишља о њеној садржајнијој и масовнијој практичној имплементацији, осим у драстичним случајевима.

Сматрамо да у Србији не постоји потреба за увођењем било каквих нових кривичних дела путем којих би се процесуирало телесно кажњавање деце, с обзиром да већ постојеће инкриминације могу адекватно да заштите како телесни, тако и ментални интегритет деце. Са друге стране, поздрављамо идеју да се у будућим законима из домена грађанског права забрани сваки облик примењивања физичке силе према деци, јер се тако начелно пласира порука о потреби конструктивног развијања родитељских васпитних метода. У вези са тим, не треба губити из вида да постојећи нацрти не садрже било какве посебне мере којима би се санкционисали родитељи који телесно кажњавају децу, што значи да се у таквим случајевима имају применити одредбе које позитивноправни оквир већ садржи.

Литература

1. Бјелајац, Жељко, и Александар Филиповић. 2020. „Перспективе заштите деце од злоупотребе на интернету.” *Култура полиса* XVII (41): 259–271.
2. Комитет УН за права детета. 2007. *Општи коментар бр. 8 о праву детета на заштиту од телесног кажњавања и других окрутних и понижавајућих облика кажњавања* (CRC/C/GC/8, 2 March 2007).
3. Кривични законик, „Службени гласник РС,” бр. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019
4. Мијовић, Светлана. 2018. „Телесно кажњавање деце са аспекта породичног и кривичног права (не)помирљиви тонови.” *Анали Правног факултета у Београду* 3: 316–347.
5. Породични закон, „Службени гласник РС,” бр. 18/2005, 72/ 2011 и 6/2015.

6. Правила УН о заштити малолетника лишених слободе (Хаванска правила), усвојена резолуцијом Генералне скупштине бр. 45/113 од 14. децембра 1990. године.
7. Симовић, Дарко и Биљана Симеуновић-Патић. 2016. „Прилог расправи о забрани физичког кажњавања детета.” *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 4: 1157–1173.
8. Закон о потврђивању ревидиране Европске повеље о социјалним правима, „Службени гласник РС - Међународни уговори,” бр. 4/2009.
9. Закон о ратификацији Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода, „Службени лист СЦГ – Међународни уговори,” бр. 9/03, 5/05 и 7/05-испр. и „Службени гласник РС - Међународни уговори,” бр. 1/2010 и 10/2015.
10. Закон о ратификацији Конвенције Уједињених нација о правима детета, „Службени лист СФРЈ-Међународни уговори,” бр. 15/90 и „Службени лист СРЈ-Међународни уговори,” бр. 4/96 и 2/97.
11. Becker, Jo. 2018. “Corporal Punishment: Legal Reform as a Route to Changing Norms.” *Social Research: An International Quarterly* 1: 255–271.
12. Coleman, Doriane, Kenneth Dodge, and Sarah Campbell. 2010. “Where and how to draw the line between reasonable corporal punishment and abuse.” *Law Contemporary Problems* 73(2): 107–166.
13. Covell, Katherine, and Brian Howe. 2001. *The Challenge of Children’s Rights for Canada*. Ontario: Wilfrid Laurier University Press.
14. Durrant, Joan, and Staffan Janson. 2005. “Law Reform, Corporal Punishment and Child Abuse: The Case of Sweden.” *International Review of Victimology* 12 (2): 139–158.
15. Gershoff, Elizabeth. 2002. “Corporal Punishment by Parents and Associated Child Behaviors and Experiences: A Meta-Analytic and Theoretical Review.” *Psychological Bulletin* 4: 539–579.
16. Gershoff, Elizabeth, and Susan Bitensky 2007. “The Case Against Corporal Punishment of Children. Converging Evidence From Social Science Research and International Human Rights Law and Implications for U.S. Public Policy.” *Psychology, Public Policy, and Law* 13 (4): 231–272.
17. Global Initiative to End All Corporal Punishment of Children. 2020. Global report 2019 Progress towards ending corporal punishment of children. Последњи приступ 9. фебруар 2021. <http://endcorporalpunishment.org/wp-content/uploads/global/Global-report-2019.pdf>
18. Larzelere, Robert. 2000. “Child Outcomes of Nonabusive and Customary Physical Punishment by Parents: an Updated Literature Review.” *Clinical Child and Family Psychology Review* 3 (4): 199–221.
19. Miller-Perrin, Cindy, and Robin Perrin. 2018. “Physical Punishment of Children by US Parents: Moving Beyond Debate to Promote Children’s Health and Well-being.” *Psicol. Refl. Crít.* 31: 16. DOI: <https://doi.org/10.1186/s41155-018-0096-x>.
20. Olsen, Dennis. 1984. “The Swedish Ban on Corporal Punishment.” *Brigham Young University Law Review* 3: 447–456.

21. Poulsen, Angelika. 2018. "The Role of Corporal Punishment of Children in the Perpetuation of Intimate Partner Violence in Australia." *Children Australia* 43(1): 32–41.
22. Quennerstedt, Ann, Carol Robinson, and John L'Anson. 2018. "The UNCRC: The Voice of Global Consensus on Children's Rights?" *Nordic Journal of Human Rights* 36(1): 38–54.
23. Renteln, Alison. 2010. "Corporal Punishment and the Cultural Defense." *Law and Contemporary Problems* 73: 253–279.
24. Straus, Murray, and Mallie Paschall. 2009. "Corporal Punishment by Mothers and Development of Children's Cognitive Ability: A Longitudinal Study of Two Nationally Representative Age Cohorts." *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma* 18(5): 459–483.
25. UNICEF. 2015. *Hidden in Plain Sight: A statistical Analysis of Violence Against Children*. New York.

PROHIBITION OF CORPORAL PUNISHMENT OF CHILDREN, GENERAL CONSIDERATIONS AND THE CIRCUMSTANCES IN SERBIA

Summary: The problem of corporal punishment of children occupies significant attention of general public and professionals, and also opens up moral, legal and political issues. In recent years, ideas about the introduction of a complete and explicit prohibition of corporal punishment of children have been strengthening globally. Proponents of the ban of corporal punishment are opposed by those who believe that the introduction of a ban implies a restriction on the right to private and family life and a reduction of parental rights, and also that the ban represents an attack on traditional values. In order to comprehensively understand the phenomenon of corporal punishment, presentations in the paper are designed so that corporal punishment of children is viewed from pedagogical, sociological and international law aspects, with emphasis on the reasons that speak in favor and against this type of punishment. The author has also tried to point out to the circumstances in Serbia, and to express his own position about the way in which the law in Serbia should treat corporal punishment of children.

Keywords: corporal punishment, children, law, international law

МАРИЈАНА МЛАДЕНОВ*
ЈЕЛЕНА СТОЈШИЋ ДАБЕТИЋ**
Правни факултет за привреду и
правосуђе у Новом Саду
Нови Сад

UDC: 343.2:341.1/8
Прегледни рад
Примљен: 05.01.2021
Одобрен: 28.01.2021
Страна: 99–109
DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.1r.2.04

АЖУРИРАЊЕ „ПРАВА ДА СЕ БУДЕ ЗАБОРАВЉЕН” КАО ПРИНЦИПА ЗАШТИТЕ ПОДАТАКА У ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ

Сажетак: Да ли „право да се буде заборављен” треба да посматрамо као претњу слободи говора или као механизам остваривања права на приватност? Овај најконтроверзнији елемент права на приватност и заштите личних података је изазвао глобалну дебату о приватности и слободи изражавања. Упркос чињеници да је „право да се буде заборављен” кодификовано у оквиру члана 17 Опште уредбе о заштити података о личности и да су основни постулати овог права дефинисани у предмету Гугл Шпанија, одређена питања и даље остају без адекватног одговора. Како би се стекла јасна идеја о садржају „права да се буде заборављен”, као принципа заштите података, а у складу са најновијом европском перспективом, предмет истраживања се односи на анализу развоја предметног права у светлу релевантних прописа, као и јуриспруденције Суда правде Европске уније. Чланак најпре пружа преглед концепта „права да се буде заборављен”, од првих предлога формулације овог права, до најновијих садржаних у актуелним прописима. У наставку је посебна пажња посвећена актуелним стандардима концепта „права да се буде заборављен”, са аспекта недавних пресуда Суда правде Европске уније, ГЦ и други против ЦНИЛ и ЦНИЛ против Гугла. У оквиру закључних разматрања, аутори истичу потребу теоријског иновирања „права да се буде заборављен”, као и успостављања адекватног правног оквира његовог регулисања како би се предметно право уклопило у концепт социотехничког аспекта правне културе. Циљ чланка се односи на сагледавање имплементације „права да се буде заборављен” у оквиру Европске уније и идентификовање главних изазова у наведеном смислу.

Кључне речи: право да се буде заборављен, заштита података о личности, европска регулатива, јуриспруденција Суда правде Европске уније

* alavuk@pravni-fakultet.info

** j.stojisic.dabetic@pravni-fakultet.info

Уводна разматрања

Која је права вредност основног људског права на приватност и заштиту личних података у ери дигитализације? У свету непрецизних правних стандарда у погледу контроле дигиталног живота и дигиталне активности појединца, као и нејасних импликација дигиталног меморисања у контексту заштите личних података, не можемо да занемаримо чињеницу да различити аспекти наше приватности могу да буду значајно угрожени (Младенов 2013, 576). Будући да Интернет има готово неограничен капацитет памћења, велике количине података могу да буду доступне током неодређеног временског периода, те на различите начине утичу на аутономију појединца. Дејвид Линдсеј (David Lindsay) је наведени проблем описао кроз формулацију „дигитална вечност” (Lindsay, 2014, 290). Мајер-Шонберг (Mayer-Schönberger) је 2009. године у делу Delete пажњу јавности усмерио на чињеницу да је постепено заборављање, својствено људима, замењено аутоматизованим памћењем путем технологије (Mayer-Schönberger 2009). У светлу наведених изазова дигиталног доба, концепт „права да се буде заборављен” постављен је у фокус научних расправа.

Како би се стекла јасна идеја о садржају „права да се буде заборављен”, као принципа заштите података, а у складу са најновијом европском перспективом, предмет истраживања се односи на анализу развоја предметног права у светлу релевантних прописа, као и јуриспруденције Суда правде Европске уније. Чланак најпре пружа преглед концепта „права да се буде заборављен”, од првих предлога формулације овог права, до најновијих садржаних у актуелним прописима. У наставку је посебна пажња посвећена актуелним стандардима концепта „права да се буде заборављен”, са аспекта недавних пресуда Суда правде Европске уније, ГЦ и други против ЦНИЛ и ЦНИЛ против Гугла. У фокусу истраживања су потенцијалне последице пресуда Суда правде Европске уније на даљи развој концепта „права да се буде заборављен”, нарочито у погледу функционисања интернет претраживача. У оквиру закључних разматрања, аутори истичу потребу теоријског иновирања „права да се буде заборављен”, као и успостављања адекватног правног оквира његовог регулисања како би се предметно право уклопило у концепт социотехничког аспекта правне културе. Циљ чланка је да омогући увид у имплементацију „права да се буде заборављен” у оквиру Европске уније и идентификовање главних изазова у наведеном смислу.

Развој права да се буде заборављен

У правној доктрини не постоји консензус како у погледу постојања „права да се буде заборављен”, тако ни у погледу његовог садржаја. Теоријски оквир сагледавања дефиниције „права да се буде заборављен” подразумева различите приступе наведеном питању. Према Линдсеју (Lindsay), право да се

буде заборављен је „резервисано за право на уклањање личних података на Интернету или на ограничен приступ наведеним подацима” (Lindsay 2014, 292). Кастељано (Castellano) предметно право дефинише као право „на приговор против неовлашћене обраде личних података, чак и када су ти подаци садржани у јавним документима” (Castellano 2012, 29). „Право да се буде заборављен” се у контексту заштите личних података заснива на идеји да појединац има право да захтева уклањање личних информација „које су доступне на Интернету и које потенцијално угрожавају његову приватност или да захтева њихово уклањање из листе резултата онлајн претраживања” (Guadamuz 2017, 60).

Иницијално формирање легислативног оквира концепта „права да се буде заборављен” у оквиру Европске уније успостављено је усвајањем Директиве о заштити података 95/46/EЗ чији се предмет регулисања односи на обраду и приступ личним подацима појединаца у ЕУ. Директива 95/46/EЗ предвиђа да лични подаци треба да буду „прикупљани у одређене, изричите и законите намене, и не смеју да се даље обрађују на начин који је непримерен тим наменама”, као и да сами подаци морају да буду „примерени, релевантни и не смеју бити прекомерни у односу на намену ради које се прикупљају и/или се даље обрађују” (Директива 95/46/EЗ, Члан 6). Поред наведеног, Директива 95/46/EЗ је пружала могућност појединцима да захтевају брисање или блокирање њихових личних података уколико обрада или чување истих нису у складу са прописаним стандардима. Овлашћење појединаца у наведеном смислу се развило у право да се захтева уклањање из листе резултата онлајн претраживања, односно у концепт „права да се буде заборављен” (Criscione 2020, 318).

Сложеност „права да се буде заборављен” у доба дигитализације је први пут сагледана 2014. године, у оквиру контроверзне пресуде Суда правде Европске уније у случају Гугл против Шпанске агенције за заштиту података и Марија Костехе Гонзалеса (Google Spain SL and Google Inc v. Agencia Española de Protección de Datos and Mario Costeja González, CJEU, C-131/12). Шпански држављанин, Марио Костеха Гонзалес, је захтевао од Гугла да информације од пре 16 година о јавној продаји његове имовине услед дуга, буду обрисане из резултата онлајн претраге. Интерпретација Директиве 95/49/EЗ, као и члана 8 Повеље Европске уније о основним правима се заснивала на следећим питањима:

- (1) да ли интернет претраживаче можемо да посматрамо као „контролоре” комплементарно захтевима члана 2 Директиве 95/46/EЗ;
- (2) да ли Директива 95/46/EЗ обавезује компаније изван Европске уније;
- (3) Да ли држављани држава чланица Европске уније уживају заштиту „права да се буде заборављен” (Royston 2016, 257).

Суд правде Европске уније је пресудио да интернет претраживачи као што је Гугл, испуњавају услове дефиниције контролора података у смислу члана 2 Директиве 95/46/EЗ. Суд је даље разматрао примену Директиве 95/46/EЗ на Гугл услед чињенице да оператер не врши обраду података у држави у којој је покренут поступак. У наведеном контексту Суд је закључио да

се Директива примењује на Гугл услед чињенице да је ова компанија путем шпанске филијале успоставила контролу активности у односу на шпанске држављане. Суд правде Европске уније је пресудио да држављани држава чланица ЕУ уживају заштиту „права да се буде заборављен” у складу са одредбама Директиве 95/46 /ЕЗ, те имају право да захтевају да претраживачи попут Гугла уклоне садржај из резултата претраге који се односе на информације које су нетачне или нису више релевантне. Наведена пресуда није успоставила апсолутно „право да се буде заборављен” услед чињенице да је Суд изричито нагласио неопходност установљавања баланса у остваривању овог права са стандардима заштите других основних људских права у складу са принципом пропорционалности. Суд је интернет претраживачима препустио решавање врло деликатног питања балансирања „права да се буде заборављен” и слободе изражавања, те је одлука о испуњености услова примене „права да се буде заборављен” у одређеним околностима поверена приватним компанијама.

Без обзира на чињеницу да је наведена пресуда Суда правде Европске уније глобално препознатљива у контексту установљавања „права да се буде заборављен”, она није „створила ново право као такво, већ је на интернет претраживаче применила постојећа права на исправљање, брисање, блокирање и приговор која су предвиђена Директивом о заштити података и која су као таква већ имала своју примену у односу на личне податке који су обрађивани како од стране јавних органа, тако и приватних субјеката ” (Guadamuz, 2017, 62).

Општа уредба о заштити података о личности

Прецизнија верзија „права да се буде заборављен” је предвиђена одредбама Опште уредбе о заштити података о личности која је ступила на снагу 25. маја 2018. године (Уредба (ЕУ) 2016/679 Европског Парламента и Савета од 27. априла 2016. о заштити физичких лица у односу на обраду података о личности, и о слободном кретању таквих података и о стављању Директиве 95/46/ЕЗ ван снаге, Regulation (EU) 2016/679). Члан 17 Опште уредбе о заштити података о личности дефинише „право на брисање”, односно „право да се буде заборављен” као право лица на које се подаци односе да захтева брисање података од стране контролора у случају постојања таксативно наведених правних основа. Остваривање наведеног права је могуће у случају незаконите обраде или чувања личних података, као и случају да предметни подаци више нису неопходни са аспекта сврхе прикупљања, односно обрађивања. Даље, лице на које се односе подаци може да захтева брисање података за чију је обраду неопходан пристанак уколико је исти повучен. Члан 17 Опште уредбе не подразумева само обавезу контролора у контексту брисања података о личности, већ и спречавање даљег ширења наведених података, као и обавезу трећих страна, као што су интернет претраживачи, да обришу линкове ка страницама које садрже такве податке. Са аспекта примене члана 17 Опште уредбе, чини се да захтев за уклањањем небитних и застарелих података установљен у

предмету Гугл против Мариа Костехе Гонзалеса можда више неће бити релевантан. Са друге стране, тврдња да је овај захтев већ укључен у делокруг забране незаконите обраде података била би оправдана услед чињенице да је наведени концепт довољно широк да обухвати и таква питања.

Члан 17 предвиђа и ограничења „права да се буде заборављен” у циљу успостављања равнотеже између остваривања овог права и заштите слободе изражавања. Дакле, „право да се буде заборављен” је могуће ограничити ради заштите слободе изражавања, интереса јавног здравља, истраживања у историјске, статистичке и научне сврхе, ради поштовања законске обавезе и у случајевима успостављања, остваривања или одбране правних захтева (Уредба (ЕУ) 2016/679, члан 17). Баланс предвиђен чланом 17 Опште уредбе оставља широк простор дискреционе процене, те и могућност редуковања опсега примене „права да се буде заборављен”. Са друге стране, иако наведени изузеци нису у потпуности бескомпромисни, они доприносе јаснијем сагледавању одређених дилема са аспекта потенцијалне злоупотребе „права да се буде заборављен”.

Поред наведеног, Општа уредба о заштити података о личности покреће још једну значајну дилему у светлу заштите „права да се буде заборављен”. Остваривање предметног права не подразумева брисање оригиналног садржаја, већ постављање захтева да интернет претраживач уклони везу до истог. Дакле, чини се да „право да се буде заборављен” није заправо заборав у традиционалном смислу значења овог појма. Остваривање предметног права постоји претежно на Интернету и тиче се обавезе уклањања са листе претраживача (Titiriga 2018, 59).

Недавне пресуде Суда правде Европске уније

Даљи развој „права да се буде заборављен” се може размотрити са аспекта недавних пресуда Суда правде Европске уније. Суд је 2019. године донео две важне пресуде у контексту заштите предметног права, ГЦ и други против Француске агенције за заштиту података (ЦНИЛ) и Гугл против Француске агенције за заштиту података (ЦНИЛ) (GC and Others v Commission nationale de l'informatique et des libertés (CNIL), Case C-136/17; Google LLC, successor in law to Google Inc. v Commission nationale de l'informatique et des libertés (CNIL), Case C-507/17). Француска агенција за заштиту података је била страна у оба поступка пред Судом правде Европске уније. Иако је Директива 95/46/ЕЗ била на снази у моменту кад је поступак почео, пресуде Суда се заснивају и на одредбама Опште уредбе о заштити података, услед чињенице да је иста ступила на снагу током трајања поступка.

У предмету ГЦ и други против ЦНИЛ четири подносиоца представке су се обратили Суду правде Европске уније након што је ЦНИЛ одбио да Гуглу достави захтев о уклањању линкова ка интернет страницама чији садржај обухвата личне податке подносиоца представки. Садржај ових веб страница односио се, између осталог, на сатиричну фотомонтажу једне политичарке која је

постављена на интернет под псеудонимом, као и на судску истрагу покренуту против једног политичара. У овом случају, Суд је дефинисао прецизније услове под којима појединци могу да захтевају од интернет претраживача да уклоне линк ка садржајима који се односе на њихове осетљиве личне податке, као што су информације о политичком опредељењу, кривичним санкцијама, верским или филозофским уверењима или медицински подаци. У погледу кривичних поступака, Суд правде Европске уније је нагласио да су интернет претраживачи у обавези да прилагоде резултате претраге да одговарају тренутној ситуацији, те да веб странице које садрже најактуелније податке у наведеном смисли буду прве на листи резултата претраге (C-136/17, параграф 78).

Током утврђивања да ли би интернет претраживач требало да уклони везе до веб страница које укључују застареле информације о кривичном поступку против лица на које се односе одређене информације, Суд правде Европске уније је нагласио значај следећих фактора:

- 1) природа и тежина кривичног дела о коме се расправља;
- 2) ток и исход поступка;
- 3) време протекло од окончања поступка;
- 4) положај лица на које се односе подаци у јавном животу;
- 5) понашање лица на које се односе подаци у прошлости;
- 6) интерес јавности у време подношења захтева за уклањање референце;
- 7) садржај и облик предметне информације;
- 8) последице објављивања предметне информације по лице на које се информација односи (Lamik 2020, 119; C-136/17, параграф 77).

У светлу наведених чињеница, Суд правде Европске уније је закључио да се забрана обраде одређених категорија осетљивих личних података односи и на интернет претраживача и нагласио неопходност успостављања адекватне процене равнотеже између основних права лица на које се подаци односе и права потенцијално заинтересованих корисника Интернета у складу са околностима одређеног случаја.

У пресуди Гугл против ЦНИЛ, Суд правде Европске уније је разматрао територијални опсег остваривања „права да се буде заборављен”. Поступајући у наведеном предмету, Суд је покушао да разјасни дилему да ли „право да се буде заборављен” подразумева обавезе за оператере интернет претраживача ван Европске уније, под претпоставком да је лице на које се односе одређени подаци и које захтева брисање истих, држављанин државе чланице ЕУ. Суд је разматрао могућност глобалног постављања географских граница „права да се буде заборављен”, посебно у контексту чињенице да је реч о праву чије је остваривање нужно повезано са Интернетом, који као такав не познаје границе држава. Предмет Гугл против ЦНИЛ је инициран одбијањем Гугла да поступи по захтеву ЦНИЛ-а који се односио на уклањање линка ка одређеном садржају из свих верзија његовог претраживача широм света. Гугл је тврдио да је према актуелној европској регулативи о „праву да се буде заборављен” у обавези да уклони само линкове који се појављују у резултатима претраге спроведеним у верзијама претраживача са доменима који одговарају државама чланицама ЕУ.

Гугл је затим предложио употребу географског блокирања за друге екстензије домена, меру која би спречила приказивање веза у оквиру претрага извршених у Француској, без обзира на домен претраживача који се користи. Гугл се обратио Државном савету тражећи да поништи новчану казну од 100.000 евра коју је изрекао ЦНИЛ. Услед чињенице да је Државни савет уочио недоумице поводом тумачењем чланова 12(б) и 14(а) Директиве 95/46/ЕЗ, упутио је захтев за одлуку о претходном питању Суду правде Европске уније. Поступајући по наведеном захтеву, Суд правде Европске уније је поред Директиве 95/46 /ЕЗ, разматрао члан 17 Опште уредбе о заштити података, као и пресуду Гугл против Гонзалеса. Најзначајнија дилема са којом се Суд суочио у овом предмету односила се на примену регулативе ЕУ о „праву да се буде заборављен” на начин који би оператера претраживача обавезивао да uklони линкове ка одређеном садржају на свим доменима које користи претраживач или само у верзијама које одговарају државама чланица Европске уније, односно само у верзији која одговара држави чланици пребивалишта особе која захтева уклањање линка ка одређеном садржају (C-507/17, параграф 43).

Подржавајући аргументе Гугла, Суд правде Европске уније је закључио да у складу са регулативом Европке уније оператери претраживача нису дужни да уклањају линкове на свим верзијама свог претраживача широм света. Међутим, према истој пресуди, оператери морају да уклоне све везе на свим верзијама претраживача у Унији, без обзира на то одакле захтев за уклањањем линка потиче из ЕУ. Суд је истакао да Директива 95/46 /ЕЗ и Општа уредба о заштити података не указују на територијални опсег „права да се буде заборављен” изван држава чланица Европске уније, нити намеравају да наметну обавезу оператерима претраживача на верзијама претраживача које не одговарају доменима држава чланица Уније. Чини се да је Суд правде Европске Уније препознао да екстратериторијални опсег примене „права да се буде заборављен” не би био у складу са чињеницом да правни системи бројних држава које нису чланице ЕУ не познају предметно право. Поводом технике гео-блокаде коју користи Гугл, иако Суд није посебно навео ово питање, истакао је да су оператери претраживача дужни да примене мере које ће спречити или озбиљно обесхрабрити корисника интернета који врши претрагу из једне државе чланице Уније да приступи уклоњеним линковима приликом употребе верзије претраживача чији домен не одговара државама чланицама ЕУ (C-507/17, параграф 73).

У светлу наведених становишта Суда правде Европске уније, чини се да пресуда у предмету Гугл против ЦНИЛ представља тријумф за Гугл и велике мултинационалне технолошке компаније. Са друге стране, параграф 72 пресуде би могао да неутралише победу Гугла у овом случају кроз установљавање могућности држава чланица да у одређеним околностима захтевају од оператора претраживача да упућивање ка спорном садржају уклоне из свих верзија претраживача. Суд је препознао надлежност држава чланица да захтевају глобално остваривање „права да се буде заборављен” кроз успостављање равнотеже између права на приватност и заштиту личних података са једне и слободе информисања са друге стране, у светлу националних стандарда заштите

основних права. Како би у наведеном смислу државе чланице створиле унификоване стандарде поступања, неопходно је да установе сарадњу комплементарно члановима 32, 33 и 34 Опште уредбе о заштити података, као сегмент кохезионе политике. Дакле, ЦНИЛ има право да захтева од оператора претраживача да уклони одређене линкове са свих верзија претраживача уколико је заштита права лица на које односе подаци оправдана у складу са претходно наведеним стандардима.

Случај Гугл против ЦНИЛ је у контексту остваривања „права да се буде заборављен” поставио значајну дилему пред Суд правде Европске уније. Уколико би Суд предвидео уживање предметног права у светлу глобалног уклањања линкова које би обезбедило пуну заштиту права на приватност и заштиту података, ризикује да угрози свој легитимитет задирањем у суверенитет трећих држава са аспекта процене успостављања равнотеже остваривања основних људских права (Samonte 2019, 844). Са друге стране, регионални приступ који би држављанима држава чланица Европске уније гарантовао заштиту „права да се буде заборављен” само у оквиру ЕУ, намеће регионалне границе заштите и уживања овог права чије се остваривање реализује на Интернету који такве границе не познаје. Чињеница да је Суд пресудио у корист територијалног ограничења „права да се буде заборављен” и истовремено оставио могућност глобалног остваривања овог права оставља претходно наведену дилему без адекватног одговора.

Закључак

У светлу анализе концепта „права да се буде заборављен”, чини се да је предметно право погрешно именовано. Наиме, у контексту нове дигиталне реалности, тумачење „права да се буде заборављен” кроз могућност постављања захтева за уклањање одређених података на Интернету не значи да су они заиста заборављени у традиционалном смислу. Другим речима, „право да се буде заборављен” не подразумева заиста брисање садржаја поводом кога лице на које се подаци односе захтева остваривање овог права услед чињенице да исти остаје на Интернету. Интернет претраживачи су дужни само да прилагоде своје системе како се одређене веб странице не би појавиле у резултатима претраживања на основу претраге одређеног имена. Са друге стране, можда бисмо уместо тврдње да је цео концепт предметног права погрешно именован, могли да прилагодимо тумачење истог новим стандардима дигиталног доба и да покушамо да будемо флексибилнији у погледу традиционалног значења употребљене фразе. Уосталом, фокус „права да се буде заборављен” се не односи толико на саму чињеницу да будемо заборављени у традиционалном смислу значења овог појма, колико одражава концепт успостављања прецизних правних стандарда заштите личних података.

„Право да се буде заборављен” као ново креирано лично право је још један покушај успостављања контроле од стране лица на које се подаци односе, као и подизања свести о одговорности употребе дигиталних технологија и

Интернета. Сасвим сигурно прописи не могу да се мењају истом брзином којом се одвија развој дигиталних технологија и Интернета, али имајући у виду основне појмове индивидуалне аутономије током коришћења и регулисања употребе Интернета, као и дигиталних технологија уопште, корак смо ближе стварању погодног дигиталног окружења са аспекта заштите приватности (Стојшић Дабетић, 2020, 162).

На основу актулених прописа Европске уније, као и јуриспруденције Суда правде Европске уније, „право да се буде заборављен” треба посматрати као основно људско право које укључује успостављање равнотеже права појединца на заштиту података и права јавности да зна. Један од најзабрињавајућих сегмената „права да се буде заборављен” установљен кроз праксу Суда правде Европске уније се односи на чињеницу да би приватна компанија, као што је Гугл, требала да донесе коначну одлуку о релевантности података са аспекта јавног интереса, те да процени да ли је могуће уклањање истих из листа претраживања. Стога је неопходно дефинисати додатна детаљна упутства оператерима претраживача у погледу примене „права да се буде заборављен”, без обзира на чињеницу да су основни правни постулати остваривања самог права предвиђени одредбама Опште уредбе о заштити података.

Пракса Суда правде Европске уније предвиђа имплементацију „права да се буде заборављен” од стране оператера претраживача кроз две фазе. Прва се односи на обавезу оператера да провери да ли право лица на које се односи подаци има предност у конкретној ситуацији над економским интересом оператера или правом јавности да зна. Током друге фазе, оператери су дужни да одреде територијални обим „права да се буде заборављен”, на основу стандарда установљених пресудом у случају Гугл против ЦНИЛ. Иако Суд није установио остваривање „права да се буде заборављен” изван Европске уније, не можемо занемарити чињеницу да Интернет не познаје географске границе. Дакле, глобални проблеми захтевају глобална решења.

Заштита приватности и личних података у ери дигитализације подразумева бројне изазове. С тим у вези, не постоји ефикасан правни лек у контексту повреде приватности или људског достојанства у дигиталном домену. На сваком члану друштва је да одреди ограничења моћи информационог самоодређења појединаца на Интернету.

Литература

1. Castellano, Pere Simón. (2012), “The right to be forgotten under European Law: constitutional debate”, *Lex Electronica* 16 (1): 1–30.
2. Criscione, Hunter. 2020. “Forgetting the Right to Be Forgotten: The Everlasting Negative Implications of a Right to Be Dereferenced on Global Freedom in the Wake of Google v. CNIL,” *Pace International Law Review* 32 (2): 315-358
3. Directive 95/46/EC of the European Parliament and of the Council of 24 October 1995 on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, OJ L 281, 23.11.1995, p. 31–50.

4. GC and Others v Commission nationale de l'informatique et des libertés (CNIL), Case C-136/17, Judgment of the Court (Grand Chamber) of 24 September 2019, ECLI:EU:C:2019:773.
5. Google LLC, successor in law to Google Inc. v Commission nationale de l'informatique et des libertés (CNIL), Judgment of the Court (Grand Chamber) of 24 September 2019, Case C-507/17, ECLI identifier: ECLI:EU:C:2019:772.
6. Google Spain SL and Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos (AEPD) and Mario Costeja González, Case C- 131/12, Judgment of the Court (Grand Chamber), 13 May 2014, ECLI:EU:C:2014:317.
7. Guadamuz, Andres. 2017. “Developing a Right to be Forgotten”. In: EU Internet Law, eds. Synodinou, Tatiana-Eleni et al., 59-76, Springer.
8. Lamik, Wojciech. 2020. “Advancement of the Right to Be Forgotten - Analysis of the Judgment of the Court of Justice of the European Union of 24 September 2019 in the Case of Google LLC versus Commission Nationale de l'Informatique et des Libertés (CNIL) - C-507/17,” European Journal of Privacy Law & Technologies (EJPLT), Special Issue: 113-123.
9. Lindsay, David. 2014. “Right to Be Forgotten in European Data Protection Law”, in: Emerging Challenges in Privacy Law: Comparative Perspectives, eds. Witzleb Normann, et al., 290-337, Cambridge University Press.
10. Mayer-Schönberger, Viktor. 2009. Delete: The virtue of forgetting in the digital age, Princeton University Press, Princeton.
11. Mladenov, Marijana. 2013. „Zaštita prava na privatnost u praksi Evropskog suda za ljudska prava”, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu 47(3): 575-593.
12. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation), OJ L 119, 4.5.2016, p. 1–88.
13. Royston, W. Samuel. 2016. “The Right to Be Forgotten: Comparing U.S. and European Approaches,” St. Mary's Law Journal 48(2): 253-276.
14. Samonte, Mary. 2019. “Google v. CNIL: The Territorial Scope of the Right to Be Forgotten Under EU Law”, European Papers 4(3): 839-851.
15. Stojšić Dabetiћ Jelena, 2020, Human dignity in the face of the usage of digital technology, Yearbook Human rights protection The right to human dignity, Provincial Protector of Citizens – Omubudsman, Institute of criminological and Sociological Research in Belgrade, Novi Sad, 157-167.
16. Tasar, Ali and Atas, Melike. 2020. “The Right to Be Forgotten under Protection of Personal Data Law” GSI Articleletter (23): 10-23.
17. Titiriga, Remus. 2018. “Right to Privacy & Right to Be Forgotten (on Internet): A New Reading of Gonzales Case,” Law Series of the Annals of the West University of Timisoara 10 (1): 49-59.

AN UPDATE ON THE RIGHT TO BE FORGOTTEN AS A PRINCIPLE OF PERSONAL DATA PROTECTION IN EUROPEAN UNION

Summary: Should we consider the right to be forgotten as a threat to free speech or the mechanism of the right to privacy? This most controversial element of the right to privacy and personal data protection caused the global debate on privacy and freedom of speech. Despite the fact that the right to be forgotten is codified in Article 17 of the General Data Protection Regulation and that fundamental postulates of this right were defined in *Google v. Spain*, there still remain unresolved issues. In order to gain a clear idea of the content of the right to be forgotten, as the principle of data protection in accordance with the latest European perspective, the subject matter of the paper refers to analyses of the developments of this right in the light of relevant regulations, as well as of the jurisprudence of the Court of Justice of the European Union (CJEU). The article firstly provides an overview of the concept of the right to be forgotten, from the very early proposals that gave rise to it, to the latest ones contained in recent regulations. Furthermore, the special attention is devoted to the new standards of the concept of the right to be forgotten from the aspect of recent rulings of the CJEU, *GC et al v. CNIL* and *CNIL v. Google*. Within the concluding remarks, the authors highlight the need for theoretical innovation and an adequate legal framework of the right to be forgotten in order to fit this right within the sociotechnical legal culture. The goal of the article is to provide insight regarding the implementation of the right to be forgotten in the European Union and to identify the main challenges with respect to the issue.

Keywords: right to be forgotten, personal data protection, European regulation, jurisprudence of the CJEU

ПРЕДРАГ ВУЛЕВИЋ*

Адвокатска комора Београда
Београд

UDC: 343.8

Прегледни рад

Примљен: 11.01.2021

Одобрен: 03.02.2021

Страна: 111–122

DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.1r.2.05

ОДМЕРАВАЊЕ КАЗНЕ ЗА КРИВИЧНА ДЕЛА У СТИЦАЈУ

Сажетак: Процес одмеравања казне подразумева индивидуализацију односно прилагођавање врсте и мере казне кривичном делу и његовом учиниоцу. На тај начин се најбоље остварује сврха кривичног права која се састоји у последњој одбрани друштва од криминалитета. Читав процес вођења преткривичног и кривичног поступка има за крајњи циљ одмеравање казне окривљеном лицу. Надаље, процедура извршења казне се заснива на њеном претходном одмеравању и прилагођавању личности осуђеног лица. Отуда судска пракса обилује примерима у којима је неадекватно одмерена казна довела у питање сам кривични поступак и одбрамбену функцију кривичног права у друштву. Питање одмеравања казне у савременом кривичном праву решено је у складу са савременим кретањима на подручју кажњавања учинилаца кривичних дела. Зато можемо разликовати редовно одмеравање казне које подразумева да се учиниоцу суди због једног кривичног дела. Међутим, у судској пракси нису ретки случајеви у којима се учиниоцу суди због више кривичних дела учињених у идеалном или реалном стицају. У овом случају се примењују посебна правила за одмеравање казне која узимају у обзир чињеницу да се истовремено суди због више кривичних дела. У кривичној доктрини постоји више модалитета одмеравања казне за кривична дела у стицају. Њихов број је варирао у различитим временским интервалима. Наш законодавац је у своје норме уградио три начина одмеравања казне за кривична дела учињена у стицају. То су системи: апсорпције, асперације и кумулације. У раду ћемо указати на предности, недостатке и примењивост сваког од наведених система одмеравања казне за стицај кривичних дела.

Кључне речи: одмеравање казне, апсорпција, асперација, кумулација, казна, суд

* predragvulevic@yahoo.com

Увод

Иако стицај кривичних дела није био познат у ранијим правним споменицима у пракси није била реткост да једно лице изврши више кривичних дела за која се једноремено суди. Ова ситуација се решавала строжијим кажњавањем учинилаца кривичних дела а нарочито строгим и ограничавајућим начинима извршења казне. Они су подразумевали употребу насилних метода којима се жели нагласити спремност државе да се обрачуна са тешким злочинцима. Једном речју, доминација смртне и телесних казни била је верни пратилац ранијег система кажњавања.

Непостојање основних кривичноправних института, који проналазе своју примену код одмеравања казне, представља заједничку одлику старијих кривичних кодекса. У њима можемо пронаћи зачетке идеје о потреби јединственог узимања у обзир различитих околности које су биле од утицаја на стварање целовите слике о злочину и његовом аутору. Познато је да је ранија осуђиваност самог злочинца била околност која утиче на његово строжије кажњавање. Надаље, припадност злочинца и жртве вишем или нижем друштвеном сталежу непосредно је утицала на строжији или блажи режим кажњавања. То је практично значило да је слободан грађанин односно припадник вишег друштвеног сталежа пролазио некажњено за сакаћење или убиство роба. Његова (евентуална) одговорност се тицала накнаде штете господару роба, јер му је његовим усмрћењем умањена имовина. Међутим, давање пуне слободе да се казна смањи или да се поопштри, сходно околностима случаја, постаје средство арбитрерности, злоупотреба и обрачунавања са политичким неистомишљеницима (Благојевић 1957, 86).

Имовинска моћ злочинца није узимана као обавезна околност код одмеравања новчане казне. Сматрало се да новчана казна нема јавноправни већ приватни карактер тако да је њена висина зависила од спремности оштећеног да пристане на мањи износ новчаног задовољења. Уосталом није било могуће прецизно утврдити вредност имовине злочинца јер нису постојали механизми њеног идентификовања.

Околност понашања злочинца, после извршеног злочина, није била присутна у свести тадашњег система кажњавања. Тек у средњем веку, у времену примене инквизиционог поступка, можемо уочити важност признања. Заправо се читава процесна апаратура тога времена заснивала на обавезном изнуђивању признања за злочин без обзира на употребљена средства у том циљу. Можемо констатовати да није постојала свест о потреби посебног начина одмеравања казне за кривична дела учињена у стицају. Насупрот томе је била укорењено схватање о потреби строжијег кажњавања, оних који злочин не признају, без обзира на њихов број и тежину.

Интересантно је навести да су судије у средњем веку имале могућност избора режима извршења изречене казне. То је практично значило да је судија могао изрећи блажу казну али одредити строжији режим њеног извршења и обратно. У оваквим ситуацијама бисмо могли говорити о посебном одмеравању начина извршења казне што није својствено данашњем кривичном правосуђу.

Одмеравање казне, као и његово постепено класификовање на опште и посебне начине, постаје својствено кривичним кодексима модерног доба. Они већ садрже институте без којих није могуће уопште говорити о стицају кривичних дела и начинима одмеравања казне у овим законским ситуацијама. Правна логика почиње да препознаје и уједно разликује идеални и реални стицај који подразумева да је учинилац, са једном или више радњи, извршио више самосталних кривичних дела. Поред тога, сазрева свест о неопходности одмеравања и изрицања јединствене казне уз поштовање унапред прописаних законских правила. На тај начин се онемогућава продор арбитрерности у доношењу будућих судских одлука у одређеним кривичним случајевима.

Одмеравање казне у буржоаским државама се заснивало на дијаметрално супротној правној логици у односу на раније кривичне кодексе. Овде затичемо идеје о потреби објективног сагледавања учињеног кривичног дела и околности које су пратиле начине његовог извршења и личност учиниоца. У француском Кривичном закону (*Code penal*) из 1810. године апострофира се важност објективних околности, које су пратиле извршење кривичног дела, а потпуно се занемарује личност учиниоца у процесу одмеравања казне. Ипак, још увек, нема трагова о посебним правилима о одмеравању казне за кривична дела у стицају. На основу доступних материјала, могли бисмо закључити да су судови узимали у обзир чињеницу да је лице учинило више кривичних дела због чега би исто строжије кажњавали, иако *de iure* нису познавали институцију стицаја кривичних дела. Самим тим није било могуће применити посебна правила за одмеравање казне код стицаја кривичних дела.

У кривичној доктрини је питање одмеравања казне, за кривична дела у стицају, било разматрано у оквирима владајућих теоријских схватања и, унутар њих, појединачних теоријских оријентација. Историјски посматрано, присутна теоријска схватања је могуће класификовати на основу њиховог приступа у кажњавању учинилаца кривичних дела.

Апсолутни приступ у кажњавању учиниоца кривичног дела подразумевао је дословну примену кривичних прописа, без могућности општег и посебног одмеравања казне. Тим пре није могло бити речи о примени правила за одмеравање казне код стицаја кривичних дела.

Релативни приступ садржи могућност неограниченог одмеравања казне без јасно постављених оквира. У питању су широки казнени распони у којима се доводи у питање поштовање принципа сразмерности, једнакости, самим тим и правне сигурности (Стојановић 1991, 75).

Мешовити приступ је својствен савременим кривичним кодексима. Он представља синтезу претходних приступа, прилагођену захтевима модерног времена, у којима казнена репресија, осим на ретрибутивном, почива и на ресторативном принципу.

Редовно одмеравање казне у кривичном праву

Редовно одмеравање казне у кривичном праву представља процес њеног прилагођавања околностима одређеног кривичног случаја и личности учини-

оца кривичног дела. На тај начин се може остварити законска сврха кажњавања као крајњи дomet одмеравања и изрицања казне. Иако кривичноправна, по својој природи, сврха кажњавања има своју политичко-идеолошку димензију. Она се заснива на различитим приступима код избора врсте и мере одређене казне из постојећег регистра кривичних санкција. Скорија правна историја бележи присуство различитости, између капиталистичких и социјалистичких земаља, где проналазимо фаворизовање новчаних казни насупрот строгом систему кажњавања. Наш законодавац прописује да се сврха кажњавања остварује кроз (КЗС 2019, чл. 4, ст. 2):

- 1) спречавање учиниоца да чини кривична дела и утицање на њега да убудуће не чини кривична дела;
- 2) утицање на друге да не чине кривична дела;
- 3) изражавање друштвене осуде за кривично дело, јачање морала и учвршћивање обавезе поштовања закона;
- 4) остваривање праведности и сразмерности између учињеног дела и тежине кривичне санкције.

Првенствено уважавајући јасно изражену сврху кажњавања неопходно је приступити процесу одмеравања казне у сваком конкретном случају. То практично значи да треба, уз минималну примену ретрибуције, остварити генерално-превентивне и специјално-превентивне циљеве одмерене казне. Зато се кључним сматра питање мерљивости одређене врсте казне. На тај начин се најефикасније остварује гарантивна функција кривичног права у друштву. Важну улогу у томе има примена начела легалитета у кривичном материјалном праву. На тај начин правна држава штити грађане кривичним правом али их штити и од кривичног права (Стојановић 2008, 19).

У кривичном праву су позната два могућа начина одмеравања казне: законско и судско.¹ *Законско одмеравање казне* садржи прописане врсте казни које се изричу у одређеном случају. Прописују се казнени распони у којима се суд мора обавезно кретати приликом индивидуализације казне. *Судско одмеравање казне* захтева од суда да, у оквирима прописаних казнених распона, одмери казну сагласно околностима кривичног случаја у коме поступа (Јоксић 2019, 348).

Законска одређеност одмеравања казне, на бази прописаних казнених оквира, представља императив који подлеже додатној конкретизацији. Под тим се подразумева обавезно узимање у обзир околности, чије присуство утиче на блажи или строжији режим кажњавања учиниоца кривичног дела. У питању су следеће околности (КЗС 2019, чл. 54, чл. 54а): степен кривице, побуде из којих је дело учињено, јачина угрожавања или повреде заштићеног добра, околности под којима је дело учињено, ранији живот учиниоца, његове личне прилике, његово држање после учињеног кривичног дела а нарочито његов однос према жртви кривичног дела, као и друге околности које се односе на

¹ Поред законског и судског, у литератури се наводи и административно одмеравање казне. Овде се полази од чињенице да у одмеравању казне, на различите начине, учествују државни органи (Јовашевић, 2002, 351).

личност учиниоца. При одмеравању новчане казне у одређеном износу суд ће посебно узети у обзир и имовно стање учиниоца. Најзад, код кривичног дела учињеног из мржње, због припадности раси и вероисповести, националне или етничке припадности, пола, сексуалне оријентације или родног идентитета другог лица, ту околност суд ће ценити као отежавајућу околност, осим ако она није прописана као обележје кривичног дела. Ове околности можемо поделити на објективне и субјективне у зависности од тога да ли погађају домене кривичног дела или његовог учиниоца.

У кривичном праву је строго забрањено двоструко урачунавање околности код одмеравања казне учиниоцу кривичног дела. Овај принцип се састоји у томе што једна иста околност, била она олакшавајућа или отежавајућа, ако чини обележје бића кривичног дела, истовремено престаје бити олакшавајућа или отежавајућа.

Судска пракса обилује случајевима у којима се околности могу вишеструко тумачити у зависности од објективних и субјективних момената конкретног кривичног случаја. На пример, степен кривице код учиниоца кривичног дела се може састојати из умишљајног (тежа околност) и нехатног (лакша околност) поступања. Побуде се могу огледати у више или мање нечасним мотивима који су имали руководећу улогу у извршењу кривичног дела. Отуда побуде спадају у етичке категорије, па могу бити позитивне и негативне, егоистичке и алтруистичке односно олакшавајуће и отежавајуће, у погледу одмеравања казне учиниоцу кривичног дела (Бабић и Марковић 2013, 340). Утврђивање мотивационог механизма у кривичноправном смислу има велики значај. У кривичној доктрини преовлађује мишљење о мотиву као интегралном психичком фактору, који ствара и детерминише криминално понашање. Следствено томе је све мотиве могуће поделити на: криминалне и некриминалне (Ђурић 2005, 49).

Понашање учиниоца у време и након извршења кривичног дела, као и његов однос према жртви, имају статус важних околности приликом одмеравања казне. Недостатак емпатије према жртви кривичног дела и одсуство искреног кајања указују на решеност учиниоца да изврши кривично дело без обзира на последице. У његовој личности не постоји ни најмања доза неодлучности да изврши кривично дело. То се може докучити и кроз однос учиниоца и жртве кривичног дела. Отворено исказивање мржње и негативно вредновање добара жртве доприносе стварању опште слике учиниоца кривичног дела. Он припада категорији најтежих злочинаца који не презају од извршења најмонструознијих кривичних дела чије последице превазилазе неопходан ниво потребан да би се постигла забрањена последица. Отуда је проналажење адекватне казне по врсти и мери у функцији задовољења криминално-политичких захтева за сузбијањем и спречавањем криминалитета. Притом треба води рачуна о гарантованим правима учиниоца кривичног дела, која могу бити озбиљно доведена у питање неадекватно одмереном и изреченом казном. Изнесена аргументација говори у прилог важности нормативног уређења система одмеравања казне. Од наведеног зависи да ли ће и у којој мери наведено моћи да буде остварено (Миладиновић Стефановић 2019, 206).

Одмеравање казне за кривична дела у стицају

Редовно одмеравање казне садржи правила која се примењују у сваком конкретном кривичном случају који добије судски епилог. Овако одређен начин индивидуализације казне прихваћен је у нашем кривичном праву. Уз одређене разлике, више формалног нешто суштинског значаја, већина кривичних законодавстава почива на оваквим правилима одмеравања казне. У нашој кривичној доктрини већина аутора се слаже да општа правила одмеравања казне чине суштину криминалне политике и представљају најбољу гаранцију успешности кривичног права у судској пракси. Уосталом, централни мотив у променама кривичног законодавства можемо пронаћи у правилима која се тичу начина одмеравања казне учиниоцу кривичног дела.

У кривичној доктрини и важећим кривичним прописима постоји више модалитета одмеравања казне. У њима се општа правила одмеравања казне прилагођавају различитим околностима које имају отежавајући или олакшавајући карактер. Под тим се подразумева: одмеравање казне за стицај кривичног дела, одмеравање казне осуђеном лицу, ублажавање казне, ослобођење од казне и др.

Наш законодавац уважава различите модалитете одмеравања казне учиниоцу кривичног дела. Међу њима посебну пажњу посвећује одмеравању казне за стицај кривичних дела. У том погледу је прописано више опционих могућности, која садрже правила овог начина одмеравања казне за стицај кривичних дела. Притом се под стицајем подразумева да једно лице са једном радњом (идеални) или са више радњи (реални) учини више кривичних дела за која му се једновременно суди. На први поглед можемо закључити да је овакав начин јединственог одмеравања казне за стицај кривичних дела правно целисходан. Прецизније, у правно-техничком смислу, на кривичноправном нивоу имамо решења која помажу суду да јединственом казном и у једној пресуди одмери казну за више кривичних дела.

Код одмеравања казне за кривична дела у стицају поставља се више питања која захтевају одговоре. Она претходе самој процедури одмеравања казне и представљају оријентире у којима се судови морају кретати у оваквим ситуацијама. На првом месту је неопходно одговорити да ли постоји разликовање, код одмеравања казне за идеални и реални стицај кривичних дела. Друго питање се тиче начина одмеравања заједничке казне за сва кривична дела у стицају (Бачић 1998, 426).

Питање разликовања идеалног и реалног стицаја кривичних дела је суштинске природе. Оно се своди на предузимање једне или више радњи којима се остварује забрањена последица односно чини кривично дело. Начелно, наш законодавац не прописује различите начине утврђивања заједничке казне за више кривичних дела учинених у једном од два могућа облика стицаја. Међутим, у судској пракси, преовлађује пракса да се код реалног стицаја учинилац строжије кажњава у односу на идеални стицај. Дакле, разликовање није *de iure* већ *de facto* и односи се на поступање судова у овим правним ситуацијама.

Начина одмеравања казне за кривична дела у стицају има више али се издвајају два основна. Први се односи на одмеравање јединствене казне без претходног утврђивања појединачних казни. Други се односи на одмеравање јединствене казне, на основу претходно утврђених казни за свако појединачно кривично дело. У следећој фази се на појединачне казне примењује један од три система: апсорпције, асперације или кумулације. Крајњи резултат представља изрицање јединствене казне за сва кривична дела учињена у стицају. Зато је неопходно указати на специфичности оба начина одмеравања казне за кривична дела у стицају. Такође је од изузетне важности утврдити разликовање у одмеравању казне за стицај кривична дела код малолетних и пунолетних учинилаца кривичних дела.

Одмеравање казне за кривична дела у стицају код малолетних лица

Одмеравање казне за кривична дела у стицају код малолетних лица битно се разликује у односу на пунолетна лица. Реч је о посебном начину одмеравања казне у односу на општа правила њеног одмеравања према малолетницима. Овде ће суд, за кривична дела учињена у стицају, одмерити по слободној оцени једну казну у оквиру прописаних казнених распона (ЗОМ 2005, чл. 31, ст. 1). Притом, ако за једно од кривичних дела учињених у стицају треба изрећи малолетнички затвор а за друго васпитну меру, суд ће за сва кривична дела изрећи само казну малолетничког затвора. Надаље, ако суд за кривична дела у стицају утврди казне затвора и малолетничког затвора, онда ће изрећи само казну затвора као једину казну. Истовремено, ако суд нађе да би за нека кривична дела у стицају требало изрећи васпитну меру, а за друга казну затвора, изрећи ће само казну затвора. Осим тога, суд ће поступити на исти начин, и у случају ако после изречене казне утврди да је осуђени пре или после њеног изрицања учинио друго кривично дело (Николић и Јоксић 2011, 177-178).

На основу важећих законских одредби и стања у судској пракси, можемо уочити изузетност у кажњавању малолетника. Зато имамо мали број изречених казни малолетничког затвора. Самим тим су смањене могућности у којима се примењује одмеравање казне за стицај кривичних дела. Када до тога дође онда се одступа од правила за одмеравање казне код стицаја кривичних дела за пунолетна лица. Прецизније, не одмеравају се појединачне казне а потом јединствена казна, већ се одмах приступа изрицању јединствене казне малолетничког затвора. Овакав начин одмеравања казне се примењује и на тзв. мешовите ситуације, када има места примени васпитних мера и казне малолетничког затвора код стицаја кривичних дела (Перић 2007, 80).

Одмеравање казне за кривична дела у стицају код пунолетних лица

Одмеравање казне за кривична дела у стицају код пунолетних лица подразумева примену посебних правила, која се односе на различите ситуације и модалитете примене ове врсте одмеравања казне. Опште је правило да се код стицаја кривичних дела најпре утврђује појединачна казна за свако кривично дело понаособ, затим се изриче јединствена казна у једном кривичном поступ-

ку и једној пресуди. Код утврђивања јединствене казне суд примењује један од предвиђених система одмеравања казне и то:

- 1) Систем апсорпције, који се примењује када јединствену казну представља најтежа од појединачно утврђених казни. Овде се учиниоц кажњава само за најтеже кривично дело. Тада јединствена и уједно најтежа казна апсорбује остале (блаже) појединачне казне за кривична дела.
- 2) Систем асперације, који се примењује када се до јединствене казне долази тако што се најтежа од утврђених појединачних казни повећава, али она не сме достићи укупан збир појединачних казни, нити прећи општи максимум код казне затвора. У овом систему постоје двострука ограничења код утврђивања јединствене казне за кривична дела учињена у стицају. На тај начин се спречавају могуће злоупотребе у његовој примени.
- 3) Систем кумулације, који постоји када јединствену казну представља укупан збир свих претходно појединачно утврђених казни. Овај систем се у кривичном праву примењује код новчаног кажњавања (Јоксић 2019, 363-364).

Наш законодавац је јасно предвидео више могућности за примену сваког од наведених система одмеравања казне за стицај кривичних дела (КЗС 2019, чл. 60, ст. 2). Притом се примена законских могућности везује за врсту и меру претходно утврђених казни. На тај начин се правно заокружује целокупан процес одмеравања казне за стицај кривичних дела.

Апсорпција се примењује ако је суд за неко од кривичних дела у стицају утврдио казну доживотног затвора. Онда ова (најтежа) казна апсорбује остале (блаже) појединачно утврђене казне. Зато је бесмислено узимати у обзир примену других казни, јер оне не могу остварити своју сврху, у ситуацији доживотног боравка осуђеног лица у затвору.

Асперација се примењује ако је суд утврдио појединачне казне затвора, а затим користи овај систем изрицања јединствене казне за стицај кривичних дела. У овом случају је јединствена казна већа од најтеже утврђене казне али зато не сме прећи њихов укупан збир. Могуће је применити асперацију у две различите ситуације. *Прва* подразумева да суд за кривична дела у стицају утврди казне затвора, повиси најтеже утврђену казну, с тим да јединствена казна не сме досегнути збир утврђених казни или прећи 20 година затвора. *Друга* се односи на ограничење када су за кривична дела у стицају прописане казне затвора до три године, онда јединствена казна не може бити већа од 10 година затвора (Лазаревић 2011, 288).

Кумулација се примењује када суд појединачно утврђене казне сабира и тако добије јединствену казну за стицај кривичних дела. Наш законодавац је прописао више различитих правила којима се детаљније разрађују могућности примене система кумулације у судској пракси. У питању су следеће правне ситуације и у њима предвиђене могућности примене посебних правила за стицај кривичних дела:

- прва могућност подразумева да је суд за кривична дела у стицају утврдио само новчане казне. У овом случају ће изрећи јединствену новчану казну у

висини збира утврђених казни, с тим да она не сме прећи 18.000.000 динара.

- друга могућност подразумева да је суд утврдио само новчане казне у одређеним износима, тако да јединствена казна не сме прећи 1.000.000 динара односно 10.000.000 динара, ако је једно или су више кривичних дела учињени из користољубља.
- трећа могућност подразумева да је суд за сва кривична дела у стицају утврдио казне рад у јавном интересу. У овом случају ће одмерити јединствену казну рад у јавном интересу, кроз систем кумулације. Овде важи ограничење да укупан збир утврђених часова рада не сме прећи општи максимум од 360 часова, а време у коме се рад мора обавити не сме бити дуже од 6 месеци.
- четврта могућност подразумева да ће суд новчану казну, као споредну казну, изрећи ако је утврђена макар и за једно кривично дело у стицају, а ако је утврдио више новчаних казни, изрећи ће једну новчану казну. Међутим, када суд утврди новчану казну као главну казну, а истовремено утврди новчану казну као споредну казну, онда ће изрећи једну новчану казну.

У нашем кривичном праву је предвиђена могућност одмеравања новчане казне за стицај кривичних дела чији су актери правна лица. Прописано је да правно лице може бити одговорно за више кривичних дела учињених у стицају. У овом случају ће суд изрећи јединствену новчану казну у висини збира утврђених казни, с тим да она не може прећи износ од 500.000.000 динара. Надаље, ако су за сва кривична дела, учињена у стицају, прописане казне затвора до 3 године, онда јединствена казна не може прећи износ од 10.000.000 динара (ЗОП, 2008, чл. 17). Овакав систем одмеравања казне, за стицај кривичних дела код правних лица, прилагођен је њиховој правној природи и специфичностима њиховог правног статуса. Под тим се подразумева веома мали број казни које је могуће изрећи правном лицу. То су две казне: новчана казна и престанак правног лица. По природи ствари, правила одмеравања казне за стицај кривичних дела је могуће примењивати код више појединачно утврђених новчаних казни. Супротно томе, казну престанка правног лица можемо упоредити са смртном казном код физичког лица. Зато је правно немогуће ову казну уводити у систем одмеравања казне за стицај кривичних дела, упоредо са новчаном казном.

Закључак

Стицај кривичних дела представља релативно нови институт у кривичном праву. Под тим се подразумева савремено одређење стицаја и његових облика које чине: идеални и реални стицај. Иако се у правној историји бележе случајеви у којима се судило истом учиниоцу за више кривичних дела, тадашњи законописци нису познавали стицај као самосталан кривичноправни институт. Пре бисмо могли констатовати да је уобичајено третирање једног кривичног дела било преношено и у ситуацијама када је учињено више кривичних

дела од стране истог лица. У том смислу је суд одмеравао строжију казну, без посебног образложења због чега се у конкретном кривичном случају примењује. Наше кривично законодавство познаје два основна начина одмеравања казне за кривична дела. Правила којима се регулишу ове ситуације можемо поделити на: општа и посебна.

Општим правилима се регулише питање одмеравања казне учиниоцу једног односно више кривичног дела. У том смислу је наш законодавац прописао више околности које, у зависности од конкретног кривичног случаја, могу имати отежавајући или олакшавајући карактер. Реч је о следећим околностима: степен кривице, побуде из којих је дело учињено, јачина угрожавања или повреде заштићеног добра, околности под којима је дело учињено, ранији живот учиниоца, његове личне прилике, његово држање после учињеног кривичног дела а нарочито његов однос према жртви кривичног дела, имовно стање учиниоца (код новчане казне), код кривичног дела учињеног из мржње, због припадности раси и вероисповести, националне или етничке припадности, пола, сексуалне оријентације или родног идентитета другог лица, ту околност суд ће ценити као отежавајућу околност, осим ако она није прописана као обележје кривичног дела.

Посебним правилима се регулише питање одмеравања казне за кривична дела у учињена у идеалном или реалном стицају. Уважавајући специфичности стицаја и потребе праведног начина одмеравања казне, наш законодавац је прописао различите начине одмеравања казне код малолетних лица, пунолетних лица и правних лица. Од посебног значаја је стицај кривичних дела код пунолетних лица. Према њима се примењују три основна система одмеравања казне и то: систем апсорпције, систем асперације и систем кумулације. Њихово дејство се огледа у различитим модалитетима утврђивања јединствене казне за стицај кривичних дела.

Код малолетних лица се утврђује јединствена казна без претходног појединачног утврђивања казни за свако кривично дело. Овакав начин одмеравања казне је саобразан својствима малолетних лица и чињеници да се према њима примењује принцип изузетности у кажњавању.

Посебна правила одмеравања казне за стицај кривичних дела постоје и код правних лица. У том погледу су одређене границе у одмеравању новчане казне. Ова правила не могу бити примењена код казне престанка правног лица јер се она, по свом правном дејству, изједначава са смртном казном код физичких лица.

Литература

1. Ђурић, Александар. 2005. „Мотив у кривичном праву.“ Докторска дисертација. Универзитет у Нишу: Правни факултет.
2. Јовашевић, Драган. 2002. *Лексикон кривичног права*. Београд: Службени лист СРЈ.

3. Јоксић, Иван. 2019. *Кривично право-опити део*. Нови Сад: Правни факултет за привреду и и правосуђе.
4. Лазаревић, Љубиша. 2011. *Коментар Кривичног законика*. Београд: Правни факултет Универзитета Унион.
5. Миладиновић Стефановић, Душица. 2019. „Математизовање одмеравања казне: ефикасан метод за уједначавање судске казнене политике или неуспели експеримент?“. *Зборник радова Правног факултета у Нишу* LVIII (85): 205-224.
6. Николић, Златко и Јоксић Иван. 2011. *Малолетничка делинквенција (социјалнопсихолошки и кривичноправни аспекти)*. Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
7. Перић, Обрад. 2007. *Коментар Закона о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица*. Београд: Службени гласник.
8. Кривични законик [КЗС], „Службени гласник“, бр. 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019.
9. Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица [ЗОМ], „Службени гласник“, бр. 85/2005.
10. Закон о одговорности правних лица за кривична дела [ЗОП], „Службени гласник“, бр. 97/2008.
11. Blagojević, Borislav. 1957. *Rimski građanski postupak i rimsko krivično pravo*. Beograd: Naučna knjiga.
12. Bačić, Franjo. 1998. *Krivično pravo-opći dio*. Zagreb: Informator.
13. Babić, Miloš i Marković Ivanka. 2013. *Krivično pravo-opšti dio*. Banja Luka: Pravni fakultet.
14. Stojanović, Zoran. 1991. *Politika suzbijanja kriminaliteta*. Novi Sad: Pravni fakultet.
15. Stojanović, Zoran. 2008. *Međunarodno krivično pravo*. Beograd: Pravna knjiga.

CONSIDERING SENTENCE FOR PREDICATE OFFENSE

Summary: The process of sentencing means individualization and customization types and extent of sentencing the crime and its perpetrator. In that way, the purpose of criminal law, which consists in the last defense of the society from crime, is best realized. The whole process of keeping the pre-trial and criminal proceedings has the ultimate goal of sentencing the defendant. Furthermore, the procedure of execution of the sentence is based on its previous measurement and adjustment of the personality of the convicted person. Hence, the case law abounds with examples in which an inadequately measured sentence has called into question the criminal procedure itself and the defensive function of criminal law in the society. The issue of sentencing in modern criminal law has been resolved in accordance with modern trends in the field of punishing perpetrators of criminal offenses. Therefore, we can distinguish between regular sentencing, which means that the perpetrator goes to

court for one criminal offense. However, in court practice, it is not uncommon for the perpetrator to go to court due to multiple predicate offenses made in ideal or real time. In this case, special sentencing rules apply, which take into account the fact that several criminal offenses are tried at the same time. In criminal doctrine, there are several modalities of sentencing for predicate offenses. Their number varied in different time intervals. Our legislator has incorporated into its norms three ways of sentencing for predicate offenses. These are the systems: absorptions, asperations, and cumulations. In this paper, we will point out the advantages, disadvantages and applicability of each of these systems that sentencing predicate offenses.

Keywords: sentencing, absorption, asperation, cumulation, sentencing, judgment

МИЛОШ СТАМЕНКОВИЋ*

Министарство унутрашњих послова
Нови Сад

UDC: 343:316.334.3

Прегледни рад

Примљен: 14.01.2021

Одобрен: 29.01.2021

Страна: 123–133

DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.1r.2.06

ПРЕГЛЕД АКУЗАТОРСКОГ, ИНКВИЗИТОРСКОГ И САВРЕМЕНОГ КРИВИЧНОГ ПОСТУПКА КРОЗ РАЗВОЈ КРИВИЧНОГ ПРОЦЕСНОГ ПРАВА

Сажетак: Свако разматрање развоја правних института посредно указује на развој човекове мисли и идеје која се односи на његову заштиту на директан или на индиректан начин. Од иницијалних магијски заснованих концепција, преко инквизиције и тортуре као легитимног механизма утврђивања „праве” истине, заштита права и правичности поставила је све строжи захтев успостављања правила кривичног процеса. Историјски развој кривичног процесног права се може јасно сагледати кроз три велика система и то: акузаторски, инквизиторски и савремени кривични поступак. У овом истраживању начиниће се преглед поменутих система почевши од њихове краће анализе па преко критичког осврта. Акузаторски систем карактерише доминација идеја заштите слобода и права човека, док се у инквизиторској концепцији наглашава ефикасност сузбијања криминалитета. Савремени кривични поступак рађа се као покушај успостављања складног односа између решења акузаторског и инквизиторског кривичног поступка. Разликовање поменутих правних концепција засновано на различитим принципима основних процесних начела која су од утицаја на основне процесне функције. Време њиховог смењивања веома је тешко одредити, а разлог лежи у томе да су у пракси ове концепције, условно речено, артикулисане најчешће у мешовитим формама, о чему ће бити више речи у самом овом раду. На крају разматрања теме овог истраживања указаћемо мишљења и закључке до којих се дошло.

Кључне речи: акузаторски кривични поступак, инквизиторски кривични поступак, савремени кривични поступак, развој кривичног процесног права

Увод

Историја правних институција представља заправо преглед еволуције човечанства. Почевши од првобитних заједница, све до савременог друштва,

* stameni.mup@gmail.com

друштвено реаговање на криминалитет имало је за циљ осигуравање безбедности друштава и заштиту највиших вредности (Јовановић 2017, 35). Развијајући се од иницијалних магијски заснованих концепција, преко инквизиције и тортуре као легитимног механизма утврђивања „праве” истине, заштита права и правичности поставила је све строжи захтев успостављања правила кривичног процеса. У том смислу, кривично процесно право формирало се као темељ правне сигурности, како на страни државе и оштећених тако и на страни осумњиченог, оптуженог или коначно осуђеног.

Одређујући кривично процесно право као „скуп правних прописа којима се одређују процесне радње, њихова форма и унутрашња вредност и одређују процесни субјекти као вршиоци тих радњи и њихов правни положај” (Васиљевић 1981), датим оквиром настоји се обезбедити ниво правне сигурности који гарантује да нико невин неће бити осуђен. Односно, обезбеђује се законитост и правичност примене кривичноматеријалног права, уз последично изрицање одговарајуће санкције која је предвиђена кривичним законом (Шкулић 2014). Турбулентни пут развоја и текућих измена кривичног процесног права, зависио је од научних, економских и друштвенополитичких атрибута друштва. Стојећи у вези са ставовима владајуће класе, по питању борбе против криминалитета, овај оквир носио је неретко услове дискриминативности и заштите интереса повлашћених мањина.

Хуманизацијом друштва и успостављањем међународноправних стандарда у правним поступањима, процесни сегменти бивају нарочито акцентовани. Ако овоме додамо практичне потребе борбе против криминалитета и све наглашеније захтеве ефикасности кривичног гоњења, успостављање стабилног система кривичноматеријалног и кривичнопроцесног права искристалисало се као императив на националном, али и међународном нивоу функционисања. Историјски развој кривичног процесног права се може јасно сагледати кроз три велика система (Шкулић 2013, 176-234). То су: акузаторски, инквизиторски и савремени кривични поступак. Први оквир тако карактерише доминација идеја заштите слобода и права човека, док се у инквизиторској концепцији наглашава ефикасност сузбијања криминалитета. Коначно, савремени кривични поступак рађа се као покушај успостављања складног односа између решења акузаторског и инквизиторског кривичног поступка.

Елаборирајући предметни оквир, Бркић (Бркић 2013) истиче да је разликовање ових правних концепција засновано на различитим принципима основних процесних начела која су од утицаја на основне процесне функције. При томе, време њиховог смењивања веома је тешко одредити. Разлог томе почива на чињеници да су у пракси ове концепције, условно речено, артикулисане најчешће у мешовитим формама. Тако су у прелазним фазама нови елементи почели да потискују старе, те се пре може говорити о доминацији једног од типова, а не о његовој чистој владавини. Осврнувши се на националну праву историју, ваља истаћи да је још пре више од пола века, правни систем у СФРЈ препознат као мешавина акузаторских и инквизиторских елемената. Тако Бајер, крајем шездесетих година прошлог века, указује на интензивнији уплив акузаторских компоненти, одмеравајући их у равноправном положају са ин-

квизиторским основама у оквирима кривичног поступка (Bayer 1969, 111-126). Слично запажање коначно доноси и Шкулић (Шкулић 2011, 54-75). Наиме, дати аутор упућује на погрешне симплификације и изједначавања према којима се континентално--европски систем означава као инквизиторски, а англосаксонски као акузаторски. У истом контексту, Шкулић истиче да оба система заправо нису искључивог или чистог типа, већ у извесним сегментима преузимају делове правне традиције и праксе другог оквира.

Напоследку, са циљем целовитог прегледа, домаћи кривичноправни извори, представљају и различите покушаје појмовног одређења кривичног поступка. Тако Игњатовић (Игњатовић 2007, 21) експлицира да се под овим термином подразумева „законом уређени ток остварења предмета кривичног процесног права, законом предвиђеном и уређеном делатношћу кривичнопроцесних субјеката.” Нешто комплетнију дефиницију нуди Бркић која, под датим одређењем, подразумева „правни однос који настаје између процесних субјеката (суда и странка), поводом захтева за расправљање кривичноправне ствари, који претпоставља одређени степен сумње да се учињено кривично дело, као услов заснивања конкретног односа, састоји у вршењу њихових права и обавеза (процесних функција), са циљем правилне примене кривичног материјалног права, а у крајњој линији ради заштите друштва од криминалитета” (Игњатовић 2007, 21). Ипак, значај кривичног процесног права и законитог кривичног поступка најбоље је можда изражен у објашњењу Роксина (Roxin and Schünemann 1998, 1-2) који наводи да: „Материјално кривично право, чија су основна правила садржана у Кривичном закону, установљава карактеристике кажњивих радњи, те запређује правним последицама које су повезане са чињењем кривичног дела. Да би ове норме могле да остваре своју функцију стварања елементарних претпоставки за мирни заједнички живот људи, оне не смеју у случају извршења кривичног дела, постојати само на папиру. Потребан је, пре свега, један правно уређени поступак, помоћу кога се постојање кажњиве радње може установити, те истовремено омогућити спровођење законом прописане санкције. При томе се, под таквим „правно уређеним” поступком, могу разумети три аспекта: његове одредбе морају бити тако формулисане да на одговарајући начин потпомажу материјалном кривичном праву да буде спроведено; оне морају истовремено да установе границе права задирања органа кривичног правосуђа у заштићене слободе појединаца; и оне морају, коначно, да створе могућност, да се правоснажном одлуком поново успостави нарушени правни мир”.

Акузаторски кривични поступак

Акузаторски кривични поступак се у теорији одређује и као оптужни кривични поступак јер се заснива на акузаторском, односно оптужном начелу. Историјски посматрано, то је најстарији систем кривичног поступка који је био присутан још у време робовласничке државе и раног феудализма (Pivić 2011, 24-39). Посматрано у развојноисторијским перспективама, једна од ње-

гових основних обележја јесте изразити класни карактер, који се огледао у обесправљености робова који су кажњавани од стране робовласника без поступка, док се, с друге стране, поступак спроводио само према робовласницима. Акузаторски кривични поступак увео је деобу основних процесних функција на посебне процесне субјекте. Тако су се у кривичном поступку, као посебни процесни субјекти, издвојили тужилац, окривљени и суд. Акузаторски кривични поступак представљао је спор две равноправне странке – тужиоца и оптуженог, пред судом, као независним и непристрасним органом, који је имао обавезу да тај спор реши.

Начин покретања поступка и његово трајање зависило је од тужиоца. Првенствено се као тужилац могао појавити само оштећени, а тек касније, с развојем друштвене свести, и било који грађанин који је могао поднети тзв. популарну тужбу. Дозвољавање могућности да се у својству тужиоца у кривичним стварима појави не само оштећени, већ и било који други грађанин, била је полазна тачка за раздвајање кривичног од грађанског поступка. Наиме, грађанска ствар се гони само ако то жели непосредно заинтересовано лице, кривична ствар кад има тужиоца, а тужилац може бити свако (Бејатовић 2016, 79). Тужилац је покретао кривични поступак и био је дужан да поднесе доказе како би доказивао основаност тужбе, па је тако на тужиоцу био терет доказивања, и због тога је целокупна активност тужиоца у кривичном поступку представљала функцију гоњења. Тужилац је оптужбу износио на главном претресу, а након његовог излагања реч су добијали оптужени и његов бранилац.

Друга страна, у овако конципираном кривичном поступку, подразумева била би обавезу оптуженог да се упусти у поступак и одговори да ли тужбу сматра основаном, као и право да се брани. Важно је напоменути да су обе стране биле равноправне странке. На оптуженом није био терет прикупљања и пружања доказа. Што се тиче улоге суда, он је у фази доказивања био објективни пасивни посматрач спора странака, јер су и тужилац и тужени не само предлагали доказе, већ су сами и наводили ове доказе. Једина функција суда била је усмерена само ка суђењу и огледала се у одржавању реда у току поступка, законитости извођења доказа и доношењу пресуде на основу изведених доказа. Пресуда, као резултат спроведеног поступка, могла је да буде осуђујућа или ослобађајућа, а доносила се већином гласова. Суд није образлагао своју одлуку, а доказе на основу којих је одлуку доносио, ценио је применом принципа слободног судијског уверења. Такође, пресуда је, осим у изузетним случајевима, необорива, односно, није се ни назирала могућност примене неког правног лека пред другим, независним, државним телом.

Имајући у виду побројано, неретко се у литератури наводи да је акузаторски модел кривичног поступка имао висок ниво сличности са грађанским поступком. Разлог овоме и јесте што је предметни оквир настао у време када су се свака правила понашања сматрала приватним деликтом (Кгарас 2010). На основу карактеристика овог типа кривичног поступка, може се закључити да је он изграђен на принципима очувања права и слобода грађана који су преовладавали над тенденцијом ефикасности кривичног гоњења. Занимљиво тумачење акузаторског концепта кривичног поступка налазимо и у иностраним правним

елaborацијама (Peoples 2000, 122). Наиме, пратећи историју судских поступања, рани облици утврђивања кривице подразумевали су такозвани *Божји суд* или *мазије*, како је то називано на територији данашње Србије и Црне Горе.

Прилично флоридне идеје подразумевале су идеје у којима би оптужени руком морао извадити усијано гвозђе из кључале воде или прећи босоног преко ужарене подлоге. Тек уколико би му ране зацелиле у року од неколико дана, ово би био доказ Божјег уплива и Божје помоћи, а што се тумачило као доказ невиности. Сличан оквир подразумевао би могућност сукобљених страна да истину докажу у борбу. При томе, обе стране имале су могућност да у двобоју изаберу своје представнике који би се борили до смрти. Али, с обзиром на то да се сматрало да је Божја помоћ увек наклоњена ономе ко се бори за истину, људи нису придавали важности ко ће се наћи у том двобоју, што је произишало из самог концепта њихове патријархалне логике.

Вративши се тумачењу акузаторског поступка, дати оквир интерпретирао се управо у контексту борбе средњовековних витезова пред судом. Идеја суђења као двобоја, у којој се истина доказује снагом оружја, заправо виђена је као продужетак Божје промисли. Тек изнети аргументи о кривичној ствари, нису отуда посматрани самостално, већ у ширем контексту Божје правде. Осврнувши се напослетку на савремени концепт критике акузаторског поступка, аутори попут Јованчевића (Jovančević 2012, 197) упућују на базичне мањкавости предметног оквира. Док се императив утврђивања апсолутне истине може поставити као аксиом судске функције и коначне сврхе, у акузаторском поступку, принцип истине може бити изостављен или делимично занемарен. Еклатантан пример овог оквира представљају различити институти преузети из англосаксонског права, попут споразума о признању кривице, а којим се процесне странке, односно тужилац и осумњичени/окривљени, договарају о правној квалификацији кривичног дела, те казни која ће у коначном бити изречена (Nikolić 2006). Премда формално процесне странке јесу једнаке, акузаторски модел ово у практичном негира. Иако се декларативно страни одбране дозвољава самостално прикупљање доказа, ово заправо не значи да ће прикупљени материјали и уистину бити изведени на главном претресу.

Осврнувши се на национална решења садржана у *Законику о кривичном поступку*, претходно је нарочито видљиво у два аспекта: 1) сегмент прикупљања доказа од стране осумњиченог или његовог правног заступника захтева пристанак лица од кога се ови материјали прибављају; 2) чланом 302 предметног извора, предвиђа се да ако осумњичени и његов бранилац сматрају да је потребно предузети одређену доказну радњу, предложиће јавном тужиоцу да исту предузме. У том случају, неизбежна је прилично неповољна ситуација. Наиме, онај који се брани, захтева од оног који оптужује да предузме радњу која је супротна интересима оптужбе.

Инквизиторски кривични поступак

Инквизиторски кривични поступак се у теорији одређује и као истражни поступак јер је његов најдоминантнији део била истрага, а представљао је пот-

пуну супротност акузаторском кривичном поступку. Дати оквир изворно је настао на темељима судских градова-држава на територији данашње Италије, а у оквиру правне школе глосатора и постглосатора XIII века. Касније преузет кроз различите правне акте, овај концепт се ширио у правној пракси Хабзбуршке монархије и Француске државе. Премда је терминолошки овај оквир врло сличан поступку црквене инквизиције који се одигравао током средњег века, а који је своју функцију нашао у контексту прогона јеретика и вештица, ваља нагласити да се ови оквири не смеју мешати. Ипак, хришћанска Католичка црква, која је била овлашћена да спроводи кривично правосуђе у погледу кривичних дела против религије, допринела је његовој афирмацији, јер је акузаторски поступак сматрала безвредним а самим тим и неприхватљивим. Тако успостављен поступак касније је пренет и на световне судове и на тај начин је заживео.

Структура инквизиторског кривичног поступка се огледа у истрази и суђењу, с тим да је главна делатност била заснована на истрази, коју је водио истражитељ. Истрага је била подељена на два дела: општу (генералну) истрагу и посебну (специјалну) истрагу. Заправо, док је у акузаторском концепту оптужба била на страни оштећеног, овај концепт подразумевао је постојање државног представника, службеника, односно професионалног судије, а који је имао овлашћење да пресуди у кривичној ствари. У инквизиторском поступку су све три процесне функције, дакле и оптужба и одбрана и суђење, биле у надлежности суда. Из тога произилази да је суд имао недељиву функцију оптужбе и функцију одбране, а поступак је суд покретао по службеној дужности.

Што се тиче истраге, иста се као главна фаза кривичног поступка делила на општу и посебну. У оквиру опште, или како се другачије називала, генералне истраге, спроводило се испитивање осумњиченог, при чему он уопште није знао шта му се стављало на терет. Тек у оквиру посебне, односно специјалне истраге стављало му се до знања за шта се терети, а нарочито је било доминантно и изражено настојање истражитеља да од окривљеног добије признање које се сматрало најјачим доказом. До признања истражитељ је могао доћи на различите начине, а нарочито је била изражена примена тортуре која се није сматрала злоупотребом, већ дозвољеним средством. У том контексту ваља истаћи да је папа Иноћентије IV 1252. године булом *Ad extirpanda* дозволио употребу мучења у инквизиторском поступку, а са циљем утврђивања истине и борбе против јереси (Breczko and Kornelius 2013, 85-101). Поред обавезе суда да води истрагу по службеној дужности (*ex officio*), неке карактеристике инквизиторског поступка подразумевају тајност суђења. При томе, све што је инквирент, као објект кривичног поступка изрекао током испитивања, односно мучења бележило се од стране записничара.

Суђење се спроводило пред судским већем које је судило и доносило пресуду искључиво на основу списка предмета и представљало је завршну фазу у којој се доносила пресуда. Судска пресуда донета у поступку у постпуности је била заснована на списима јер је суђење било засновано на принципу – *quod non est in actis non est in mundo* - оно чега нема у списима, не постоји. Суд је ценио доказе по свом слободном судијском уверењу али је морао да прикупи

предвиђену количину доказа одређеног квалитета. Поред осуђујуће и ослобађајуће пресуде, суд је могао донети и тзв. *absolutio ab instantia* – пресуду на основу које окривљени остаје под сумњом.

Наиме, како би се ограничила судска самовоља, током векова, уведено је правило да се без признања окривљеног или сведочења два беспрекорна сведока, не може донети осуђујућа пресуда. Истина, у условима примене тортуре тешко је било очекивати да инквирент неће признати шта му се ставља на терет. Тек, поменути принцип, сходно коме окривљени остаје под сумњом подразумевао је заправо само привремену обуставу кривичног поступка, без ефекта правоснажности (Кгарас 2010, 132). И поред свих лоших страна, то је био легалан поступак из кога су проистекла савремена начела легалитета и официјелности кривичног гоњења и одговорност суда за утврђено чињенично стање. На основу изнетих основних карактеристика овог система, може се закључити да је у истражном систему кривичног поступка тенденција ефикасности кривичног гоњења имала превагу над тенденцијом очувања личних слобода и права грађана, присутном у акузаторском систему кривичног процесног права (Бејатовић 2016, 71). Управо у том смислу цео инквизиторски концепт прихватао је кривичнопроцесну динамику која иде на штету окривљеног. Тајност процеса, примена истражних метода које су потпуно неприхватљиве из аспекта хуманости, непостојање правног заступника односно браниоца, неки су од најчешћих критика које се помињу у предметном контексту. Ипак, са теоријског аспекта, посебно негативним постављала се интегрисаност диспарантних, процесних функција, чиме је јединствено државно тело било оно и које тужи и оно који пресуђује.

Савремени кривични поступак

Савремени кривични поступак, који се у литератури често означава и као мешовити кривични поступак, настао је као комбинација оптужних и истражних елемената. Развијајући се под утицајем просветитељства, односно касније школе природног права, овај конструкт добија своје обресе кроз либералне и социопсихолошке критике различитих мислиоца, попут Волтера и Бекарије. Након Француске буржоаске револуције инквизиторски поступак више није био примерен новом добу, а с друге стране, није био могућ ни повратак на акузаторски кривични поступак. Тако је решење нађено успостављањем мешовитог, савременог, кривичног поступка.

Пратећи доприносе Крапца (Кгарас 2010, 20), француско законодавство је након 1789. године усвојило основне принципе енглеског казненог поступка. Постојање суђења пред поротом и оцена доказа, сходно слободном судском уверењу, неки су од базичних принципа ове равни. Ипак, увођењем Закона о кривичној истрази (*Code d' instruction criminelle*) који је ступио на снагу за време Наполеонове владавине, акузаторски кривични поступак бива измењен и допуњен, чиме настаје нови, интегративни, такозвани мешовити тип кривичног поступка. Основна карактеристика савременог кривичног поступка је у

томе што је то оптужно расправни кривични поступак, јер су у њему највише дошла до изражаја начела оптужбе и равноправности. За овај кривични поступак је карактеристично то што у својој структури има два основна дела и то: претходни (припремни) поступак и главни поступак. Иницијативу за покретање кривичног поступка даје државни орган – јавни тужилац и то по службеној дужности.

У припремном поступку предузимају се радње које имају за циљ разјашњење кривичне ствари до оног степена вероватноће који је потребан да би јавни тужилац могао донети исправну одлуку за даљи ток поступка. Главним кривичним поступком руководи суд у зборном или инокосном саставу. Након спроведених припрема, одржава се главни претрес, где се утврђују све правно релевантне чињенице и околности које су од значаја за разјашњење кривичне ствари. Након одржаног главног претреса суд доноси одлуку на нејавној седници већањем и гласањем. У мешовитом поступку функције оптужбе, одбране и суђење су одвојене и њихово вршење поверава се посебним субјектима. У овом типу кривичног поступка примењује се мноштво кривичнопроцесних начела, међу којима су и начело равноправности, истине, јавности, усмености, непосредности и др. У овом систему кривичног поступка настоји се да се, што је могуће више, ускладе две међусобно опречне тенденције: ефикасност кривичног поступка и очување и заштита личних права и слобода грађана, што није био случај у акузаторском и инквизиторском кривичном поступку (Бејатовић 2016, 73). Поред посебне државне инстанце која обавља функцију гоњења починитеља кривичних дела (*ex officio*), мешовити кривични поступак познаје и функцију истражног судије, као и судије на главној расправи. Тек функција судије овде подразумева и иницијативу прикупљања доказа и истраживања свих релевантних чињеница, које могу бити од значаја за кривичну ствар.

Такође, међу неким особеностима, ваља напоменути и то да терет доказивања није на оптуженом. Заправо, он сада нема правну обавезу да одговара на питања суда, односно да да исказ по некој ствари. Тек уколико суд нађе да нема довољно доказа, који недвосмислено упућују на кривицу, донеће се ослобађајућа пресуда. Важно начело у овом смислу које ваља истаћи јесте „*in dubio pro reo*”, а које практично значи да у случају постојања сумње треба пресудити у корист окривљеног (Лазин 1985, 89). Осим чињенице да мешовити кривични поступак, у значајном води више рачуна о правима и положају окривљеног, овај тип поступка је и јаван, а што свакако доприноси транспарентности и објективности поступања.

Закључак

Идеја овог истраживања је преглед акузаторског, инквизиторског и савременог кривичног поступка кроз развој кривичног процесног права, стога је ово истраживање и конципирано у три кључне целине. Идеја која је навела на спровођене обраде ове тематике произилази од тога да свако разматрање развоја правних института посредно указује на развој човекове мисли и идеје која

се односи на његову заштиту на директан или на индиректан начин. Од иницијалних магијски заснованих концепција, преко инквизиције и тортуре као легитимног механизма утврђивања „праве” истине, заштита права и правичности поставила је све строжи захтев успостављања правила кривичног процеса.

Акузаторски кривични поступак се у теорији одређује и као оптужни кривични поступак јер се заснива на акузаторском, односно оптужном начелу. Историјски посматрано, то је најстарији систем кривичног поступка који је био присутан још у време робовласничке државе и раног феудализма. Инквизиторски кривични поступак се у теорији одређује и као истражни поступак јер је његов најдоминантнији део била истрага, а представљао је потпуну супротност акузаторском кривичном поступку. Дати оквир изворно је настао на темељима судских градова-држава на територији данашње Италије, а у оквиру правне школе глосатора и постглосатора XIII века. Касније преузет кроз различите правне акте, овај концепт се ширио у правној пракси Хабзбуршке монархије и Француске државе.

Савремени кривични поступак, који се у литератури често означава и као мешовити кривични поступак, настао је као комбинација оптужних и истражних елемената. Развијајући се под утицајем просветитељства, односно касније школе природног права, овај конструкт добија своје обресе кроз либералне и социопсихолошке критике различитих мислиоца, попут Волтера и Бекарије. Након Француске буржоаске револуције инквизиторски поступак више није био примерен новом добу, а с друге стране, није био могућ ни повратак на акузаторски кривични поступак.

Тако је решење нађено успостављањем мешовитог, савременог, кривичног поступка. Из свега изнетог може се видети турбулентни пут развоја и текућих измена кривичног процесног права, зависио је од научних, економских и друштвенополитичких атрибута друштва. Стојећи у вези са ставовима владајуће класе, по питању борбе против криминалитета, овај оквир носио је неретко услове дискриминативности и заштите интереса повлашћених мањина. Ово истраживање се овде не завршава већ оставља простор за додатно разматрање ове проблематике са позитивноправног аспекта.

Литература

1. Бејатовић, Станко. 2016. *Кривично процесно право*. Београд: ЈП Службени гласник.
2. Бркић, Снежана. 2013. *Кривично процесно право II*. Нови Сад; Правни факултет универзитета у Новом Саду.
3. Васиљевић, Тихомир. 1981. *Систем кривичног процесног права СФРЈ*. Београд: Савремена администрација.
4. Игњатовић, Александар. 2007. *Кривично процесно право*. Нови Сад: Правни факултет за привреду и правосуђе.
5. Јовановић, Слободан. 2015. *Историја правних институција*. Нови Сад: Правни факултет за привредну и правосуђе.

6. Лазин, Ђорђе. 1985. *In dubio pro reo у кривичном поступку*. Београд: Научна књига.
7. Шкулић, Милан. 2011. „Основи упоредног кривичног процесног права и основни проблеми реформе кривичног поступка Србије.” У *Казнена реакција у Србији*, ур. Ђорђе Игњатовић, 54-75. Београд, Правни факултет.
8. Шкулић, Милан. 2013. „Доминантне карактеристике основних великих кривичнопроцесних система и њихов утицај на реформу српског кривичног поступка.” *Crimen IV* (2): 176-234.
9. Шкулић, Милан. 2014. *Кривично процесно право - према Законнику о кривичном поступку из 2011. године*, Приручник за полагање правосудног испита. Београд: Службени гласник.
10. Bayer, Vladimir. 1969. „Akuzatorski i inkvizicioni elementi u noveliranom jugoslavenskom krivičnom postupku.” *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu XIX* (2): 111-126.
11. Breczko, Annetta, and Bavoh Kornelius. 2013. „Are we heading towards legalization of torture? War and Peace Philosophical, Political and Legal Aspects.” *Cultural conditionings I* (1): 85-101.
12. Roxin, Slaus, and Bernd Schünemann. 1998. *Strafverfahrensrecht, 25. Auflage*. München: Verlag C.H.Beck.
13. Jovančević, Nedeljko. 2012. „Položaj glavnih procesnih subjekata u novom ZKP iz 2011.” *Crimen III* (2): 191-210.
14. Krapac, Davor 2010. *Kazneno procesno pravo*, Prva knjiga - institucije. Zagreb: Narodne novine.
15. Nikolić, Danilo. 2006. *Sporazum o priznanju krivice*. Niš: Studentski kulturni centar.
16. Peoples, Edward. 2000. *Basic criminal procedures*. New Jersey: Prentice Hall.
17. Pivić, Nezir. 2011. „Historijski prikaz položaja oštećenog u krivičnom postupku.” *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici VIII* (4): 24-39.

OVERVIEW OF ACCUSATORY, INQUISITORY AND MODERN CRIMINAL PROCEEDINGS THROUGH THE DEVELOPMENT OF CRIMINAL PROCESS LAW

Summary: Any consideration of the development of legal institutes indirectly indicates the development of a person's thoughts and ideas that relate to his or her protection, directly or indirectly. From initial magic-based conceptions, through inquisition and torture as a legitimate mechanism for establishing the “true” truth, the protection of rights and justice has placed an increasingly stringent requirement on establishing rules of criminal procedure. The historical development of criminal procedural law can be clearly seen through three major systems: accusatory, inquisitorial and modern criminal proceedings. This research will review these systems from a brief analysis to a critical review. The accusatory system is characterized by the dominance of the ideas of protecting liberties and human rights, while the inquisitorial concept emphasizes the effectiveness of combating crime. Modern crimi-

nal procedure is born as an attempt to establish a harmonious relationship between the decisions of the accusatory and inquisitorial criminal proceedings. Differentiating the aforementioned legal concepts based on different principles of basic procedural principles that have an impact on basic procedural functions. The time of their replacement is very difficult to determine, and the reason is that, in practice, these concepts are, conditionally speaking, articulated most often in mixed forms, which will be discussed more in this paper. At the end of the discussion of the topic of this research, we will outline the opinions and conclusions reached.

Keywords: accusatory criminal proceedings, inquisitorial criminal proceedings, modern criminal proceedings, development of criminal procedural law

ОЛИВЕР ЛАЈИЋ*

Криминалистичко-полицијски универзитет
Београд

UDC: 351.74/.76:316.48

Оригиналан научни рад

Примљен: 02.02.2021

Одобен: 23.02.2021

Страна: 135–155

DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.1r.2.07

ПОЛИЦИЈСКЕ РАЦИЈЕ У ТЕОРИЈИ И ПРАКСИ – КРИМИНАЛИСТИЧКИ РЕЛИКТ ИЛИ ГОЛА ДЕМОНСТРАЦИЈА СИЛЕ**

Сажетак: У раду се говори најпре о нормативном уређењу рације, као вида ограничења кретања на одређеном простору које спроводи полиција, а затим се ова радња посматра као криминалистички институт и прати еволуција кроз научно интересовање за поменути феномен. Учестала примена рација у домаћој полицијској пракси могла би јој, на први поглед, дати епитет корисног средства у борби против криминала. Ову тезу аутор је настојао проверити кроз емпиријско истраживање рација у угоститељским објектима на територији Србије, спроведено 2017. и 2019. године, у којем је узорак чинило укупно 738 испитаника, 442 грађанина и 296 припадника МУП-а Републике Србије. Дескриптивном статистиком, методом корелације и кроз интервју анализирани су параметри везани за припрему, циљеве, реализацију, исходе и анализу спроведених рација, као и субјективни осећај у вези учесталости и оправданости спровођења овакве мере у угоститељским објектима. Добијени подаци су у дискусији интерпретирани кроз призму упоредне праксе и релевантних студија о овој врсти полицијске делатности, у оквирима стратегија појачаног полицијског деловања (*hot spot policing*) и њиховим ефектима на кретање криминала, чиме су се настојали остварити популаризација питања рација у научним оквирима и унапређење практичног криминалистичког и полицијског деловања, као научни и друштвени циљеви овог рада. Резултати истраживања показују да су рације добро прихваћене и међу полицајцима и међу грађанима, иако нема јасних доказа о њиховим позитивним ефектима на сузбијање криминала. У недостатку домаћих, аутор се осврнуо на релевантна инострана истраживања,

* oliverlajic@gmail.com; oliver.lajic@kpu.edu.rs

** Рад је резултат рада на пројекту „Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција”, којег, под покровитељством Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (бр. 179045), реализује Криминалистичко-полицијска универзитет у Београду (2011–2020).

која уочавају неколико главних слабости оваквог полицијског деловања на криминална жаришта – краткотрајност ефеката и тзв. „преливање” криминала. На крају, уместо спектакуларних акција широког захвата, међу којима већину погођених чине обични грађани, креаторима стратегија полицијског деловања сугерише се индивидуални приступ у решавању проблема криминала.

Кључне речи: рација, полиција, криминал, превенција криминала, кретање криминала

Увод

Рација, као термин у криминалистичкој литератури, егзистира одавно. Мада је колоквијално значење овог термина, мање-више, свима познато, чини се да се кроз време њена форма мењала, односно да је рација еволуирала. У изворном смислу, рација представља координисану акцију војне или полицијске силе рестриктивне природе, усмерену на деловање према лицима на унапред одређеном простору. Према Вујаклији овај термин долази од арапске речи *ргаца* или *ргациа*, којим се означава (1) поход мухамедоваца у борби против неверника, (2) пљачкашки поход, односно (3) потера полиције за сумњивим особама (Вујаклија 1972).

Због агресивне и рестриктивне природе и чињенице да се спроводи према већем броју људи, при чему се унапред на изванредан начин сви сматрају могућим преступницима, ова мера обично има негативну конотацију. На нашим просторима посебно негативан призвук додаје и чињеница да су овакав вид полицијске акције примењивали и окупатори током Другог светског рата, а међу познатијим је рација из јануара 1942. године, када је на територији Бачке од стране мађарске војске убијено више од 4000 људи. У социјалистичкој Југославији рација је детаљно изучавана као полицијска радња превентивно-репресивног карактера, са значајним потенцијалом у спречавању и сузбијању криминала. Један од најчешћих модалитета рације јесу рације у угоститељским објектима, које су уједно биле и предмет истраживања овог рада.

Рација је у директној вези са слободом кретања, односно представља ограничења овог основног људског права. Устав Републике Србије предвиђа да свако има право да се слободно креће и настањује у Републици Србији, да је напусти и да се у њу врати (Устав Републике Србије 2006, чл. 39. ст. 1.), док је у следећем ставу истог члана наведено да се ове слободе могу ограничити законом, ако је то неопходно ради *вођења кривичног поступка, заштите јавног реда и мира*, спречавања ширења заразних болести и одбране Републике Србије (Устав Републике Србије 2006, чл. 39. ст. 2.). Прве две околности су у непосредној вези с предметом истраживања овог рада, те би ваљало указати на прописе којима су ове норме детаљније разрађене.

Тако, у Законику о кривичном поступку, у делу о овлашћењима полиције у предистражном поступку, предвиђено је да овај субјекат може ограничити слободу кретања на одређеном простору у трајању до 8 часова (Законик о кри-

вичном поступку 2011, чл. 286. ст. 2.), ако постоје основи сумње да је извршено кривично дело за које се гони по службеној дужности, те је полиција дужна да предузме потребне мере да се пронађе учинилац кривичног дела, да се учинилац или саучесник не сакрије или не побегне, да се открију и обезбеде трагови кривичног дела и предмети који могу послужити као доказ, као и да прикупи сва обавештења која би могла бити од користи за успешно вођење кривичног поступка (Законик о кривичном поступку 2011, чл. 286. ст. 1.).

Закон о полицији, садржи још детаљније одредбе о ограничењима слободе кретања, условима и начину реализације оваквих мера. Тако, у Седмом делу овог акта, који се односи на полицијска овлашћења, наведено је да полицијски службеник може, у складу са законом, привремено, а најдуже до осам часова од доношења одлуке,¹ ограничити слободу кретања лицу на одређеном простору или у објекту, и то ради: 1) спречавања извршења кривичних дела или прекршаја; 2) проналажења и хапшења учинилаца кривичних дела или прекршаја; 3) проналажења и хапшења лица за којима се трага; 4) проналажења трагова и предмета који могу послужити као доказ у кривичном и прекршајном поступку (Закон о полицији 2016, чл. 88. ст. 1.). Одлуку о привременом ограничењу кретања на простору или у објекту доноси директор полиције или начелник полицијске управе, односно лице који они за то овласте (Закон о полицији 2016, чл. 88. ст. 2.), а поред начелне забране трајања дужег од 8 часова, предвиђено је да оно не може трајати нити дуже од времена за које је потребно остварити циљ због којег је ово полицијско овлашћење предузето (Закон о полицији 2016, чл. 88. ст. 3.).

Један од доајена криминалистичке науке на подручју бивше Југославије, Водинелић одређује рацију као добро припремљену, муњевиту оперативну акцију, која се најчешће простира на већој површини (комплекс зграда, улица), а састоји се у затварању свих одступа са одређеног места у циљу лишења слободе одређених лица и категорија лица (Водинелић 1987; 1996). На истом месту, Водинелић детаљно наводи категорије лица према којима се уобичајено предузима ова радња, препоруке за њену успешну припрему и спровођење, као и тактику спровођења *in vivo* и при томе је одређује као репресивно-превентивну тактичку меру. Како наводи, проналажење чланова банде за којима се трага, криваца из навике и професионалаца, скитница, проститутки, тап-кароша, поседника вредности које нису у складу с њиховом личношћу и сл. представљају, примарну мету овакве полицијске акције (Водинелић 1987, 88-89).

Водинелић, иако излаже у потпуности у духу свог времена, ипак уочава један од основних проблема примене рације, нарочито када се оваква мера посматра из данашње перспективе у погледу ограничења полицијског деловања и корелације таквог деловања са заштитом основних људских права и слобода. Како каже овај аутор, „политички значај рације огледа се у томе што број честитих људи који су упали у круг рације далеко премашује број криминалних елемената”, те из тог разлога и њено спровођење „захтева велики такт и

¹ У случају потребе ограничења дужег од 8 часова неопходна је одлука суда (чл. 88. ст. 4. ЗП)

промишљеност” (Водинелић 1987, 89). Ова околност, чини се, представља „кост у грлу” легитимитета саме мере.

Одређење рације које је поставио Водинелић оставила је јасан траг у каснијој криминалистичкој литератури. Наиме, и остали аутори говоре о сличним елементима, па и проблемима, када помињу рацију или ограничење кретања на одређеном простору, додуше, више помињући ове радње под ставком „остале” из сегмента потражних радњи које предузима полиција. Кривокапић још увек детаљно говори о рацији, пишући о њеној природи, али и о припреми и тактици спровођења (Кривокапић 1996), као и Алексић и Шкулић (2004), док аутори других уџбеника криминалистике с краја прошлог и почетка овог века, вероватно сматрајући ову радњу мање значајном и оптерећеном поменути дефицитом легитимитета и извесним соц-реалистичким баластом, помињу само њену дефиницију, као нпр. Симоновић (2004) или у излагањима чак уопште ни не помињу ову радњу, као нпр. Бановић, Жарковић и Ступар (2005), Жарковић (2009), Жарковић и Ивановић (2017) итд. На описани начин, рација је у савременој криминалистичкој литератури, у релативно кратком временском периоду, прошла пут од детаљног изучавања, преко пуког помињања, до потпуног ишчезнућа.

У новијој иностраној литератури рације се обично посматрају као део полицијских стратегија појачаног деловања (*increasing policing*) усмерених ка смањењу криминала на одређеном простору. Брага са сарадницима наводи да бројни истраживачи сугеришу постојање значајног груписања криминала у појединим тачкама (*hot spots*), те сматрају да се криминал ефикасније може сузбити уколико би полицијска пажња била усмерена ка таквим местима (Braga, Papachristos and Nureau 2014, 633). Ради се о тзв. *Hot spot policing*-у, односно полицијском деловању на својеврсне критичне тачке, односно криминална жаришта.²

Употреба агресивних техника полицијског деловања за сузбијање жаришта криминала носи у себи бројне контроверзе. Оне се понајвише односе на питање успешности решавања самих проблема криминалних жаришта, посматрано на дужи временски период, као и односа између уложеног и добијеног, при чему се не мисли само на материјалне вредности и циљ у виду смањења криминала, него и ризике који постоје по кршење људских права. Тејлор са сарадницима наводи да, иако је полицијско деловање усмерено на криминална жаришта прихваћено међу теоретичарима и практичарима, мало је доказа о ефективности различитих *hot spot* стратегија (Taylor, Koper and Woods 2011, 149). Брага, у истом тону, сматра да истраживања полицијске праксе не одго-

² Уопште гледано, тактике полицијског деловања на жаришта криминала могу бити различите, од потпуно неагресивних, попут настојања да се успоставе и јачају везе са локалном заједницом (*community policing*), преко појачаног патролирања и уопште дужег присуства униформисаних припадника полиције у подручјима угроженим криминалом, до крајње агресивних попут рација и хапшења виновника широко распрострањених криминалних активности (трговина дрогом, проституција и сл.) спроведених од стране припадника интервентних полицијских јединица (*SWAT raids*). *SWAT* је акроним од „Special Weapons and Tactics”, док се *SWAT* јединицама обично називају добро утрениране полицијске формације за посебне намене.

варају у потпуности на значајно питање – да ли овакви полицијски програми имају дугорочне ефекте у подручјима познатим као криминална жаришта (Braga 2007, 19). Ту је и већ поменуто питање људских права, те и Ростас, говорећи у контексту расија спроведеним према припадницима националних мањина, наводи да су оне праћене злоупотребама од стране полицијских снага, укључујући прекомерну употребу силе, кршење приватности, оштећења имовине па и употребу ватреног оружја са смртним исходом (Rostas 2005, 26). Чини се да наведене околности бацају сенку сумње на легитимитет примене расија као средства у борби против криминала и траже од креатора полицијских доктрина преиспитивање актуелних стратегија и размишљање о алтернативним решењима. Све наведено представљало је идеју водилу у истраживању којим је аутор настојао додатно осветлити феномен оваквих полицијских акција.

Материјал и метод рада

Истраживање на коме се темељи овај рад спроведено је током прве половине 2017. и друге половине 2019. године, а узорак је обухватио укупно 738 испитаника, подељених у две групе. Прву групу чинило је 296 припадника Дирекције полиције МУП-а Републике Србије, различитих видова (криминалистички полицајци, полицајци опште надлежности, саобраћајни полицајци, полицајци граничне полиције итд.), а другу 442 грађана Републике Србије, структурираних у неколико категорија (пунолетни грађани старости до 30 година, студенти КПУ и грађани старији од 30 година). Предмет анализе биле су расије у угоститељским објектима. Судећи према учесталој примени ове мере могло би се закључити да она игра значајну улогу у сузбијању криминала, што је аутор дефинисао као основну хипотезу коју је желео проверити истраживањем поменутог феномена. Научни циљ је доприношење фонду научног сазнања у вези криминалистичке и полицијске делатности, а друштвени унапређење практичног криминалистичког и полицијског деловања у сузбијању криминала.

Истраживање је спроведено *snow ball* техником, у форми структуриране анкете, са вишеструким избором и отвореним питањима. Непосредно спровођење истраживања извршило је 146 студената треће године струковних студија КПУ школске 2016./2017. и 2019./2020. године, тако што су анкетирали по најмање два припадника полиције из полицијске управе којој територијално припада место његовог пребивалишта, као и по два грађанина (једног из ниже и једног из више старосне групе), те су и сами попунили анкетни лист одговарајуће категорије, чиме је добијена просторни захват узорка на целокупну територију Републике, без АП Косово и Метохија. Учешће студената било је добровољно, а за учешће у спроведеном истраживању добили су по 5 ECTS бодова из предмета Криминалистичка методика.³ За реализацију истраживања добијена је сагласност Дирекције полиције МУП-а РС.

³ Што чини 10% од укупног броја бодова које је могуће остварити из предиспитних обавеза на овом предмету.

Анкетни листови за прву и другу категорију испитаника обухватили су различите аспекте. Анкетни лист за полицајце садржао је, поред општих података у вези пола, старости, стручне спреме, полицијског профила и стажа у полицији, информације у вези искустава полицајаца у спровођењу рација у угоститељским објектима. Остала питања односила су се на припрему, циљеве, реализацију, исходе и анализу спроведених рација, као и субјективни осећај у вези учесталости и оправданости спровођења овакве мере у угоститељским објектима.

Анкетни листови за категорију грађана су, поред општих питања (пол, старост, стручна спрема, занимање), обухватили субјективну оцену испитаника у вези начина поступања полицајаца током спровођења ове радње, као и субјективну оцену испитаника о учесталости и оправданости спровођења рације у угоститељским објектима.

Током обраде анкетних листова коришћени су дескриптивни статистички метод и метод корелације. Такође, део истраживања састојао се и у спровођењу полуструктурисаног интервјуа са руководиоцима криминалистичке полиције који су непосредно били ангажовани у планирању и спровођењу рација у угоститељским објектима. Њима је постављен сет другачијих питања у односу на полицијски узорак, који се углавном односио на стратешко и организационо виђење примене рације. Поједина њихова запажања дата су у дискусији рада, како би употпунила слику добијену квантитативним истраживањем.

На крају, потребно је напоменути да је основна слабост спроведеног истраживања делимично заснивање на самопроцени датој од стране припадника полиције у вези радњи које су сами непосредно спровели. У недостатку ранијих истраживања из ове области у домаћој академској и стручној јавности, аутор је настојао да потенцијалне слабости поништи коришћењем извора из иностране литературе, у првом реду везаних за корелацију између полицијских акција овакве врсте и кретања криминала на одређеном подручју.

Резултати истраживања

„Полицијски” узорак

Од укупно 296 анкетираних полицајаца, 268 (90,5%) су чинили мушкарци, а 28 (9,5%) жене. Просечна старост испитаника износила је око 36 година ($AS=36,8$; $Mdn=35$, $StD=8,36$). Највише испитаника било је са територије Полицијске управе Београд (7,8%), Чачак (6,1%), Шабац (5,7%), Лесковац (4,7%), Врање (4,1%) и Ниш (3,4%), док су остале полицијске управе биле заступљене са мање од 3%. Што се тиче стручне спреме најбројнији су били испитаници са завршеном средњом школом (54,7%), факултетским образовањем (18,6%) и вишом школом (22,6%), а остали су чинили 4,1%. Највећи број испитаника, више од три петине, запослен је у полицији опште надлежности (61,8%), око четвртине (24%) у криминалистичкој полицији, затим следе испитаници из реда саобраћајне полиције (8,4%), граничне полиције (3,4%) и остали (2,4%).

Просечан ефективан стаж испитаника у МУП-у је око 15 година ($AS=14,6$; $StD=8,1$).

Судећи по датим одговорима, анкетирани полицајци имали су богато искуство у спровођењу рација у угоститељским објектима, с обзиром да је 61,1% одговорило да је у оваквом виду полицијске активности учествовало 11 или више пута. Са смањењем вредности у понуђеном одговору пада и заступљеност анкетираних (6-10 пута 15,9%, 4-5 пута 11,1%, 2-3 пута 9,1% и једном 2,7%).

Како је претходно наведено, даља питања из анкете подељена су у неколико сегмената – припрема, циљеви, реализација, исход, анализа и лични утисак учесника у вези спровођења рација. Везано за припрему, учесници су одговарали на три питања и то: 1) да ли је пре спровођења рације организована званична припрема, у смислу упознавања са циљевима спровођења, појединачним задацима, унутрашњим изгледом простора у којем ће бити спроведена ова мера итд., 2) да ли им је саопштено у који објекат одлазе ради вршења рације и 3) да ли су учесници рације били у обавези да угасе или одложе мобилни телефон пре одласка на извршење службеног задатка.

Само 1% испитаника навео је да *припрема* није била спроведена, уз став 13,9% испитаника који су рекли да је она спроведена површно, без детаљних инструкција. Да је припрема рације спроведена задовољавајуће рекло је 39,5%, а да је спроведена прецизно, са тачном поделом улога и задатака 44,9%. Одговор на ово питање није дало 0,7% испитаника. Што се тиче упознавања са местом на којем ће бити извршена рација, оно је било познато за скоро $\frac{3}{4}$ испитаника (73,7%), уз 25,7% испитаника са негативним одговором и 0,7% испитаника који нису одговорили на постављено питање. Више од трећине испитаника (34,5%) морало је да одложи или угаси мобилне телефоне пре одласка на извршење рације, око $\frac{2}{3}$, тачније 65,2% није, а један испитаник (0,3%) није дао одговор.

У вези *реализације* рације у угоститељским објектима испитаници су се најпре изјашњавали о *циљевима* који су требали бити постигнути. Највећи број испитаника (64,5%) означио је да су циљеви спровођења рације били криминалистички (нпр. лишење слободе конкретних лица, проналазак предмета кривичног дела и сл.), а затим (са 30,7%) следе опште-полицијски циљеви (нпр. спречавање и откривање прекршаја против ЈРМ) и комунални (4,1%), као што су асистенција у контроли рада угоститељских објеката од стране инспекцијских служби и сл. Свега 0,7% испитаника рекло је да су циљеви били комбиновани, односно више поменутих циљева истовремено. На изнето надовезивало се питање о *исходима*, тј. проналаску предмета попут дроге, оружја, предмета који потичу из извршења кривичног дела и сл., а који су могли послужити као повод за касније покретање кривичног поступка. У 50,7% случајева такви предмети су пронађени, у 32,4% нису, а у 16,9% случајева проналазак предмета није био циљ саме рације у угоститељском објекту.

Следеће у сету питања о реализацији односило се на *субјективну процену оправданости* спровођења рације и њених ефеката. Испитаници су могли да се одреде за један од два понуђена одговора, позитиван и негативан, а онда да у оквиру изабраног одговора одаберу једну или више тврдњи које су се од-

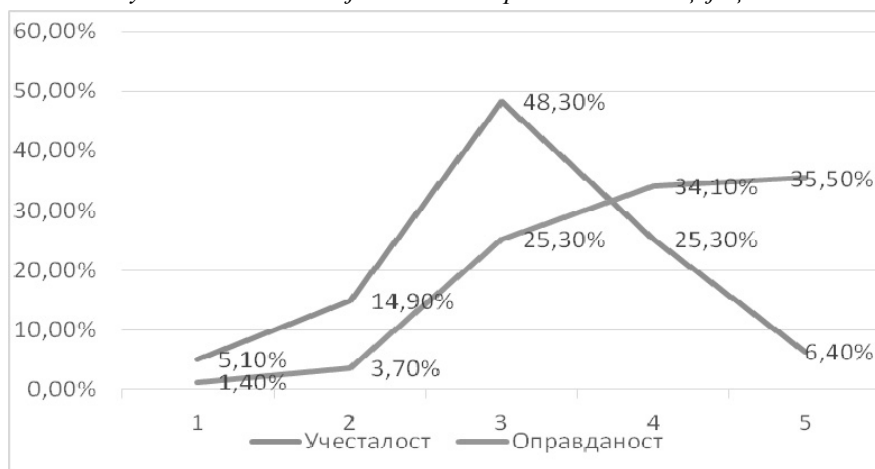
носили на допринос. Позитивне су биле да је рација доприносила а) очувању или унапређењу повољног стања безбедности (28%), б) очувању јавног реда и мира (13,9%), в) сузбијању криминала на одређеном простору (18,2%), г) враћању поверења грађана у полицију (3,4%), д) ефикаснијем раду инспекцијских служби и других државних органа или јавних служби (2,4%), ђ) нечему другом (0,3%) односно више од понуђених одговора истовремено (30,4%).

Summa summarum, позитиван одговор на питање оправданости спровођења рације дало је 96,3%. Занимљиво је приметити да је 3,7% полицајаца дало негативан одговор. Наиме, они сматрају да рација у угоститељском објекту није имала оправдање и да су представљале демонстрацију силе (0,7%), да су биле усмерене лично према власнику угоститељских објеката (0,7%), представљале непотребно узнемиравање гостију угоститељског објекта (1,4%), нешто друго (0,7%) или комбинацију више понуђених одговора (0,3%).

Везано за анализу предузетих рација у угоститељским објектима, испитаници су се изјаснили да је у 15,5% случајева спроведена анализа мере, у циљу отклањања уочених недостатака у поступању и побољшања ефикасности, и то на нивоу руководећег састава, док је у још 46,3% случајева таква анализа обухватила и руководећи састав полиције и непосредне извршиоце, тј. полицајце. У 37,5% случајева анализа није извршена, док 0,7% испитаника није одговорило на постављено питање.

У вези личног утиска разматрана су два фактора, учесталост и оправданост спровођења рација уопште, применом Ликертове скале. У оба случаја полицајци су могли да изаберу вредност од 1 до 5, где је 1 ретко, односно неоправдано, 3 неутрално, а 5 врло често, односно у потпуности оправдано. Укратко, полицајци сматрају да се рације у угоститељским објектима спроводе с оптималном учесталошћу, тј. ни ретко ни често (48,3% испитаника) и да су врло односно у потпуности оправдане (69,6%). Добијене податке најбоље илуструје приказани дијаграм.

Графикон бр. 1. – Приказ учесталости и оправданости спровођења рација у угоститељским објектима из перспективе полицајаца

Извор: истраживање аутора

Применом методе Спирманове корелације установљено је да постоји позитивна статистички значајна веза слабог интензитета између старости испитаника и оцене учесталости спровођења рација ($r=0,149$, $n=296$, $p<0,01$), односно година стажа и оцене учесталости ($r=0,193$, $n=294$, $p<0,001$). С друге стране, када се разматра корелација између степена стручне спреме, старости или радног стажа у полицији, с једне стране, са оценом оправданости спроведених рација, с друге, таква веза не постоји.

Табела бр. 1. – *Корелација година старости и стажа са оценом учесталости и оправданости спровођења рација у угоститељским објектима из перспективе полицајаца*

			Starost	Staž MUP	Učestalost	Oc. Oprav.
Spearman's rho	Starost	Correlation Coefficient	1,000	,914**	,149*	,034
		Sig. (2-tailed)	.	,000	,010	,555
		N	296	294	296	296
	Staž MUP	Correlation Coefficient	,914**	1,000	,193**	,039
		Sig. (2-tailed)	,000	.	,001	,505
		N	294	294	294	294
	Učestalost	Correlation Coefficient	,149*	,193**	1,000	,195**
		Sig. (2-tailed)	,010	,001	.	,001
		N	296	294	296	296
	Oc. Oprav.	Correlation Coefficient	,034	,039	,195**	1,000
		Sig. (2-tailed)	,555	,505	,001	.
		N	296	294	296	296

Извор: истраживање аутора

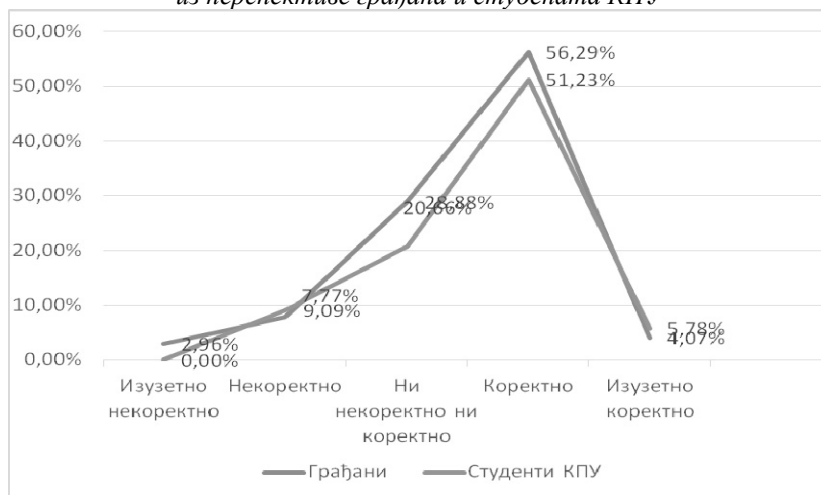
„Грађански” узорак

Остали испитаници били су подељени у три категорије и то: а) млађи испитаници (до 30 година) – 148 испитаника (33,5%), б) старији испитаници (30 и више година) – 148 испитаника (33,5%) и в) студенти Криминалистичко-полицијског универзитета – 146 испитаника (33%). Последња наведена категорија по карактеристикама је ближа полицијском делу узорка, али је ипак сврстана у тзв. „грађански” узорак, првенствено због тога што студенти КПУ представљају прелазну категорију између грађанске и полицијске категорије и у формалном смислу још увек не припадају систему МУП-а. Ипак, због поменутих околности приликом приказивања података из истраживања углавном су представљени као посебан ентитет.

Од укупно 442 испитаника у овој категорији, било је 279 (63,1%) мушкараца и 163 (36,9%) жена. Просечна старост испитаника износила је око 29 година ($AS=28,99$; $Mdn=24$, $StD=10,04$). Слично као и код „полицијског” узорка, најзаступљенији су били испитаници из Београда (10,6%), затим Шапца (5,2%), Лесковца (5%), Ниша (4,1%), Ивањице (3,4%) и Врања (3,2%), док су остала места имали заступљеност мању од 3%. Што се тиче стручне спреме најбројнији су били испитаници са завршеном средњом школом (72,1%), факултетским образовањем (6,1%) и вишом школом (12,7%), а остали су чинили 9%. Као и на образовање, обликовање узорка одразило се, очекивано, и на однос занимања, који убедљиво иде у корист студената (47,7%). Следе генеричка занимања радник (5,9%), трговац (3,6%), економиста (2,9%) и остали, са учешћем мањим од 2%. И испитаници из овог дела узорка имали су солидно искуство везано за присуство рацијама у угоститељским или неким другим објектима, при чему је једном оваквом догађају присуствовало 27,1%, 2-3 пута 35,3%, 4-5 пута 14,3%, 6-10 пута 5% и више од 11 пута 3,4%.

Прво у низу питања односило се на понашање полицијских службеника приликом спровођења рације у угоститељским објектима. И овде је примењена Ликертова скала, при чему су испитаници могли да дају један од пет понуђених одговора у распону од „изузетно некоректно”, преко неутралног, до „изузетно коректно”.⁴ На први поглед видљиво је да не постоји значајније одступање у датим одговорима, односно да студенти КПУ цене поступање будућих колега без значајнијих одступања у односу на остале грађане. Генерално, може се рећи да је утисак о понашању полицијских службеника позитиван, јер више од 50% испитаника даје оцену „коректан” и још око 5% оцену „изузетно коректан”, уз 29% односно 21% неутралних, зависно од категорије испитаника.

Графикон бр. 2. – Виђење понашања полицајаца приликом спровођења рације, из перспективе грађана и студената КПУ

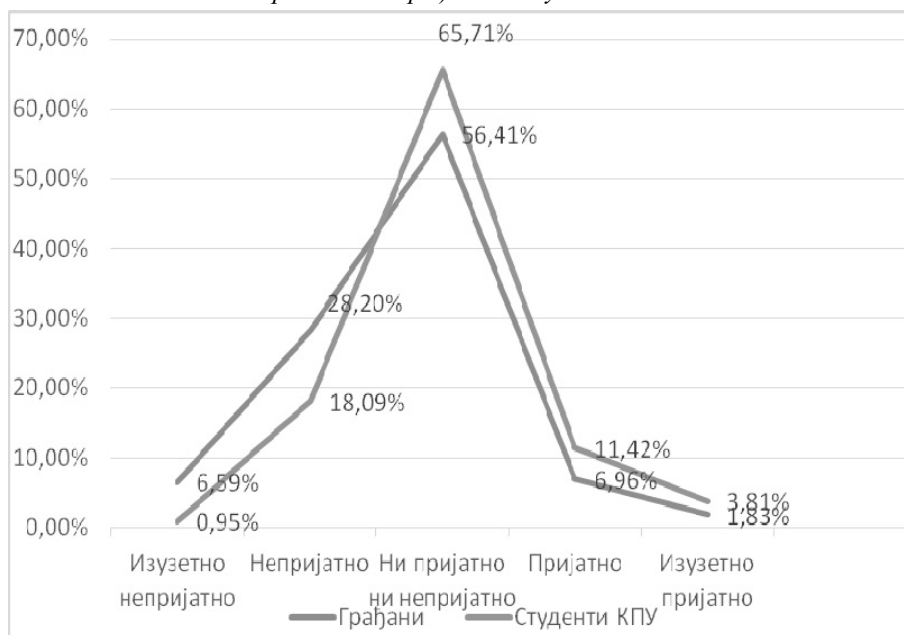

Извор: истраживање аутора

⁴ Из узорка су искључени испитаници који никад нису присуствовали рацији у угоститељским објектима. Таквих је било 28,1% међу студентима КПУ и 8,8% у остатку „грађанског” узорка. Након тога, примењено је пондерисање преосталог узорка.

По истом принципу утврђивано је субјективно осећање испитаника током спровођења рације у угоститељским објектима, у распону од „изузетно непријатно” преко неутралног до „изузетног пријатног”. Резултати говоре је натполовична већина испитаника индиферентна у том погледу (56,4% у општем узорку и 65,71% међу студентима КПУ) уз (очекивано) благо појачану непријатност у општем узорку и нешто више изражен осећај пријатности међу студентима КПУ.

Графикон бр. 3. – *Субјективни осећај током спровођења рације, из перспективе грађана и студената КПУ*

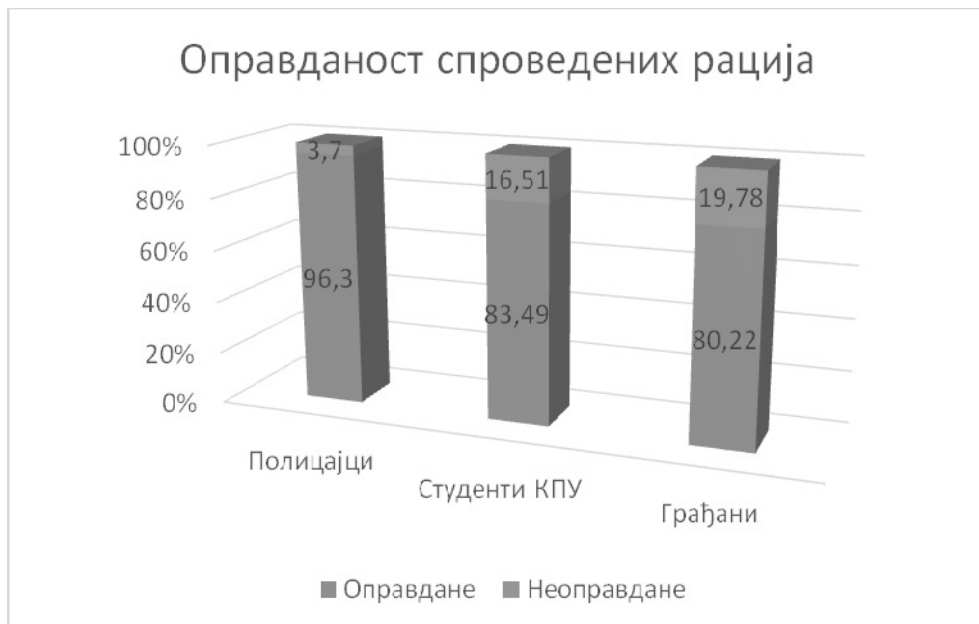

Извор: истраживање аутора

Следеће питање односило се на оправдање и ефекте који су постигнути спровођењем рације у угоститељским објектима. Као и у полицијском узорку, испитаници су могли да се одреде за један од два понуђена одговора, позитиван и негативан, а онда да у оквиру изабраног одговора одаберу једну или више тврдњи које су се односиле на постигнуте ефекте. Не постоје значајна одступања у обе поткатегорије, с обзиром да су испитаници у оба случаја нашли спроведене рације за оправдане. Очекивано, испитаници из реда студената КПУ су у већем броју нашли рације за оправдане, у односу на остатак испитаника. Као доминантне ефекте спроведених рација у угоститељским објектима испитаници су видели (студенти КПУ – остали): а) очување или унапређење повољног стања безбедности (13,59% - 12,45%), б) очување јавног реда и мира (30,09% - 26%), в) сузбијање криминала на одређеном простору (12,62% - 18,68%), г) враћање поверења грађана у полицију (0% - 3,29%), д) ефикаснији рад инспекцијских служби и других државних органа или јавних служби (0% - 1,46%). У графикону испод позитивни и негативни одговори приказани су

упоредо са подацима добијеним од стране испитаника из полицијског дела узорка.

Графикон бр. 4. – *Оправданост спровођења рације у угоститељским објектима, из перспективе полицајаца, грађана и студената КПУ*

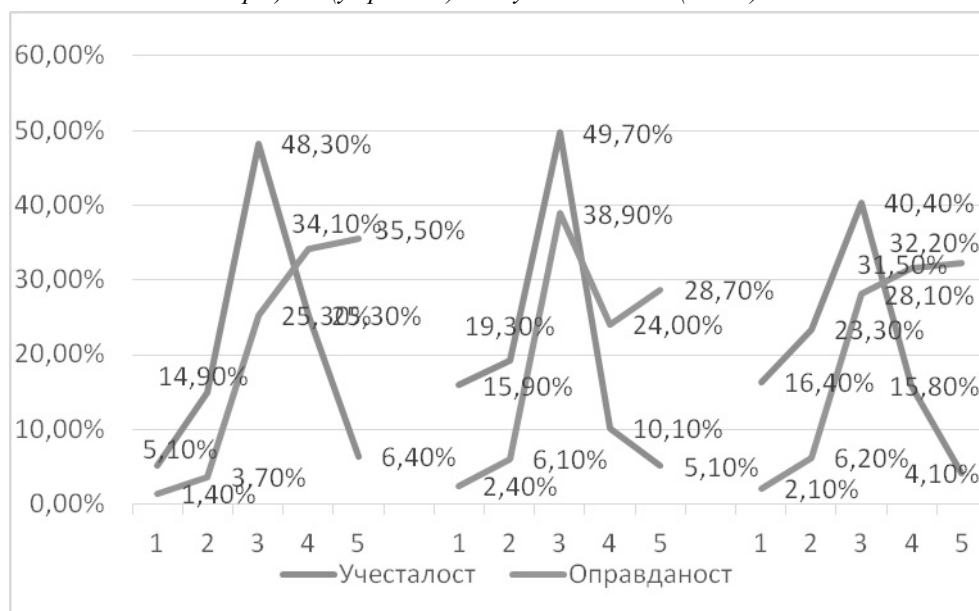

Извор: истраживање аутора

На крају, испитаници из грађанског узорка били су у могућности да дају субјективну процену учесталости и оправданости вршења рација у угоститељским објектима у месту у којем живе. Као и у претходним случајевима вредности, испитаници су могли да изаберу вредност од 1 до 5, где је 1 ретко, односно најмање оправдано, 3 неутрално, а 5 врло често, односно у потпуности оправдано. Добијене вредности упоређене су са вредностима добијеним из полицијског узорка, где се јасно види сличност последње наведених са резултатима добијеним од студената КПУ, нарочито по питању оправданости спровођења рација.

Применом методе Спирманове корелације установљено је да код студената КПУ не постоји статистички значајна веза између година старости и односа према учесталости и оправданости рације, док је код остатка грађанског узорка видљива статистичка веза слабог интензитета позитивног правца између старости и оцене оправданости спроведених рација ($r=0,154$, $n=296$, $p<0,008$). Статистички значајна веза такође не постоји ни када се у овој категорији испитаника посматра однос образовања и став према учесталости и оправданости спровођења рација у угоститељским објектима. Осим наведених података, аутор рада спровео је и полуструктурисане интервјуе са десет припадника полиције који су учествовали у планирању и спровођењу рација у угоститељским објектима, а запажања из тих разговора унета су у делу под следећим насловом.

Графикон бр. 5. – Субјективна процена оправданости и учесталости спровођења рације у угоститељским објектима, из перспективе полицајца (лево), грађана (у средини) и студената КПУ (десно)

Извор: истраживање аутора

Дискусија

У јавно доступним евиденцијама о раду МУП-а не постоје званичне статистике о броју спроведених рација, али судећи по резултатима истраживања, могло би се рећи да рација, као агресивна полицијска стратегија, има широку примену у полицијској пракси у Србији. Више од 60% анкетираних припадника полиције учествовало је у оваквим акцијама 11 или више пута, а са смањењем вредности у понуђеном одговору значајно пада и заступљеност анкетираних полицајаца.

С обзиром на значај оваквих полицијских акција и потенцијалне ризике, забрињава податак да је 14,9% испитаника нашло да припрема није спроведена уопште или је спроведена површно, без детаљних инструкција. Друга околност која привлачи пажњу јесте да четвртина испитаника (25,7%) није унапред знала место на којем ће се спровести рација, као и да је више од трећине испитаника (34,5%) морало да одложи или угаси мобилне телефоне пре одласка на извршење рације. У интервјуу са припадницима полиције могло се чути да се је такав приступ последица неповерења према полицајцима због ризика од „цурења информација”, што би могло водити неуспеху будуће акције. Овакве околности спровођења рације у угоститељским објектима једним делом објашњавају и претходно поменути немогућност потпуне припреме, али отварају друга, изузетно значајна питања везана за етику полицијске професије и интегритет њених припадника.

Извесно је да грађани ову активност виде у највећем броју као активност којом се постиже боље стање јавног реда (29,3% испитаника), док су криминалистички циљеви на другом месту (26,2% испитаника). Полицајци имају другачији поглед на ствари и сматрају да се циљеви који се постижу рацијама у угоститељским објектима првенствено криминалистички (64,5% испитаника), док нешто мањи број види ту активност као појаву која доприноси бољем стању јавног реда и мира (30,7% испитаника). Криминалистичку природу требао би да потврди податак да су у 50,7% случајева рација у угоститељским објектима пронађени предмети који су довели до покретања кривичног поступка, односно лица која су била предмет потраге.

Добијени податак, ипак, треба посматрати у контексту неколико околности. Наиме, чињеница да је у 50% случајева рација у угоститељским објектима пронађен неки предмет имплицира да у исто толико случајева такви предмети или лица нису пронађени, односно да је ограничење кретања спроведено према лицима који нису ничим изазвали сумњу на неко незаконито понашање, при чему су претпоставке полиције на незаконито понашање гостију угоститељских објеката показале као потпуно неоправдане. Такође, из интервјуа с полицијским службеницима могло се чути да су најчешће пронађени предмети мање количине наркотика код мањег броја присутних лица, те се и у случају проналаска таквих предмета може поставити питање да ли би се исти резултат добио и уколико би се методом случајног узорка претресао исти број људи на улици. Уколико би одговор био потврдан, а претходно поменути вероватноћа на нивоу од 50% иде у том правцу, теза о угоститељском објекту као жаришту криминала била би погрешна, па и овакав захват полиције у потпуности би изгубио оправдање и постао правно и логички неодржив.

Изнета размишљања доводе нас на терен побуда за вршење рација у конкретним угоститељским објектима, као и до анализе спроведених мера у циљу планирања будућих активности. Претходни податак о проналаску предмета који индицирају криминалну активност у 50% рација треба додатно осветлити чињеницом добијеном током интервјуа, да полиција такве предмете обично пронађе код свега пар особа, од неколико десетина (или стотина, када су у питању ноћни клубови) који се затекну у угоститељском објекту, па је, заправо, прави однос пронађених инкриминисаних предмета по броју лица којима је ограничено кретање на далеко нижем нивоу од 50% и мери се у промилима. Када се узме у обзир да се рације у угоститељским објектима обично врше у ударним вечерњим терминима, током викенда, када је највећа посећеност таквих објеката, поставља се питање шта је прави циљ њиховог спровођења и да ли релативно скромни резултати могу оправдати висок ниво ограничења елементарних људских права већег броја грађана.

Скромни резултати рација у угоститељским објектима наводе на размишљање о стварним циљевима које полицијски менаџмент желе постићи. *Post festum* анализа спроведених акција од стране полицијског кадра могла би дати поузданије и јасније препоруке у погледу оправданости и праваца даљег деловања. Међутим, резултати анкете међу полицајцима говоре да у непуне две петине случајева (37,5%) таква анализа изостаје па би се могло закључити да је

одлука о предузимању овакве мере у великом броју случајева базирана произвољно или на недовољно јасним критеријумима.

Одговор би се могао тражити у много прагматичнијем контексту. Блетмен са сарадницима наводи да државне интервенције оваког типа стварају илузију локалне контроле (Blattman, Green Ortega and Tobón 2017, 37). Такође, интервјуисани полицајци наводе да се као објекти у којима се врше рације често бирају кафеи или клубови који су омиљена места „жестоких момака са врућег асфалта”, односно они кафеи или клубови у којима се очекује њихово присуство. У тренуцима одвијања рације оваква лица бивају прегледана/претресана на очиглед других посетилаца, што ови доживљавају као вид својеврсног понижења пред очима присутних, а полицајци као макар и привремени тријумф добра над злом у вечитој игри „мачке и миша”. И чини се да је управо то прави ефекат рације у угоститељском објекту – њено симболично дејство на присутне, оне на које је рација усмерена и посматраче, које ствара илузију да држава чврсто држи ствари под контролом и шаље поруку да будно мотри на „неваљале” припаднике друштва.

Када се, у контексту претходно наведеног, говори о циљевима који су требали да буду постигнути рацијама, односно рацијама и њиховом утицају на кретање криминала на одређеном подручју, неопходно је напоменути да у Србији не постоје објављени радови у којима је корелација ова два феномена тема истраживања. У упоредној пракси оваква истраживања су бројна и углавном указују на ограничене ефекте примене агресивних полицијских тактика. Коен са сарадницима наводи да након првобитних значајних ефеката код рација у објектима где се врши интензивна продаја наркотика, у периоду краћем од четири месеца након престанка активности нарко тржишта имају тенденцију да се врате на пре-интервентно стање (Cohen, Gorr and Singh 2003, 289-290). Брага са сарадницима указује на мало смањење позива грађана у вези криминала у подручјима деловања и статистички значајно смањење криминала дрога у зонама интервенције, које је у великој мери nestало када су интервенције престале (Braga, Papachristos and Hureau 2014, 646, 648). Сличне закључке, који углавном указују на скромно смањење обима криминала и непостојање дугорочних ефеката могуће је пронаћи и код Кима са сарадницима (Kim, Phillips, Wheeler 2019, 193–194), Јакобсонове (2019, 14), Новака са сарадницима (Novak, Hartman, Holsinger and Turner 1999, 186) итд.

Осим краткорочности, један од споредних ефеката *hot spot policing*-а јесте и релокација криминалних жаришта. Аутори студија о корелацији ове врсте полицијског деловања и кретања криминала, попут Браге (2007, 19) или Блетмена са сарадницима (2017, 35), уочавају закономерности које означавају термином „преливање” криминала (енгл. *Spillovers*). Наиме, криминална позорница делује по принципу спојених посуда, те се појачаним деловањем на једно жариште криминална активност потискује на рубна подручја и друге локације на којима таква полицијска активност не постоји. Поменути феномен такође ставља знак питања поред рације као стратегије појачаног полицијског деловања.

Када говоримо о субјективној процени учесталости и оправданости спровођења рација у угоститељским објектима, резултати истраживања показали су да полицајци (очекивано) виде ту активност као оправдану (96,3% испитаника), док су студенти КПУ (83,49%) још увек ближи грађанском узорку (80,22%) него полицијском. Међутим, видљиво је да су код све три категорије ови удели на изузетно високом нивоу, па и у грађанском делу узорка, где се више од $\frac{4}{5}$ испитаника изјаснило позитивно о учесталости и оправданости примене ове мере. Овде, ипак, треба имати у виду значајно ограничење истраживања, поменуто и у методолошком оквиру, а то је самопроцена резултата од стране полицајаца, која нужно у себи носи и дозу субјективности, те и добијене резултате треба гледати кроз ову призму.

Установљено је да образовање испитаника нема утицаја на исказани став. С друге стране, старост испитаника показује статистичку повезаност са добијеним резултатом, те с годинама старости испитаника расте и степен позитивног односа према истраживаном феномену. Начелно позитиван став присутан је и у ранијим истраживањима (нпр. Braga, Papachristos and Nureau 2014, 658), исто као и израженија подршка старијих (Зекавица и Кешетовић 2015, 41). Могло би се рећи да поменуте полицијске стратегије готово увек уживају подршку лаика који немају јасну представу о суштини борбе против криминала, кривичном поступку и свој његовој формалности. За грађане-очевике рација вероватно представља врхунац борбе против криминала, материјалну радњу са стварним ефектом, тријумф добрих момака над лошим и, вођени том идејом, они свесно пристају на ограничење сопствене слободе, верујући да је то мало одрицање, које дају у циљу остваривања племенитог циља, потпуно оправдано.⁵ Наравно, при томе у њиховом видокругу не налази се чињеница да је од рације до евентуалне судске пресуде дуг пут, са бројним ћорсокацима који, нажалост, не воде у правцу било каквог утицаја на сузбијање криминала.

Када већ говоримо о погледима грађана у вези рација у угоститељским објектима, неопходно је поменути да у спроведеном истраживању није било доказа о партиципацији грађана у одлучивања о правцима деловања полиције овим средством. Брага наглашава управо тај елемент, потребу да се више зна о ефектима *hot spot policing*-а на локалну заједницу којој полиција служи (Braga, Papachristos and Nureau 2014, 659). Ово тим више јер су у упоредним полицијским праксама забележени случајеви у којима је појачано полицијско деловање више него добродошло у појединим градским срединама, али исто тако и они у којима је исто поступање било критиковано и праћено већим бројем жалби грађана због прекорачења овлашћења и прекомерне употребе силе (Braga 2007, 20).

⁵ Кесић, говорећи о полицијској субкултури и бруталности уочава лакшу рационализацију насила уколико је оно усмерено ка племенитим циљевима. Видети у Зоран Кесић, Полицијска бруталност и тортура, *НБП*, 2018, (23)1, стр. 48. Мада се код рације не ради о насиљу, већ о мери која се спроводи на основу одговарајућих правних аката, може се уочити исти принцип лакше рационализације и оправдања својеврсног трпљења пасивних субјеката рације – грађана, који су уверени у оправданост њиховог трпљења зарад остварења вишег циља. Тиме се објашњава начелно позитиван став према начелно негативном, односно стресном искуству.

На крају, пажњу заслужује још једно, претходно само поменуто питање – питање трошкова спровођења рација у угоститељским објектима. Наиме, значајно питање у управљању било којом организацијом представља и питање трошкова и односа трошкова и оствареног резултата, односно *cost – benefit* анализа. Разматрајући ово питање Блетмен са сарадницима наводи да постоје стварни логистички трошкови у вези координације и деловања полицијских јединица (Blattman, Green, Ortega and Tobón 2017, 35). У вези анализе спровођења рација у угоститељским објектима из овог истраживања раније је поменуто да је било каква анализа спроведених рација изостала у 37,5% случајева, а томе треба додати да, према сазнањима добијеним од интервјуисаних полицијских службеника руководећег састава, анализе трошкова нису биле укључене у анализе спроведених рација у преосталим случајевима. Овакво стање не представља посебност стања у српској полицији. Напротив, такве анализе изостају и у пракси других полиција, па чак и у студијама о односу *hot spot policing*-а и кретању криминала.⁶

Закључак

Рације се у савременој литератури виде на различите начине, од корисног средства за контролу криминала на неком подручју, па до „драматичних и трауматичних полицијских акција” (Hill 2016, 55). Поставља се логично питање – шта од наведеног највише одговара истини и да ли је и у којој мери оправдано примењивати их? У претходним редовима извршена је анализа законских решења којима је ова област уређена у Србији, анализа релевантне уџбеничке литературе из домена криминалистике, као и анализа актуелне полицијске праксе у Србији која се односила на примену рација у угоститељским објектима. Све наведено посматрано је кроз призму упоредне праксе и релевантних студија о овој врсти полицијске делатности, у оквирима стратегија појачаног полицијског деловања, и њиховим ефектима на кретање криминала.

Претходне анализе одредаба ЗКП доводе нас до закључка да је законодавац приликом одређивања ове крајње рестриктивне мере, која значајно задира у основна људска права, био примарно орјентисан циљевима кривичног поступка *in concreto*. У том светлу, а имајући у виду уставне одредбе о слободи кретања, треба посматрати норме Законика у којима се говори о могућности ограничавања кретања на одређеном простору. Наиме, са становишта актуелног кривичног права била би неодржива ситуација у којој се на овај начин истовремено наступа према већем броју људи а да се при томе нема у виду одређено кривично дело. Супротна пракса била би флагрантно кршење Устава. Уставне одредбе о ограничењу кретања у циљу очувања јавног реда и мира треба посматрати пре свега у светлу јавних окупљања.

⁶ Брага са сарадницима наводи да ниједна од 19 студија које су биле предмет проучавања његовог тима, а односиле су се на ефекте *hot spot policing*-а није садржала такву анализу, види у Braga, Parachristos and Hureau 2014, 659.

Закон о полицији, промовишући могућности ограничења кретања ради постизања других циљева, попут спречавање извршења кривичних дела, па и прекршаја, значајно шири могућност за вршење рација. Иако су нормативно дозвољене, поставља се питање њиховог легитимитета, а уколико се посматрају рације у угоститељским објектима, као једна од њихових најчешћих форми, ово питање се своди на питање мере, односно сразмерности између потенцијалне опасности, примењеног средства и добијеног резултата – да ли је оправдано деловати према десетинама присутних који својим понашањем нису дали повода за интервенцију полиције и ограничавати им једно од уставних права, због (релативно ниског нивоа) сумње да се међу њима налази и учинилац кривичног дела или прекршаја? Тиме се у великој мери долази у домен тзв. „случајног налаза” који би тешко могао оправдати врсту и интензитет задирања у поменуто уставно право.

Анализа релевантне уџбеничке литературе из домена криминалистике посвећене студентима високих полицијских школа и правних факултета говори да рација губи на значају у академским круговима. Од детаљно описаног института, са покушајима одређивања његове природе и разрађивања стратешких и оперативних питања од стране Водинелића и Алексића, излагања о овој радњи свела су се на пуко помињање или су у потпуности изостављена. У прилог изнетој тврдњи говори и чињеница да у претходних тридесетак и више година ни не постоје научни или стручни радови који обрађују ову тематику. Са друге стране, супротно замрлом академском егзистирању, рације су итекако живе у пракси, што представља аномалију *per se*.

Анализа полицијских рација спроведених у угоститељским објектима у Србији говори нам да не постоје јасни критеријуми на основу којих се опредељује објекат деловања, да често изостаје адекватна припрема, а анализа учињеног још чешће, уз извесне сумње у етичност и професионални интегритет појединаца из реда полицијских службеника. Штавише, не постоје докази да су оваква деловања део шире стратегије усмерене на смањење криминала на одређеном подручју, већ акције *ad hoc* карактера, при чему се стиче утисак да полиција још увек доживљава питање безбедности локалне заједнице као властити прерогатив, што подразумева изостанак било каквог њеног учешћа у планирању полицијских активности ове врсте. Истраживање није пружио доказе о постојању анализе трошкова спрам остварених резултата, те није могуће сагледати ни економску оправданост оваквог полицијског деловања.

Па, ако ствари стоје како је описано, поставља се логично питање – зашто полиција предузима рације? Чини се да би одговор требало тражити на симболичном нивоу – у питању је активност у којој полиција демонстрира силу, радо виђен елемент колорита домаћег и регионалног поднебља, перформанс за јавност у којем се ствара утисак да полиција чврсто држи ствари под контролом и у којем лоши момци – криминалци на тренутак губе погодности презумпције невиности и бивају постиђени пред очима осталог света. Грађани као посматрачи, и сами погођени њеном применом, лако рационализују и оправдавају властито трпљење зарад вишег циља, те су на тај начин задовољни сви, и полицајци, који воде часну *ad hoc* борбу против криминала, и грађани, који су

њени сведоци. Дугорочно, задовољни би могли бити и криминалци, пошто им ова врста полицијског деловања доноси ореол мучеништва, неопходан у биографији зарад потврђивања статуса у криминалним круговима, док неизвестан судски поступак за лакша кривична дела откривена рацијом на крају може донети и ослобађање од оптужбе и коначни осећај тријумфа.

И, где је решење? Уколико би постојала воља да се у полицијском деловању избегну *reality* елементи одговор је врло једноставан. Наиме, криминална активност је увек дело појединца, односно групе појединаца који су се удружили у реализацији криминалног циља, па би и криминалистичко-полицијску делатност требало усмерити ка индивидуи, односно индивидуама које су дела извршили. Како примећује Блетмен са сарадницима, тачно је да се криминал концентрише на одређеним жариштима, али ако се криминал истовремено лако просторно дистрибуира, онда приступ деловања на та места може бити погрешан – уместо тога боље решење би било циљање људи који чине кривична дела (Blattman, Green, Ortega and Tobón, 2017, 37).⁷ За то често нису потребне ни грандиозне акције, интервентни тимови, ни присутна публика, само квалитетни докази који ће обезбедити повољан исход кривичног поступка. До њих, наравно, није лако доћи, овај поступак захтева дуготрајан и предан рад, али на крају нуди сатисфакцију и дуготрајно видљиве ефекте. Креатори полицијских стратегија требало би, између осталог, да се питају да ли су блажим средством могли постићи одговарајући, дугорочно гледано и повољнији циљ, што би, између осталог, благотворно деловало на стање људских права већине недужних грађана погођених рацијом и представљало оживотворење једног од начела криминалистике – начела економичности.

На крају, чини се да би се могло одговорити на питање из наслова – да, рација је постепено нестала из зоне интересовања криминалистичке науке, у пракси је и даље прилично жива и често представља демонстрацију силе упитне употребне вредности.

Литература

1. Алексић, Живојин, и Милан Шкулић. 2004. *Криминалистика*. Београд: Досије.
2. Водинелић, Владо. 1987. *Криминалистика*. Београд: Научна књига.
3. Водинелић, Владимир. 1996. *Криминалистика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
4. Вујакија, Милан. 1972. *Лексикон страних речи и израза*. Београд: Просвета.
5. Жарковић, Милан. 2009. *Криминалистичка тактика*. Београд: Криминалистичко-полицијска академија.
6. Жарковић, Милан, Божидар Бановић и Љубинка Ступар. 2005. *Криминалистика*. Београд: Виша школа унутрашњих послова.

⁷ Истине ради, у науци постоје и другачији ставови, видети нпр.: Cynthia Lum, Christopher Koper and Cody W. Telep, The Evidence-Based Policing Matrix, *Journal of Experimental Criminology* (2011)7: 20

7. Жарковић, Милан и Звонимир Ивановић. 2017. *Криминалистичка тактика*. Београд: Криминалистичко-полицијска академија.
8. Закон о полицији, „Службени гласник РС”, бр. 6/16, 24/18 и 87/18
9. Законик о кривичном поступку, „Службени гласник РС”, бр. 72/11, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13, 55/14 и 35/19.
10. Кесић, Зоран. 2018. „Полицијска бруталност и тортура”, *НБП*, 23(1): 35-50.
11. Кривокапић, Владимир. 1996. *Криминалистичка тактика*. Београд: Полицијска академија.
12. Симоновић, Бранислав. 2004. *Криминалистика*. Крагујевац: Правни факултет у Крагујевцу и Институт за правне и друштвене науке.
13. Устав Републике Србије, „Службени гласник РС”, бр. 98/06.
14. Blattman, Christopher, Donald Green, Daniel Ortega and Santiago Tobón. 2017. *Pushing crime around the corner? Estimating experimental impacts of large-scale security interventions*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
15. Braga, Antony. 2007. „Effects of Hot Spots Policing on Crime”. *Campbell Systematic Reviews*, (3): 1-36. Doi: 10.4073/csr.2007.1
16. Braga, Anthony, Andrew Papachristos and David Hureau. 2014. „The Effects of Hot Spots Policing on Crime: An Updated Systematic Review and Meta-Analysis” *Justice Quarterly*, 31(4): 633–663.
17. Dae-Young, Kim, Scott Phillips and Andrew Wheeler. 2019. „Using “Symbolic” SWAT Raids as a Crime Reduction Strategy: Are Their Effects “Instrumental” in Nature?” *Criminal Justice Policy Review*, 30(2): 176–200.
18. Hill, Annie. 2003. “How to Stage a Raid: Police, media and the master narrative of trafficking” *Anti-Trafficking Review* (7): 1-8.
19. Jacobson, Jessica. 2019. *Policing Drug Hot-Spots*. London: Home Office Policing and Reducing Crime Unit Research, Development and Statistics Directorate.
20. Jacqueline Cohen, Wilpen Gorr and Piyusha Singh. 2003. “Estimating intervention effects in varying risk settings: Do police raids reduce illegal drug dealing at nuisance bars?” *Criminology* 41(2): 257-292.
21. Lum, Cynthia, Christopher Koper and Cody W. Telep. 2011. “The Evidence-Based Policing Matrix” *Journal of Experimental Criminology* (7): 3–26.
22. Novak, Kenneth, Jennifer Hartman, Alexander Holsinger and Michael Turner. 1999. “The effects of aggressive policing of disorder on serious crime” *Policing: An International Journal* 22(2): 171-194. <https://doi.org/10.1108/13639519910271229>
23. Rostas, Iulius. 2005. “ID Checks and Police Raids: Ethnic Profiling in Central Europe” in *Ethnic Profiling by Police in Europe*, ed. Stephen Humphreys, 26-31. New York, Budapest, Abuja: Open Society Justice initiatives.
24. Taylor, Bruce, Christopher Koper and Daniel Woods. 2011. “A randomized controlled trial of different policing strategies at hot spots of violent crime” *Journal of Experimental Criminology* (7): 149–181. <https://doi.org/10.1007/s11292-010-9120-6>
25. Zekavica, Radomir and Želimir Kešetović. 2015. „The Legitimacy of the Police in Serbia” *NBP*, 20(3): 19-44.

POLICE RAIDS IN THEORY AND PRACTICE – RELICT OF OLD SCHOOL CRIMINALISTICS OR JUST A DEMONSTRATION OF FORCE

Summary: The paper first discusses the normative regulation of the raid, as a type of restriction of movement in a certain area, which is carried out by the police, and then this action is viewed as a criminalistic institute and its evolution is followed through scientific interest in the mentioned phenomenon. Frequent application of raids in domestic police practice could, at first glance, give it the epithet of a useful tool in the fight against crime. The author tried to examine this thesis through empirical research of raids in catering facilities on the territory of Serbia, conducted during 2017 and 2019, in which the sample consisted of a total of 738 respondents, 442 citizens and 296 members of the Ministry of Interior of the Republic of Serbia. Parameters related to the preparation, objectives, implementation, outcomes and analysis of the conducted raids were analyzed by descriptive statistics, correlation method and interview, as well as the subjective feeling of respondents regarding the frequency and justification of implementing such a measure. The obtained data were interpreted in the discussion through the prism of comparative practice and relevant studies on this type of police activity, within the strategies of enhanced police action (hot spot policing) and their effects on the situation of crime. In this way, author tried to popularize the issue of raids in the scientific framework and to improve the practical criminalistic and police activities, as scientific and social goals of this paper. The results of the research show that the raids are well received both among police officers and among citizens, although there is no clear evidence of their positive effects on crime prevention. In the absence of domestic ones, the author referred to the relevant foreign researches, which notice several main weaknesses of this kind of police action on criminal hotspots – short-term effects and the so-called. "spillovers" of crime. In the end, instead of spectacular large-scale actions, among which the majority of affected are ordinary citizens, the creators of police action strategies are suggested an individual approach in solving the problem of crime.

Keywords: police raids, police, criminal, crime prevention, crime tendencies

III

ИСТОРИЈА, ДРУШТВО, КУЛТУРА

ДРАГАН БУКАНОВИЋ*
Факултет политичких наука
Београд

UDC: 94(497.11):316.334.3

Прегледни рад

Примљен: 11.12.2020

Одобрен: 13.01.2021

Страна: 159–171

DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.1r.3.01

КЉУЧНИ КОНЦЕПТИ СРПСКИХ ВЛАДАРА ПО ПИТАЊУ САВЕЗА БАЛКАНСКИХ ДРЖАВА И НАРОДА ОД 1860. ДО 1912. ГОДИНЕ

Сажетак: Од средине 19. века у оквиру владајућих кругова у Србији појављују се идеје везане за међусобно приближавање балканских држава и стварање њихових ширих асоцијација. У том смислу аутор анализира концепте балканских унија владара из српске династије Обреновић (кнеза Михаила, краља Милана и краља Александра), као и краља Петра I Карађорђевића почевши од 1860. до 1912. године. Наведени концепти балканског савезништва, било да су били аутохтони или на неки начин резултат утицаја водећих политичких чинилаца тадашњег европског поретка, нису имали значајније упориште у тадашњој јавности у Србији. Међутим, почетком 20. века превладала је концепција пролазног инклузивног Балканског савеза који је за циљ имао ослобођење појединих делова Балкана од Османске имеприје, а који је после успеха 1912. године модификован његовим напуштањем од стране Бугарске. Такође, поред свакако неповољних међународних утицаја и саме тежње балканских држава за заокруживањем властитих етничких територија није постојала реална могућност да се оствари концепт балканске међудржавне солидарности током друге половине 19. века.

Кључне речи: Балкан, Балканска федерација, Србија, кнез Михаило, краљ Милан, краљ Александар, краљ Петар I.

Увод

Обнова и изградња српске државности у 19. веку била је изразито тешка и одвијала се у веома сложеним условима готово потпуног непријатељског окружења. Штавише, нова и млада српска држава, обновљена после више векова дисконтинуитета, покушала је, на одређени начин, да се у том веома неп-

* dragandjuk@yahoo.com

редвидивом и непријатељском окружењу позиционира, али и оснажи кроз савезе са својим суседима. Међутим, балкански народи су током 19. века били у одређеној врсти сличног положаја – под османском окупацијом или са извесном аутономијом.

Вођ Првог српског устанка Ђорђе Петровић–Карађорђе припадао је тајној организацији Друштво пријатеља – *Филики Хетерија* (грч. *Φιλική Εταιρεία*) основаној 1814. године, а која је за циљ имала обједињавање балканских народа на традицијама несталих Византијског царства (330–1453) (Павловић 2018, 41–42). Међутим, овај концепт ослобођења од османлијске власти и формирања посебне панбалканске државе није био детаљно разрађен, а нити довољно идеолошки заокружен. Наведено удружење сматрало је да се синхронизацијом побуна Грка, Срба и Бугара, као темеља антиосманлијске осовине, може основати понајпре неколико националних држава, које би се објединиле у ширу балканску државну заједницу.

Кнез Милош Обреновић I, са друге стране, након Другог српског устанка (1817) више је био фокусиран на нужност ослобађања Србије и њеног поступног и потпуног извлачења из сфере утицаја Османске империје. Међутим, он је покушавао да вишестрано помаже хришћанско становништво у Османској царевини, а пре свега у Новопазарском санџаку, на територији Косова и у данашњој Северној Македонији. Прва половина 19. века зато није била довољно адекватна за појаву идеја о ширим балканским савезима, а пре свега због нужности ослобађања овдашњих народа од Османског царства.¹ Уједно је постојао и страх да ће Хабзбуршка монархија искористити нестабилну ситуацију у овом делу Европе и поново кренути у продор на Балкан, као што је био случај и неколико пута током 18. века.

Идеје о „Југословенском царству”: кнез Михаило Обреновић III, Бугари и Хрвати

Кнез Михаило Обреновић III имао је намеру да заједно са Бугарима оснује „Југословенско царство.” (Лопандић и Кроња, 2010, 34) Ова идеја је последњих година његове владавине, односно током 1866. и 1867. године поприлично напредовала у реализацији. (Скакун 1992, 21–22) Тако је 27. јануара 1867. године, био закључен споразум између бугарских револуционара и кнеза Михаила Обреновића III по којем би Југословенско царство требало бити формирано. (Скакун 1992, 22) Штавише, 5. априла 1867. године бугарска револуционарна скупштина га је прихватила, док српска то никада није учинила.

Владимир Ћоровић је у *Историји Срба* тврдио да је 1867. године било договорено да Бугари усвоје српско законодавство, да заједница има један заједнички парламент, владу, заставу, те да се у њој равноправно користе два „наредја” (мисли се на српски и бугарски језик – прим. аут.). (Ћоровић 2008, 629–633) Ово је било најављено у „Програму политичког савеза са Србијом”,

¹ Устанци Грка, као и у Дунавским кнежевинама, отпочели су током 1821. године.

којега су представници бугарског револуционарног комитета усвојили у јануару 1867. године у Букурешту. (Скакун, 1992, 22) Тада је споразум у априлу допуњен и посебним протоколом који је утврдио начин повезивања Бугарске и Србије. Онај протокол се позива и на заједничко „*по суштаству*” словенско порекло, и исту верску припадност Бугара и Срба. (Скакун 1992, 22) Као званични називи ове државе су се користили Бугаро-Србија и/или Србо-Бугарска. Кнез Михаило Обреновић III би тако био на челу ове замишљене балканске државе и уједно врховни командант њене војске. (Скакун 1992, 22) Међутим, до свега тога током ове деценије 19. века није дошло, већ су се, напротив, односи између Срба и Бугара постепено погоршавали у наредним деценијама преобладајућег веза за македонско питање.

Кнез Михаило Обреновић III развијао је и веома добре односе са представницима југословенског покрета у Хрватској, а посебно са Јосипом Јурајем Штросмајером (*Josip Juraj Strossmayer*), који је 1867. године у Загребу утемељио и Југославенску академију знаности и умјетности (ЈАЗУ). (Павловић 2018, 118) Због своје делатности Штросмајер је био веома оспораван у Хабзбуршкој монархији. Он је истовремено суштински био незадовољан и Аустро-Угарском нагодбом из 1867 године. Кнез Михаило је, са друге стране, имао замисао и да Србија *via facti* треба да постане својеврсни „Пијемонт” уједињења свих балканских и јужнословенских народа.

Идеја о Југословенском царству није, са друге стране, имала значајније упориште у српском народу. Кнез Михаило Обреновић III потом отпушта из службе Илију Гарашанина, који јесте би један од заговорника ове идеје, а Јован Ристић је у својим мемоарима често говорио да је кнез поступно постао евидентно разочаран недовољном спремношћу самих балканских народа за међусобну сарадњу. (Ђоровић 2008, 628–633) Постоје, такође, и индиције да се кнез Михаило Обреновић III током своје владавине приближио мађарским револуционарима, односно круговима око Лајоша Кошута (*Lajos Kossuth*), са циљем стварања велике „*мађарско-српске-румунске дунавске федерације*”. (Глени 2001, 134) Према појединим историчарима кнезу Михаилу Обреновићу је гроф Ђула Андраши (*Gyula Andrássy*), мађарски премијер и аустроугарски министар иностраних послова, обећавао да ће Србији бити прикључена и Босна и Херцеговина, што је био само један од примамљивих „мамаца”. (Поповић 1940, 112) Ово је било договорено и у оквиру договора у Иванци (код Братиславе) у августу 1867. године, али иза тога фактички није стајало реално настојање и оријентација Аустроугарске. (Поповић 1940, 112)

Момир Стојковић је у својој коауторској књизи *Међународни односи и спољна политика Југославије* из 1972. године навео да наведене идеје кнеза Михаила Обреновића III нису успеле да заживе како понајпре због великих сила и њихове политике према Балкану, тако и због оживљених аспирација појединих држава, а пре свега саме Србије. (Гавранов и Стојковић 1972, 245) Ту је наравно и појава и актуелизовање македонског питања, које је посебно погоршало односе Срба, Бугара и Грка, као и Гарашанинова ранија концепција из *Начертанија* (1844) где је Србија требала ширити своју интересну сферу широм Балканског полуострва. Ово се односило на територије Балкана на ко-

јима су Срби били апсолутна или релативна већина, односно које су се сматрале њиховим етничким простором. (видети Гарашанин 1844)

Атентат на кнеза Михаила у мају 1868. године суштински је утицао на привремено одумирање ових идеја, и поред одређеног напретка када је у питању раније закључивање билатералних уговора Србије са њеним балканским савезницима (Црном Гором – 1866, Грчком – 1867, а и са Румунијом из 1866, који је замењен другим споразумом две године касније). (Скакун 1992, 21) Уговор са Грчком је подразумевао да након заједничке победе Србије и Грчке над Османском империјом, Грчка за себе осигура Тесалију и Епир, а Србија, са друге стране, Босну и Херцеговину. (Скакун 1992, 21/Лопандић 2010, 98) Односи између Србије и Црне Горе постали су усложњени и због династичких односа Обреновића и Петровића Његоша, а оснажио је и у утицај Аустроугарске и Русије, које су хтеле да имају потпуну контролу над балканским збивањима. Све су то разлози због којих се заправо тадашњи и иначе нестабилан савез балканских држава и суштински распао пре него што је заправо и био установљен.

Краљ Милан Обреновић IV – између потребе Балканске(кон)федерације и властитог аустрофилства

Књига *Мемоари једног краља* оригинално је објављена 1902. године у Швајцарској на немачком језику представља веома чудну форму „мемоара” краља Милана Обреновића IV, који је проминуо годину дана раније.² Анонимни аутор/и ових мемоара били су, може се проценити према њиховом садржају, у сваком случају блиски двору у Бечу, али и одређеним обавештајним структурама некадашње Аустроугарске. Небојша Јовановић, историчар који је писао предговор за превод монографије на српски језик (2019), ауторство ових „мемоара” потенцијално приписује Филипу Францу Брезницу фон Зидачову (*Philipp-Franz Bresnitz von Sydačoff*).³ Но, у књизи *Портрет једног краља: Краљ Милан Обреновић IV (1854–1901)* Небојша Јовановић то доводи у сумњу наводећи да је то можда и даљи рођак покојног краља Милан Богићевић или пак неко из непосредног окружења тадашњег аустријског престолонаследника Франца Фердинанда (*Franz Ferdinand*). (Н. Јовановић 2020, 77–97) Било како било, очигледно је да су наведени „мемоари”, који никада нису били коришћени/цитирани у Србији, до детаља описали политички и приватни живот краља Милана Обреновића IV.

Тек у последњем делу наведених „мемоара” под насловом „Миланов политички тестамент” у првој фусноти аутор наводи да је након смрти 11. фебруара 1901. године краљ Милан у својој заоставштини оставио неку врсту опоруче, односно предлоге своме сину Александру, када је у питању формирање

² *Мемоари једног краља*. 2019. Треће издање. Београд: Лагуна. Наслов оригинала: *Die memorien Des Königs Milan. Zehn Kapitel aus dem Leben des ersten Serbianskönigs. Nach sein hinterlassenen Papieren erzählt*. 1902. Zürich: Verlag von Caesar Schmidt.

³ Видети Н. Јовановић. 2019. Предговор. У: *Мемоари једног краља*. н. д. 52–58.

Балканске федерације. (Мемоари једног краља 2019, 215–216) Ови планови датирају, како се наводи, још из периода када је Милан био „*владајући краљ и под утицајем Пироћанца*.” (Мемоари једног краља 2019, 216) Заправо нас то упућује да би се могло временски одредити у раздобљу између 1880. и 1883. године, када је Милан Пироћанац био председник српске владе.

Формирање Балканске федерације, која би била организована као уједињена Немачка (након 1871. године), како наводи аутор „*мемоара*”, подржале би водеће државе тадашњег светског поретка –Аустроугарска, Османска империја и Велика Британија. (Мемоари једног краља 2019, 215) Само под тим условом би опстојност ове балканске заједничке државе била осигурана у веома сложенем раздобљу друге половине 19. века. Балканску федерацију би поред Србије чиниле и Босна и Херцеговина, Бугарска, Црна Гора и Румунија. (Мемоари једног краља 2019, 216) Ово би значило и да ће балканске државе, кроз постојање мањих контингената војних формација (по потреби удружене), могле њихове буџете усредсредити на друге, а пре свега развојне планове. (Мемоари једног краља 2019, 216) У политичком сегменту сарадње у оквиру Балканске федерације било је предвиђено постројење заједничког парламента, који би заседао у различитим главним градовима држава чланица, и који би био сачињен од једнаког броја њихових представника. (Мемоари једног краља 2019, 215–216) Овај план је пропао јер га је Царевина Русија блокирала на све начине зато што је значао везивање Балканског полуострва за Аустроугарску. Пошто је идеја Балканске федерације постала нереална, Милан Пироћанац је касније покушавао да агитује за улазак Србије у федеративну државу са Аустроугарском, што је према истом извору подржао и краљ Милан Обреновић IV. (Мемоари једног краља 2019, 216)

Приређивач мемоара на српском језику, Небојша Јовановић је ставио значајну ограду када је у питању овај део политичког наслеђа краља Милана Обреновића IV. (Н. Јовановић 2019, 44–47) Он је то превасходно повезао са тежњом ширења/продора Аустроугарске на Балканско полуострво, те да је контрадикторно да је краљ Милан као неко ко је утемељио и организовао војску Србије уједно био заинтересован за смањење њених капацитета. (Н. Јовановић 2019, 58–59) Јовановић је, дакле, све ово повезао са идејама блиских бечких пријатеља краља Милана и са тадашњом генералном политиком Аустроугарске према Балканском полуострву. (Н. Јовановић 2019, 59)

Насупрот изградњи велике српске државе, (*Начертаније* Илије Гарашанина) идеја о Балканској федерацији која би била везана пре свега за Аустроугарску, а можда и државноправним везама са њом, имала је за циљ пре свега обуздавање пенетрације потенцијалног утицаја Царевине Русије у овом делу Европе. Несумњиво је да се у овој идеји може уочити и траг утицаја пријатељства краља Милана Обреновића IV са престолонаследником надвојводом Рудолфом Хабзбуршким (*Rudolf von Habsburg*). Он је и сам сматрао да је нужно реконфигурисати Аустроугарску и формирати унутар ње својеврсни „*трећи ентитет*”, како га означава Небојша Јовановић, а који би био доминантно настањен Словенима (Срби, Хрвати и Словенци). (Н. Јовановић 2019, 58) Треба још једном подвући да је монографија објављена у Цириху 1902. године, дакле

још за живота краља Александра Обреновића V, којем је засигурно требала бити пренета политичка порука и „аманет” покојног оца са којим је прекинуо односе након женидбе са краљицом Драгом. Сасвим је извесно и да су српске тајне службе тога времена имале сазнања о овој књизи.

Постојање идеје о Балканској федерацији за писца предговора у српском издању Миланових „мемоара” Небојшу Јовановића је спорно и због чињенице да се као њен део наводи Босна и Херцеговина која у овом периоду „*није била држава*”, а док су Бугарска и Србија то биле у наведеном раздобљу. (Н. Јовановић. 2019. Предговор. У: *Мемоари једног краља*. н. д. 46) Уистину Босна и Херцеговина је била покрајина након аустроугарске окупације 1878. године са формалном османлијском влашћу. Ипак, она је до анектирања 1908. године од стране Аустроугарске постројала и као *corpus separatum*, што умногоме потврђује њену специфичност и у промишљањима односа унутар Двојне монархије. И у каснијим назнакама и представљеним плановима реформе Аустроугарске, а попут плана румунског политичара Аурела Поповиција (*Aurel Popovici*) из 1906. године, Босна и Херцеговина није ни била узимана у обзир када је у питању унутрашња реорганизација тадашње Аустроугарске у Сједињене Државе Велике Аустрије. (Ђукановић 2014, 219–249)

Идеја Балканске федерације, коју је према овом извору заговарао краљ Милан Обреновић IV, настала је као као реакција на оснажено руско политичко присуство на Балканском полуострву у другој половини 19. века. У свом „политичком тестаменту” сину Александру Обреновићу, Милан у једном од писама упућеном крајем 1892. године каже „*Русија нам ништа не може ако смо сигурни у Аустрију, чије нам је пријатељство једнако вредно и благословено као што би нам непријатељство са њом било фатално.*” (Мемоари једног краља 2019, 222) Овде је, уколико је писмо веродостојно, ван сваке сумње краљ Милан Обреновић покушао да осигура подршку германског фактора (Аустрије и Немачке), још увек, у односу према изразито јаком суседству, крхкој српској држави. Наравно, постоје и тумачења да је све то заправо део аустријске политике која је везана за продор на Исток. (Н. Јовановић 2020, 95–97. и 98–101)

Треба ипак напоменути да је план да се осигура пенетрација утицаја Аустроугарске на Балкан био остварен заправо и кроз две тајне конвенције – са Србијом (1881) и са Румунијом (1883). (Гуч 1933, 55–57) Ово је *de facto* тако стратешки увезало две суседне земље са Аустроугарском да њихово било какво другачије везивање за ову земљу није ни било нужно. Идеје о уласку Србије, без других балканских држава, у својеврсну тројну федерацију са Аустроугарском касније су постале везане само на уске прозападне интелектуалне кругове у Београду, попут професора Правног факултета Живојина Перића почетком 20. века. (Ђукановић 2019, 105–106)

Краљ Милан је још 1880. године Бугарској понудио и својеврсну царинску унију. (Лопандић и Кроња 2010, 34) У монографији *Србија и Бугарска 1886–1896. године* историчар Владимир Јовановић указује на окретање обеју држава ка тадашњем Западу са циљем учвршћивања своје тек стечене независности и зарад елиминисања руских утицаја с тим у вези. (В. Јовановић 2002,

41–48) Стојан Новаковић је пак тврдио да мора постојати план по којем би био формиран „кордон држава на Балкану, које би се узајамно браниле од притисака Русије.” (В. Јовановић 2002, 42) Владимир Јовановић у том контексту наводи и посве готово невероватну идеју о оснивању српско-бугарско-грчко-османског савеза, тј. конфедерације балканских држава са преобладавајућим циљем знатног спутавања руског политичког утицаја. (В. Јовановић 2002, 42) Постојала је замисао, како наводи Владимир Јовановић, и да турски султан буде на челу ове конфедерације у основи прозападно оријентисаних држава. (В. Јовановић 2002, 42) Османско царство тако би уступило своје поједине европске делове балканским државама, а подршка Велике Британије била би осигурана и кроз њен константни притисак на султана. (В. Јовановић 2002, 42) Такође, биле би за овакву широку балканску асоцијацију држава осигуране и подршке Аустроугарске и Немачке.

И поред недвосмислене тежње краља Милана Обреновића IV за неутралисање руског утицаја на Балкану, Аустроугарска би засигурно тешко подржала било савез балканских држава без своје готово потпуне контроле. (В. Јовановић 2002, 43) Густав Зигмунд Калноки (*Gustav Sigmund Kálnoky*), министар спољних послова Аустроугарске био је спреман да подржи ову идеју балканског интерног зближавања, али само као потенцијални механизам пре потпуног обрачуна са Царевиним Русијом. (В. Јовановић 2002, 43) У том ширем контексту и треба тумачити његову потенцијалу сагласност са идејама краља Милана Обреновића IV о великој балканској унији. Готово истовремено у Аустроугарској крајем 1885. године престолонаследник Рудолф Хабзбуршки износи планове за модернизацију овог царства, али наилази и на значајне отпоре у државном апарату и у изразито конзервативним круговима око Римокатоличке цркве. (В. Јовановић 2002, 44) Међутим, постоје и назнаке да је надвојвода Рудолф подржавао иницијативе за балканску сарадњу, уз претходно међусобно редефинисање граница овдашњих држава и њихово међусобно повезивање, а управо захваљујући и сталним контактима које је имао са српским краљем Миланом Обреновићем IV. (В. Јовановић 2002, 44)

Постоје и потврде да је услед унутрашњих колебања и проблема у рату са Бугарима краљ Милан 1885. године нудио српски престо Хабзбурзима, а годину дана касније (1886) заправо закључује уговор о миру између Србије и Бугарске.⁴ Штавише, током 1886. године краљ Милан говорио је и о персоналној унији са Бугарском и свом потенцијалном доласку на бугарски престо, што се ипак није десило захваљујући аустријском племићу Фердинанду Кобургу (*Ferdinand Saxe-Coburg*). (В. Јовановић 2002, 47) Посете бугарских политичара Србији су, такође, постале учестале током новембра 1886. године, а и оживљене су поново идеје о српско-бугарском савезу. (В. Јовановић, 2002, 45)

Председник бугарског Собрања, Захарије Стојанов (*Захариј Стојанов*) предложио је, такође, оснивање Балканске конфедерације почетком 1888. године, са готово истоветним циљем спречавања руске пенетрације у овом делу Европе. (В. Јовановић 2002, 47) Српски краљ Милан је и ову идеју прихватио,

⁴ Уговор о миру између Краљевине Србије и Кнежевине Бугарске. 1886. У: *Балкански уговорни односи 1876–1996*. Момир Стојковић (прир.) 198–199. Том I. Београд: Службени лист СРЈ.

али она није успешно реализована. Српско-бугарски односи су тако поново постали оптерећени и на извесни начин суштински разорени захваљујући македонском питању с краја 19. века.

Паралелно са овим процесима долази и до оживљавања идеја о Балканској федерацији у оквиру социјалистичких и радничких политичких опција у Србији, од којих су свакако залагања Светозара Марковића била веома значајна. (Зорић 2008, 493–564) Тако се Марковић управо и залагао за учвршћивање односа Србије са Бугарима, имајући у виду њихову бројност и утицај на Балкану. (Марковић 2016, 163) Ово уједињење, сматрао је Марковић, не треба да буде кроз „*анексирање српској монархији*” других балканских држава, а критика је уједно била упућена и „*једној породици*”, алудирајући притом на династију Обреновић. (Марковић 2016, 163)

Краљ Александар Обреновић V – спољнополитичка лутања и одсуство плана балканског повезивања

Преузимање власти у Србији краљ Александар Обреновић V дочекао је неспремно 1889. године. Тако је и изгледала његова читава спољна политика суочена са сталним лутањима, приближавањима и удаљавањима од тадашњих водећих актера који су имали утицај на Балкану, а пре свега у односу на Аустроугарску и Царевину Русију.

Међутим, и у периоду његове владавине долази до актуелизовања идеје балканског повезивања. Тако 1891. године у Београду борави Харилос Трикупис (Χαρίλαος Τρικούπης), ранији председник грчке владе, који се залагао за јачање савезништва између Србије, Грчке и Црне Горе, а касније и Бугарске. Ово савезништво било је везано за ослобођење Македоније, односно тог дела Османлијског царства. (В. Јовановић 2002, 114–115) Трикупис је преговарао и у Софији са Стефаном Стамболовим (*Стефан Стамболов*), председником бугарске владе, зарад заједничких настојања везаних за ослобођење од Османског царства. (В. Јовановић 2002, 115) Штавише, Трикупис је тада тврдио да је постигнут договор између Србије и Црне Горе, који укључује и прераспodelу територија Османског царства, могућност коришћења једне луке на Јадрану од стране Србије и власт династије Петровић Његош на читавој територији савеза. (В. Јовановић 2002, 115) Бугарска је тада имала посве другачије интересе у односу на остале балканске земље и није се хтела прикључити овој иницијативи. Краљ Александар Обреновић V је, такође, тражио подршку од Петрограда за своју делатност у Македонији, што није пријатељски прихваћено у званичној Софији. Међутим, захваљујући Угодби између Бугарске и Србије из 1897. године привремено су превазиђени наведени проблеми везани за македонско питање кроз очување *statusa quo* на Истоку, а наведене су уједно и интенције за споразумно решавање отворених питања и међусобно потпомагање око деловања у Македонији. Наведена угодба је била понуђена и црногорском књазу Николи I Петровићу Његошу.⁵

⁵ Угодба између Србије и Бугарске. 1897. У: *Балкански уговорни односи 1876–1996*. Момир Стојковић (прир.) 216–219. Том I. н. д.

Идеју о нужном балканском савезништву поново су, као и с почетка века, покренули Грци у оквиру Друштва савеза балканских народа (често названо и Друштво за балканску конфедерацију), које је почело добијати значајнију пажњу након оснивања 1892. године. (Лопандић и Кроња 2010, 34) Наравно, све те идеје објективно су постале спутане бројним проблемима у међусобним односима балканских држава, који су се паралелно са процесом стицања независности и изградње националних држава само усложњавали. Сâм краљ Александар Обреновић V није успео да до краја своје владавине 1903. године на било који начин значајније утиче на нову визију међусобних савеза балканских земаља.

Тежње краља Петра I Карађорђевића ка Балканском савезу (1903–1912)

Доласком на власт након Мајског преврата 1903. године краљ Петар I Карађорђевић је суочен са изолацијом Србије покушао да се кроз мрежу споразума са суседима осигура од утицаја моћних суседа, а пре свега од Аустроугарске са којом није имао ни мало добре политичке и привредне односе. Имајући у виду такву ситуацију краљ Петар је већ 1904. године започео договоре о међудржавном савезу са Црном Гором, како би се тежило заједничком ослобођењу хришћана од Османског царства. У њему се указује да две земље своје активности неће заснивати искључиво на мирним средствима, односно да ће „своје држање подешавати према природи околности.”⁶ Овај споразум са Црном Гором од 28. јануара 1904. године садржао је и одредбу о заједничком противљењу било којој трећој страни/држави и заправо је представљао назнаку својеврсног антиаустријског пакта. Ипак, преговори о том савезу су врло брзо прекинути на инсистирање Царевине Русије, а због константних притисака из Аустроугарске.

Исте, 1904. године потписан је и Тајни политички додатак српско-бугарском уговору о привредној сарадњи у којем се говори о нужности реформе Османског царства, а посебно везано за данашњу Северну Македонију и територију Косова.⁷ Предвиђена је била и блиска српско-бугарска координација и сарадња у области одбране, као и склапање посебне војне конвенције с тим у вези. Овом споразуму касније је придодат и тајни политички додатак. Током октобра 1908. године потписан је и Тајни уговор између Србије и Црне Горе о пријатељству и савезу и којим је одређена одбрамбена сарадња Београда и Цетиња против Аустроугарске везано за анексију Босне и Херцеговине.⁸ Овај споразум иницирао је црногорски краљ Никола I Петровић Његош како би се Црна Гора и Србија заједно супротставиле деловању Аустроугарске и уједно оснажили притисак на Русију да она потенцијално уђе у сукоб.

⁶ Нацрт прелиминарног споразума Србије и Црне Горе предложен од Владе Србије и Владе Црне Горе. 1904. У: *Балкански уговорни односи 1876–1996*. Момир Стојковић (прир.) 244. Том I. н. д.

⁷ Тајни политички додатак српско-бугарском уговору о привредној сарадњи. 1904. У: *Балкански уговорни односи 1876–1996*. Момир Стојковић (прир.) 244. Том I. н. д.

⁸ (Тајни) уговор између Србије и Црне Горе. 1908. У: *Балкански уговорни односи 1876–1996*. Момир Стојковић (прир.) 259–261. н. д.

Оваква врста споразума представљала је касније, на трагу заједничке борбе против Османског царства, и темељ закључења мноштва сличних, па и војних споразума, непосредно пре Првог балканског рата 1912. године између Србије, Црне Горе, Бугарске и Грчке.⁹ Бугарска настојања да се у контексту Македоније значајније територијално прошири изменила су првобитни Балкански савез и резултирала Другим балканским ратом 1913. године, који је дотадање савезнике окренуо против званичне Софије. (Зундхаусен 2008, 230–243) И током Првог светског рата су се балканска савезништва мењала тако што су поједини актери нестали (Црна Гора), други објективно ојачали (Србија и Грчка), а поједини и обуздани (Бугарска). (Зундхаусен 2008, 243–250)

Јасно је да су балкански савези током 1912. и 1913. године били усмерени ка Османском царству и његовом повлачењу са полуострва, али су се врло брзо појавили многи међусобни проблеми који су ескалирали у лошим билатералним односима у раздобљу између два светска рата. Такође, и покушаји „балканских зближавања” између два светска рата, а у оквиру балканских конференција од 1929–1932. године, била су праћена изостанком суштинског међусобног поверења, као и појединим тежњама да се заправо измени исход Првог светског рата. (Ј. Јовановић 1939, 149–163) Треба напоменути и да су ови видови потенцијалне панбалканске сарадње били су усмеравањем од стране тада водећих међународних чинилаца.

Четири темељна концепта балканских савеза српских владара од 1860. до 1912. године

Уколико се сагледају све идеје српских владара о балканском заједништву од 1860. до 1912. године јасно се могу уочити четири прилично различита концепта:

- 1) На трагу идеја Илије Гарашанина и Начертанија (1844) о Србији као Пилементу за уједињење јужнословенских и балканских народа, то би поразумевало и да би обликовање шире заједнице почивало на њеној супремацији. Ово би значило претходно обједињавање српских етничких простора у сложеним околностима два суседна царства – Хабзбуршке монархије и Отоманске царевине. У том смислу произилазе и идеје везане за нужну претходну хомогенизацију српских етничких простора пре било каквог ширег балканског повезивања. Ове замисли је у току своје владавине прихватио краљ Петар I Карађорђевић, долазивши на власт управо подршком кругова који су сматрали да је адекватан и историјски тренутак за велико национално уједињење.
- 2) Идеје кнеза Михаила Обреновића IV заснивале су се на потребама балканског заједништва по принципу солидарности и стварне међусобне потребе, а не као одраза тежњи јачања утицаја одређених међународних чинилаца или пак њиховог спречавања. У том смислу замисао о Југосло-

⁹ Видети *Балкански уговорни односи 1876–1996*. Момир Стојковић (прир.) 285–319. Том I. н. д.

венском царству/Србо-Бугарској/Бугаро-Србији била је аутохтона, али није успела бити реализована и поред великог броја закључених споразума између Србије, Црне Горе, Бугарске и Румуније.

У оквиру српског социјалистичког покрета се развијала слична идеја, али без тежњи да династички кругови остану ти који детерминишу настанак балканских савеза. Сматрало се заправо да се иза тога крије и извесна форма потенцијалне латентне хегемоније Србије.

- 3) Концепти Балканске федерације краља Милана Обреновића V подразумевали су да је она заправо резултат тежњи за приближавањем Аустроугарској, као и одлучног супротстављања било којој врсти руског утицаја на Балканском полуострву. Оваква идеја није могла имати значајније резултате у појединим државама које нису водиле аустрофилску политику (пре свега у Црној Гори, али и у Грчкој), као и у великом делу српске јавности. Сличне идеје су разрађивали и поједини српски интелектуалци почетком 20. века са покушајем да се Краљевина Србија приближи Аустроугарској, али без претходног формирања шире балканске уније.
- 4) Схватање балканских савеза као својеврсног *ad hoc* механизма за здружену борбу против Османске царевине, као начин да се кроз међусобну сарадњу освоји значајнији део територије која је схваћена као „природно” своја. У том смислу је и долазило до размимоилажења око одређених територија, а пре свега око Македоније између Бугарске, са једне стране, те Србије и Грчке, са друге стране. У том смислу свакако је краљ Петар I Карађорђевић имао интенцију да Србију шири ка југозападу и југу, али уз пуну сарадњу са другим балканским државама.

Може се закључити да је стварање било каквог балканског савеза крајем 19. века дакле било спутавано, како од међународног фактора, тако и од стране елита самих ових земаља које су имале такве политичке концепције засноване на нужном проширењу својих територија. Такође, поред овога и оснажени национализми балканских народа су били ти који су током 19. века онемогућавали стварно интересно повезивање балканских земаља. Ту су и идеје панславизма, које је на неки начин подржавала Царевина Русија и то пре свега кроз црквене православне кругове, а крајем 19. века и кроз поједине политичке партије. Панславизам је заправо подразумевао суштинску руску доминацију у овом делу Европе, а која је посебно након 1856. године, односно њеног повлачења из Дунавских кнежевина, постајала све мање реална. (видети *Panslavizam*)

Наравно ни Аустроугарска није гледала благонаклоно на ове балканске међудржавне аранжмане плашећи се да ће то утицати на њене унутрашње прилике у деловима који су били настањени Словенима. Штранише, она није хтела да на било који начин да „дели” властита утицај на Балкану са новонасталим државама и/или њиховим потенцијалним савезима.

Литература

1. (Тајни) уговор између Србије и Црне Горе. 1908. у: *Балкански уговорни односи 1876–1996*. Момир Стојковић (прир.) 259–261. Том I. н. д.
2. *Балкански уговорни односи 1876–1996*. 1998. Стојковић, Момир (прир.) Том I. Београд: Службени лист СРЈ.
3. Блед, Жан Пол. 2014. *Франц Фердинанд*. Београд: ДАН граф, ННК интернационал.
4. Гавранов, Велибор, и Момир, Стојковић. 1972. *Међународни односи и спољна политика Југославије*. Београд: Савремена администрација.
5. Гарашанин, Илија. 1844. *Начертаније*. 28. октобар 2020. https://www.rastko.rs/istorija/garasanin_nacertanije.html.
6. Глени, Миша. 2001. *Балкан 1804–1999. (национализам и велике силе)*. Први део. Београд: Самиздат *Free B92*.
7. Гуч, Џ. П. 1933. *Дипломатска историја модерне Европе: од Берлинског конгреса до Версаљског мира 1878–1919*. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
8. Ђукановић, Драган. 2019. *Спољнополитички идентитети Србије: противречности и рефлексије*. Београд: Факултет политичких наука.
9. Зорић, Мирјана. 2018. „Балканска федерација – историја једне идеје.” *Војно дело LX* (7): 493–564.
10. Зундхаусен, Холм. 2008. *Историја Србије од 19. до 21. века*. Београд: СЛЮ.
11. Јовановић, Владимир. 2002. *Србија и Бугарска 1886–1896*. Београд: Историјски институт, Службени гласник.
12. Јовановић, Јован М. 1939. *Дипломатска историја Нове Европе 1918–1938*. Књига II. Београд: Издавачка књижара Косте Ј. Михаиловића.
13. Јовановић, Небојша. 2019. Предговор. У: *Мемоари једног краља*. Треће издање. Београд: Лагуна. 9–60.
14. Јовановић, Небојша. 2020. *Портрет једног краља: Краљ Милан Обреновић IV (1854–1901)*. Београд: HERAedu.
15. Лопандић, Душко, и Јасминка, Кроња. 2010. *Регионалне иницијативе и мултилатерална сарадња на Балкану*. Београд: Европски покрет у Србији, Фондација Friedrich Ebert.
16. Лопандић, Душко. 2010. *Послужити своје драгом Отечеству: Из историје дипломатије Србије 1804–1914*. Београд: Службени гласник.
17. Марковић, Светозар. 2016. *Србија на Истоку*. Београд: Просвета.
18. *Мемоари једног краља*. 2019. Треће издање. Београд: Лагуна.
19. Нацрт прелиминарног споразума Србије и Црне Горе предложен од Владе Србије и Владе Црне Горе. 1904. У: *Балкански уговорни односи 1876–1996*. Момир Стојковић (прир.) 244. Том I. Београд: Службени лист СРЈ.
20. Павловић, Стеван К. 2018. *Историја Балкана 1804–1945*. Београд: СЛЮ.
21. Поповић, Васиљ. 1940. *Европа и српско питање у периоду ослобођења (1804–1914)*. Београд: Геца Кон А. Д.
22. Скакун, Милан. 1992. *Балкан – енигма без решења*. Београд: Научна књига.

23. Тајни политички додаток српско-бугарском уговору о привредној сарадњи. 1904. У: *Балкански уговорни односи 1876–1996*. Момир Стојковић (прир.) 244. Том I. н. д.
24. Ђоровић, Владимир. 2005. *Историја Срба*. Београд: Publik Praktikum.
25. Уговор о миру између Краљевине Србије и Кнежевине Бугарске. 1886. У: *Балкански уговорни односи 1876–1996*. Момир Стојковић (прир.) 198–199. Том I. н. д.
26. Угодба између Србије и Бугарске. 1897. У: *Балкански уговорни односи 1876–1996*, Момир Стојковић (прир.) 216–219. Том I. н. д.
27. „Panslavizam.” *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. 2020. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 20. novembar 2020.
<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=46465>.
28. Đukanović, Dragan. 2014. “Attempts to ‘restore’ Austria-Hungary after 1918 — between austronostalgia and reality”. In: *The Old and New World Order – between European integration and the historical burdens: Prospects and Challenges for Europe of 21st century*. Dimitrijević, Duško ed. 209–223, Belgrade: Institute of International Politics and Economics.

KEY CONCEPTS OF SERBIAN RULERS ON THE ISSUE OF THE ALLIANCE OF THE BALKAN STATES AND PEOPLES FROM 1860 TO 1912

Summary: Since the middle of the 19th century, ideas related to the mutual rapprochement of the Balkan states and the creation of their broader associations have appeared within the ruling circles in Serbia. In that sense, the author analyzes the concepts of the Balkan unions of the rulers from the Serbian dynasty Obrenović (Prince Mihailo, King Milan and King Aleksandar), as well as King Petar I Karađorđević starting from 1860 to 1912. These concepts of the Balkan alliance, whether they were autochthonous or otherwise the result of the influence of the leading political factors of the then European order, did not have a significant foothold in the then public of Serbia. However, at the beginning of the 20th century, the concept of a transient inclusive Balkan alliance aiming to liberate certain parts of the Balkans from the Ottoman Empire prevailed, and after its success in 1912, it was modified by the abandonment of Bulgaria. Also, despite the undoubtedly unfavorable international influences and the aspiration of the Balkan states to round up their ethnic territories, there was no genuine possibility to realize the concept of Balkan interstate solidarity during the second half of the 19th century.

Keywords: the Balkans, the Balkan Federation, Serbia, Prince Mihailo, King Milan, King Aleksandar, King Petar I

ЈЕЛЕНА БОЖИЛОВИЋ*

Филозофски факултет
Ниш

UDC: 172Аристотел

Прегледни рад

Примљен: 13.12.2020

Одобрен: 25.01.2021

Страна: 173–187

DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.1r.3.02

ЕТИЧКИ ПРИНЦИПИ ПОЛИТИЧКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У ДЕЛУ АРИСТОТЕЛА

Сажетак: Аристотелово схватање политичке заједнице нераскидиво је повезано са позицијом политичког натурализма и поимањем човека као моралног бића. Своје људске потенцијале по Аристотелу човек (по природи) достиже живећи у заједници, али само политичка заједница, као највећа и најважнија међу свим заједницама, грађанима путем учешћа у политичком животу омогућава потпуно развијање врлине. Зато су човек и заједница прожети односом међусобне етичке производње: живећи у полису појединац развија врлину, али и својим врлим деловањем у заједници чини да полис чврсто опстаје на етичким начелима. Такво схватање присутно је у Аристотеловим делима *Никомахова етика* и *Политика*, и садржано је у теорији врлине, теорији грађанства и подробном разматрању облика државних уређења. Иако елитистичка и ексклузивистичка, Аристотелова етичко-политичка схватања бивају неокрњена у смислу вредности „филозофије људског живота”, а његово наслеђе остаје инспирација за савремену социјалну мисао. Циљ рада је да се кроз анализу дела *Никомахова етика* и *Политика* прикажу везе које Аристотел повлачи између политичке заједнице и етичких начела и укаже на њихов универзални значај.

Кључне речи: Аристотел, политичка заједница, врлина, грађанска врлина, политички натурализам.

Политичка заједница као морални оквир

У античкој Грчкој, поготову у златном периоду социјално-филозофске мисли у V и IV веку пре н.е, промишљање политичке заједнице која би почивала на принципима праведности окупирао је филозофску мисао. Смисао политичке заједнице тесно је био повезан са разматрањем моралности човека, па је код најзнаменитијих аутора ове епохе тешко раздвојити политику од ети-

* jelena.bozilovic@filfak.ni.ac.rs

ке. Такво јединство у дескриптивно-прескриптивној перспективи присутно је и код Аристотела, понајвише у делима *Никомахова етика* и *Политика*. Иако писана као одвојене целине, ова дела блиско су повезана, те је за разумевање Аристотелове политичке филозофије неопходно познавати *Никомахову етику*, као што су и питања морала дубоко уткана у дело *Политика*. И сам Аристотел на више места у оба дела реферише на текст из друге књиге, сматрајући их јединственом целином „филозофије људског живота” (*philosophia anthropina*), а завршне странице *Никомахове етике* могу се сматрати уводом у дело *Политика* (Aristotel 2003, 230 [1181b 21-23]; Lockwood 2006; Djurić 2003). Етика и политика, по Аристотелу, део су практичне филозофије која је повезана са исправним деловањем, па у складу са тим Аристотел политику одређује као практичну науку о држави, ону која за циљ има да кроз деловање створи независну политичку заједницу срећних људи.

Аристотел полази од констатације да све што постоји има сврху и сматра да се та сврха постиже деловањем. Највише добро и крајња сврха људског живота јесте срећа (*eudaimonia*) која се такође постиже деловањем, и то оним које подразумева управљање према врлини (*arete*) или управљањем воље према разуму. Аристотел, као и Сократ, сматра да врлина није урођена, већ да се човек рађа са извесном предиспозицијом за стицање врлине. Да би се врлина заиста и стекла, она се мора практиковати све дотле док не прерасте у навику. Увежбавање, стога, представља процес чије је исходиште у томе да врлина постане трајно стање бића (*hexis*). Стицање врлине није циљ по себи, већ тај процес представља средство ка достизању највишег добра, а то је срећан живот: „Из тога се јасно види да је срећа као крајњи циљ свих људских делатности нешто савршено и потпуно довољно само по себи” (Aristotel 2003, 12 [1097b-8]). Међутим, Аристотелово схватање врлине и срећног живота дубоко је повезано са животом у држави, јер он човека не поима као изоловану јединку, већ као биће заједнице. Моралност човека исказује се кроз његов живот у заједници, па је човек истовремено морално, као и друштвено и државотворно биће (*zoon politikon*); друштвеност је његова природа, односно његов хабитус, а онај ко живи ван државе може бити само звер или бог (Aristotel 1970, 6 [1253a-12]). Баш као што се смисао живота појединца не може свести на пуку егзистенцију или биолошки опстанак, тако, сматра Аристотел, ни држава не постоји само ради пружања заштите и физичке сигурности, већ и она тежи аутархији и има етичку надградњу: „Према томе, јасно је да држава која се с правом тако зове, а не само по имену, треба да води рачуна о врлини, иначе ће државна заједница постати војни савет...” (Aristotel 1970, 87 [1280b-11]). Стога је и крајња сврха државе срећан живот: „Циљ државе је дакле, срећан живот грађана и све ово постоји ради тог циља (...). Према томе, држава постоји ради делања према моралним законима, а не напосто ради заједничког живота” (Aristotel 1970, 88 [1281a-14]).¹

¹ Међутим, Аристотел сматра да и полис, баш као и грађани, има *bios*, односно да може бити срећан и поседовати врлину. Схватање у коме се атрибути које обично приписујемо људима примењују на појмове попут државе, у културном контексту у коме је Аристотел живео није било неуобичајено. У бројним сегментима *Политике* Аристотел упоређује делове и целину,

Оно што човека наводи на стварање разних облика заједница, од мањих ка већим, јесте његова друштвена природа. Међу многим људским заједницама, највећа и најузвишенија од свих јесте политичка заједница - држава (*koinonia politike*), која је аутархична целина и најважнији оквир друштвености човека и стога има највиши ауторитет међу свим другим, мањим заједницама које је творе. Ричард Краут (*Richard Kraut*) сматра да Аристотел под „природношћу” удруживања и стварања заједница (од партнерских и породичних све до политичких) подразумева постојање психолошког механизма који није искључиво интересно-рационалне природе, те се, сходно томе, не заснива на пукој калкулацији и користи коју појединац има од бивања унутар заједнице ради лакшег опстанка. Пре се може рећи да се ради о схватању да човека ка удруживању води инстинкт, импулс или нагон (Kraut 2007). Међутим, такав нагон не зауставља се на стварању било које врсте заједнице, већ се протеже даље ка крајњем циљу, а то је формирање политичке заједнице која представља финални ступањ удруживања. Стога се Аристотелов политички натурализам огледа у ставу да је политичка заједница нужан производ људске природе, што значи да је човеку по природи својствен друштвени, а унутар њега и политички импулс који га води ка политичкој заједници. У складу са тим човек је *zoon politikon*, што би значило да је он по природи не само друштвено, већ и државотворно биће (Aristotel 1970, 5 [1253a-9]).

Како је крајњи циљ живота у држави постулиран у етичку сферу, држава кроз политичку делатност остварује моралну функцију.² По Аристотелу, она је највиши оквир еманципације људског бића, његовог уздизања из света природе, изолованости и случајности.³ Држава је умна творевина која кроз законе и политички живот развија у човеку његове моралне потенцијале и управља га ка врлини. Дакле, држава као политичко-морална целина производи грађанина, а резултат таквог процеса су добро одгојени грађани који даље учествују у производњи политичке заједнице као моралне целине. У том погледу, грађанин и политичка заједница налазе се у јединству, па приватни интерес и добро државе као заједнице нису супротстављени, већ су комплементарни и допуњују се.⁴ Интерес је самог грађанина да учествује у животу полиса развијајући на тај начин врлину, а од деловања грађана у духу врлине и сама заједница има користи (Duncan and Brutt 1995). Тако се, заправо, може сумирати да сам човек јесте заједница, као што око јесте гледање (Kovačić 2006, 465), а да

односно појединца и државу, али не редукује срећу политичке заједнице на срећу оних који га творе – грађана, већ сматра да полис независно од тога може бити срећан, што се да остваривати пре свега кроз његово политичко и војно деловање (Види Morisson 2017).

² Како Павловић каже, у старој Хелади морал је за политичку заједницу имао исти онај друштвени смисао који је у римској републици имало право, а у савременом друштву демократска јавност (Павловић 2005, 226).

³ Аристотел каже: „Праведност је, међутим, потреба државе, јер правда чини поредак државне заједнице, а она се састоји у томе да се одлучи шта је право” (Aristotel 1970, 7 [1253a-12]).

⁴ Када Аристотел пише да је целина важнија од њених делова, те да је и држава изнад појединца (Aristotel 1970: 6 [1253a-11]), то не значи да он сматра да човек треба да жртвује себе и своје интересе зарад колектива, већ да човек сам теже процењује оно што је за њега добро и да се држава јавља као врста татора или ауторитета која кроз законски и политички оквир усмерава појединца ка врлини и исправном животу (Duncan and Brutt 1995).

је човек изван полиса (у другим облицима држава ван хеленског света), по Аристотелу, тек могућност човека. Дакле, једино се у полису у целости остварују потенцијали човека као морално-политичког бића.⁵

Државна уређења и грађанска врлина

По Аристотелу је праведна политичка заједница свака она која је „природна”⁶ и у којој се они који владају руководе принципом општег добра (користи народа) (Aristotel 19970, 110 [1288a]).⁷ Стога, без обзира на то да ли је на власти један, неколицина или више њих (па је у односу на то држава краљевство, аристократија или политеја), правичност остаје утемељена у квалитативном, а не у квантитативном принципу власти: „Они облици државног уређења у којима један човек или мало њих или већина влада на општу корист су нужно исправни, а они пак у којима се води рачуна само о интересу тог једног човека или мањине или већине која влада представљају изопачавања” (Aristotel 1970, 83 [1279a-1]). Само у исправним облицима државних уређења може заживети један од основних принципа хеленског политичког етоса (*ethos*), а то је грађанска одговорност. Павловић управо осећај јавне дужности види као прву и најзначајнију врлину старогрчког света, која се темељи на схватању да је обављање јавних послова добро (вредност) по себи, које нема никакве везе са личном коришћу и није мотивисана приватним интересом (Павловић 2005, 229).

Добар управљач мора поседовати политичко образовање и познавати особености сваког политичког система, те стечено знање примењивати у решавању проблема у заједници (Anthony 2010: 4). Међутим, један од основних задатака управљача, по Аристотелу, јесте тај да се брину о моралном васпитању грађана и донесу добре законе (*nomos*). Закони су основно ткиво политичке заједнице и у њима је инкорпориран читав морални сет друштва, па Аристотел каже: „Очигледно је, према томе, да је праведан онај ко поштује законе и ко је непристрасан. Према томе, праведно је оно што је по закону и праведно, а неправедно оно што је противзаконито и неправедно” (Aristotel 2003, 92 [1129a, I-8]).⁸ Дакле, држава је целина која кроз власт и законе усмерава грађане ка врлини, а највиша врлина државе јесте праведност. Најпре власт и закони морају

⁵ Јединство грађана (појединаца) и политичке заједнице, те уграђеност колектива у лични идентитет, очито је на примеру имена и презимена старих Грка, уз које је као додатак стајало и име полиса из којег су потекли (Павловић 2005: 197).

⁶ „Стога свака држава настаје по природи исто као и првобитне заједнице. Јер држава је циљ тих заједница, а природа нечега представља његов циљ” (Aristotel 1970, 5 [1252b-8]).

⁷ Тиранију, као и друге облике уређења које види као изопачења, Аристотел сматра противном природи, јер се заснива на потпуном подређивању људи који су једнаки по врлини: „Из овога што смо рекли, јасно је да није ни корисно ни праведно да међу једнаким и равноправним људима један човек буде врховни господар свих, било да не постоје закони него да је он сам закон, било да постоје” (Aristotel 1970, 110 [1288a]).

⁸ Аристотел говори о две врсте правде (*dike*) у држави. Једна се тиче владавине закона као средства за достизање највишег циља, а то је срећан живот. Друга врста правде односи се на дистрибутивну правду, односно на једнакост у погледу остваривања права међу грађанима.

бити праведни, како би праведни били и грађани (Molnar 2001, 69). Када се закони успоставе, власт треба да води рачуна да се они примењују, односно да се поштују и заживе, али и да се мењају, односно реформишу онда када је то неопходно.⁹ Моћ закона има већу тежину од ауторитета појединца (особе) и вероватније је да ће се грађани повиновати законској одредби него препоруци оца, пријатеља или другог који учествује у васпитању. Будући да представља норму, а не личност, закон ће теже постати предмет мржње. Од посебног су значаја закони који регулишу васпитање, који треба да прописују награде и казне за морално или неморално понашање, а оне грађане који их не поштују и показују се као непоправљиви, треба протерати из државе, сматра Аристотел. Процес васпитања и образовања (*paideia*) најбоље је започети рано, али га продужити и током одраслог доба, због чега Аристотел сматра да и одрасли треба да буду подложни васпитним нормама државе (Aristotel 2003, 26 [1180a]). Оваква пракса, како примењује Аристотел, иако добра, ретко где се спроводи, осим у Спарти.¹⁰

Иако из Аристотелових списа о државним уређењима није једноставно утврдити које уређење аутор сматра најбољим, познаваоци Аристотеловог дела прилично су усаглашени око тога да Аристотел као најбоље могуће државно уређење издваја политеју (републику), и то у делу *Политика*.¹¹ Ради се о облику владавине у коме удела има мноштво средње богатих грађана који управљају у интересу свих, односно читае политичке заједнице. Када је држава по уставу политеја, онда је у њој најбројнија средња класа, онај слој грађана који није сиромашан (демократија), али ни превише богат (олигархија), те превазилази екстреме који пате од различитих недостатака. Овде се непријатељски односи у народу свде на минимум, јер будући да је средњи друштвени слој средње богат, он не жуди за туђим имањем, нити други желе њихово имање, а то живот у држави чини безбедним. Зато што у политеји има најмање изгледа за поделе грађана, она је и најстабилнија, што је још један од њених квалитета (Aristotel 1970, 129, 136 [1293b-1-2, 1295b-7]).

У политеји преовладава војни слој друштва и њени грађани поседују ратничку врлину, па се ова врста уређења, осим као владавина средње класе, може разумети и као владавина мноштва које поседује ратничку врлину. Војнички дух, по Аристотелу, огледа се у храбрости, физичкој снази, издржљивости и склоности ка поштовању наређења. Међутим, он сматра да се, поред ратничких умећа, у политеји међу грађанима развијају и бројне друге врлине

⁹ Аристотел сматра да није добро бунити се и насилно свргавати поредак, јер то може имати негативне консеквенце. Пре свега, чак и ако се власт смени, тешко је у потпуности променити постојећи систем у неки сасвим нови, што доноси разочарења. Са друге стране, бунтовници често не руше режим зато што није исправан или правичан, већ су мотивисани сујетом или вођењем личним интересима, па желе победити по сваку цену (Види Anthony 2010, 55).

¹⁰ Иако хвали Спарту, Аристотел увиђа и њене слабости. Када говори о најбољем државном уређењу, он каже да држава треба да буде чврсто војно организована, али да то не треба да буде њен основни циљ. Мир рађа доколицу, а доколица погодује образовању, развијању врлина и управљању душе ка добром и лепом. Зато је погрешно подредити читаво друштво искључиво ратничкој врлини и храбрости, сматра Аристотел (Ђурић 1990, 413).

¹¹ Више о сложености одређења најбољег државног уређења код Аристотела у Lockwood 2006.

типичне за средњу класу. Тако каже да, пошто је политеја друштво у којем се не тежи прекомерном богаћењу, као грађанске врлине овде израстају скромност, правичност и неподложност грамзивости. Управо су дате врлине оне које недостају уређењима у којима су најбројнији сиромашни или богати. У сиромаштву, сматра Аристотел, влада непоштење, јер они који нису имућни чине преваре не би ли се домогли материјалних добара. Слично је и са државама пребогатих, где су људи одмалена навикнути на материјално изобиље, па како им стицање богатства остаје животни циљ и у одраслом добу, они не знају за умереност (*sophrosyne*).¹² Док су први склони ропском покоравану и не умеју да владају, дотле се други не покоравају ниједној власти, већ су навикнути да заповедају. Према томе, најбоље је да у држави преовладавају грађани средњег имовног стања, јер се они најлакше воде заповестима разума (Aristotel 1970, 135 [1295b]). Међутим, и политеја има својих недостатака, а онај квалитет који грађанству политеје често није својствен јесте филозофска мудрост, зато што нису прошли кроз образовање којим се стиче теоретско знање.¹³ Због тога Аристотел сматра да грађанску врлину својствену политеји могу достићи многи, али је потпуна врлина својствена само ретким, изузетним појединцима и везује се уз краљевину или базилеју.

Док Аристотел као најбољи модел државног уређења у *Политици* одређује политеју, у *Никомаховој етици* опредељује се за краљевину. Ради се о владавини једног који се руководи принципом разума, па се читав овај поредак може одредити као владавина разума. Краљ који својим етичким и разумским врлинама ужива углед наликује оцу породице, због чега Аристотел краљевски однос владара према народу упоређује са односом оца према деци: у оба случаја хијерархија се заснива на користи оних који су потчињени (Aristotel 1970, 25 [1259b-2]). Ипак, Аристотел не остаје на нивоу идеалних разматрања, већ кроз полемику износи увид да су шансе за остваривање краљевске владавине у реалности слабе, јер су ретки појединци који су супериорни и изузетни онако како то краљевска фигура подразумева. Али, чак и да једно друштво има врсног члана кога бира и поставља на највишу управљачку позицију, његову власт је неопходно ограничити законом. У *Политици* Аристотел износи запажање да је људска природа променљива, непоуздана и прожета вољом, док је закон стабилан и као такав представља „разум без прохтева” (Aristotel 1970, 108 [1287a-4]). Таквом квалификацијом закон се одређује као непристрасан судија, увек и за свакога исти, који се за разлику од човека не може корумпи-

¹² У неким деловима *Политике*, компарирајући богате и сиромашне, Аристотел предност даје богатима, наводећи да се овом слоју више може веровати приликом трансакција (Види Woods 2004, 70).

¹³ По Аристотелу, умност се остварује у две димензије: кроз теоретску делатност (мисаоно разматрање) и праксу. Мудрост (*sophia*) је израз теоретског ума (*Bios theoretikos*), знање ради знања и представља најузвишенији вид људске активности, онај који га приближава богу. Њега достижу ретки појединци, а они који у томе успеју уживају у блаженом животу. Поред овог вида умности живота, постоји и други (*Bios politikos*), који Аристотел постулира у праксу, односно етичко-политичку делатност (Види Kovačić 2006, 460).

рати или променити нарав. Међутим, осим принципијелног аргумента који говори у прилог владавини права уместо владавине људи, Аристотел такође наводи и један практични аргумент против краљевске владавине. Наиме, уколико би у држави власт била у рукама једног човека, он би уз сав напор тешко могао да постигне да решава све проблеме једне политичке заједнице, те због комплексности друштвеног живота не би могао бити упућен у сва друштвена збивања. То би за последицу нужно подразумевало померање власти на друге појединце или органе, а таква ситуација даље би значила и промену врсте уређења, које се више не би могло назвати краљевином, већ аристократијом или политејом.

На трагу изнетих увида, Аристотел разматра и аристократију као најбољи облик устава. У неким деловима *Политике* он о овом државном уређењу говори као о владавини најбољих по врлини, односно складном облику власти где се у обзир узимају врлина, богатство, али и мишљење народа (Aristotel 1970, 128-129 [1293b-11]). Дакле, аристократско друштво чине грађани који су поред тога што поседују врлину слободни, богати и имају грађанско порекло, што их свеукупно квалификације за управљачке позиције у полису. Такође, аристократе су, како аутор каже, најобразованије и то у складу са законом и они који у највећој мери поштују владавину права. Све ово чини да политички етос аристократије изнедри низ врлина, попут дарежљивости, сарадљивости, правичности и политичког пријатељства.

Иако демократија код античких мислилаца, па ни код Аристотела, није сврстана у добро државно уређење, Аристотел у том погледу није категоричан, те је не искључује приликом разматрања грађанске врлине. Основни недостатак демократије огледа у томе што овде висок удео у власти имају сиромашни који чине најбројнији друштвени слој. Будући да су оријентисани на задовољавање егзистенцијалних потреба, они немају времена за етичко и политичко образовање. Ипак, Аристотел сматра да упркос томе што, као појединци, грађани у демократији нису мудри и разборити, уколико се удруже и заједно дискутују о важним друштвено-политичким темама, они могу повећати своје умне капацитете и доносити добре одлуке у полису. Маса, сматра аутор, може изнедрити мудрост коју појединачно њени чланови не морају поседовати, па и од масе која је својствена демократији може бити користи у политичком смислу (Aristotel 1970, 92 [1282a-10]). Аристотел предност демократије види и у томе што се овде због владавине мноштва смањује могућност за корупцију, због чега је она мање подложна кварењу од владавина у којима су на челу државе појединац или неколицина, где власт може зависити од психолошке стабилности владара. Као што је теже загадити велику воду од малог потока, тако је теже поткупити масу, него појединца или неколицину. Коначно, у демократијама је средња класа бројнија но у олигархијама, па су демократије због тога стабилније и дуготрајније (Aristotel 1970, 137 [1296a-9]).¹⁴

¹⁴ Међутим, чак и онда када државно уређење није демократско, мудро је укључити мноштво у политички живот полиса. Кроз практично-политичко разматрање, Аристотел долази до закључка да онда када је већина становништва потпуно искључена из државничких положаја, она

Врлина и теорија грађанства

Принцип грађанства у теорији Аристотела врло је узак и рестриктиван, те је са становишта савременог друштва и демократских вредности на којима оно почива неприхватљив. Несумњиво је, међутим, да се таква врста елитизма мора сместити у контекст времена у коме је аутор живео, а које је било изграђено на дискриминаторном систему вредности, примењиваном како на људе унутар хеленског света (робови, жене, странци), тако и на оне који нису хелени (варвари). Стога Аласдер Мекинтајер (*Alasdair MacIntyre*) сматра да се не ради о слепоћи Аристотела, већ о слепоћи културе у којој је живео, док Аристотелово учење о врлини само по себи има огромну вредност за разумевање људског живота уопште, те остаје неокрњено у смислу етичког значаја.¹⁵

Ексклузивизам Аристотелове теорије грађанства темељи се на врлини и огледа се већ у почетном ставу овог филозофа да не поседују сви људи једнаку предиспозицију за стицање одређене врлине. Склоност ка врлини унапред је одређена самом природом појединца, а ова се датост даље рефлектује и на његово место у друштвеној хијерархији и политичком животу заједнице. У том погледу, робови, по Аристотелу, представљају једну врсту крајности, јер не поседују капацитет за развијање врлине, док насупрот њима постоје неки људи код којих је природна склоност ка врлини толико велика да се они могу сматрати боголиким.¹⁶ Негде између ових крајности, стоји низ других друштвених група које Аристотел подробно разматра бавећи се проблемом врлине и грађанских права, а међу њима су и жене. Наиме, иако и мушкарци и жене припадају људској врсти, мушкарац је по природи (биолошки и интелектуално) супериоран, па однос мушкараца и жене лежи у обрасцу доминације и субординације који је утемељен у природи, одакле се, потом, пресликава и на друштво. По Аристотелу, жене поседују разум, али он код њих нема ауторитет, због чега се у поступцима више воде емоцијама, што их омета да исправно расуђују. Жене се могу образовати и учити исправном расуђивању о важним питањима, па и оним политичким, а ова могућност постоји уколико су рођене у породици са грађанским статусом те живе уз оца, а касније и мужа који је грађанин. Захваљујући томе, сматра Аристотел, оне могу учити како се води дискусија и износе аргументи који воде ка исправном закључивању и од-

може представљати потенцијалну опасност јер кроз удружене снаге може свгнути режим. Стога су мудри они управљачи који умањују непријатељство већине кроз чин њиховог укључивања у државне структуре. Добро је пружити им могућност да врше избор одређених делата на политичке позиције, док њихово укључивање у скупштину није од користи само за стабилност власти, већ и за њих саме. Боравећи са грађанима који већ поседују моралне и умне квалитете и сами ће моћи да их стекну (кроз процес који бисмо данас могли назвати једном врстом политичке социјализације) (Aristotel 1970, 91 [1281b-6-7]; Miller 2017).

¹⁵ (MacIntyre према Hertig

https://www.academia.edu/3128711/Wise_is_Clever_An_elitist_requirement_about_Aristotles_practical_wisdom?email_work_card=title).

¹⁶ Аристотел, наравно, под овим не подразумева магично-фантастична својства људских бића, већ говори о постојању изузетног људског потенцијала који посредством погодних околности може да покрене и створи изузетну личност (Види Kraut 2007, 216).

лучивању (Vidi Deretić 2015). Међутим, упркос таквим могућностима, оне не могу стећи врлину која би их квалификовала за највишу од свих делатности, политичку делатност (саветодавне и судске функције), због чега их Аристотел дисквалификује као учеснике јавне сфере.

Осим робова и жена, грађанска права у Аристотеловом идеалном полису не треба дати ни странцима (метецима), и то на темељу порекла. Иако је несумњиво, чега је и сам Аристотел свестан, да они као слободни људи могу развити врлину, аутор их у својим нормативним визијама најбољег друштва искључује из права на учешће у политичким пословима полиса, јер верује да они не би полису били лојални и једнако предани као грађани који су у њему рођени.

Поред врлине (као најзначајнијег својства) и порекла, економска независност је трећи важан предуслов грађанских права (Woods 2004, 66), а она је код Аристотела такође повезана са врлином, јер представља предуслов за њено стицање. Наиме, економска независност је значила ослобођеност од сфере материјалне продукције подразумевајући и слободно време које се могло користити за образовање у духу врлине. Ово је било од великог значаја, јер се на тај начин гарантовало да људи који учествују у управљању полиса одлуке не доносе насумично, већ промишљено и мудро. Из такве поставке следе даља Аристотелова разматрања о разним друштвеним слојевима, њиховој могућности за стицање врлине, а онда и праву на учешће у политичком животу.

Набрајајући различите друштвене слојеве, Аристотел закључује да сваки од њих има важну улогу у друштву и нужен је за опстанак заједнице (Aristotel 1970, 120-122 [1291a]). То, међутим, не значи и да свакоме од њих треба дати грађанска права.¹⁷ Упоређујући сељаке и занатлије, Аристотел предност даје првима јер сматра да поседују већи степен самосталности и најближи су средњој класи. Код сељака, сматра он, постоји извесна могућност за развијање одређених врлина, пре свега скромности, док они уопште не теже слави и части. У поређењу са земљорадницима, занатлије су у неповољнијем положају, будући да њихови производи не спадају у најнеопходније за живот, а осим тога они нису независни, јер су често подређени послодавцу. У идеалном полису статус грађанства не би био доступан ниједној од ових класа, међутим у реалности, тамо где је богатство критеријум политичке партиципације уместо врлине, дешава се да су занатлије на државничким функцијама, и такво се уређење назива олигархија (Aristotel 1970, 80 [1278a-4]). Сељачком друштву, напротив, погодује демократија (Aristotel 1970, 205 [1318b-1]).¹⁸

Следећи принцип елиминације, Аристотел у трећој књизи *Политике* долази и до тога ко треба да буде грађанин и даје одређење појма грађанина као оног ко учествује у саветодавној и судској власти. Дакле, грађанин је онај ко кроз разне врсте државничких послова учествује у управљању полиса, где кроз делиберацију долази до најбољих решења за заједнички живот у полису (Aris-

¹⁷ „Истина је да не треба све оне без којих држава не може да опстане сматрати грађанима (...) држава која има најбоље уређење неће дати раднику грађанска права (...). Наиме, онај ко живи животом радника или тета не може да негује врлину” (Aristotel 1970, 80 [1278a-2,3]).

¹⁸ Више о томе у Woods 2004.

total 1970, 71 [1275a]), па се вештина делиберације сматра посебно значајном за добро обављање политичких функција. Међу грађанима полиса у политичком животу постоји једнакост, јер се ради о људима једнаким по врлини. Сходно томе, иако су односи међу људима у породици и домаћинству у теорији Аристотела прожети односом владања и поковања који је сталан, у сфери политике грађани се (будући да су једнаки) ротацијом на политичким положајима међусобно смењују у владању и поковању. Међутим, добар грађанин не мора бити и добар човек, сматра Аристотел, па се самим тим врлина и грађанска врлина не преклапају.¹⁹ Да би неко био добар грађанин, он мора поседовати квалитете који произлазе из облика државног уређења, а како је више врста државних уређења, отуд је јасно и да постоји више различитих врста грађанских фигура. Добар човек, међутим, свугде је исти и почива на истим моралним квалитетима без обзира на државу у којој живи. Једино се у случају доброг управљача може рећи да сједињује у себи и моралне и грађанске квалитете. Аристотел каже: „Мислим да је добар управљач уједно и добар и разборит, а да државник мора да буде разборит” (Aristotel 1970, 76-77 [1277a-5]. Говорећи о аристократији, Аристотел ово уређење управо види као пример државе у којој су добар човек и добар грађанин једно те исто (Aristotel 1970, 128 [1293b-10]).

Етичка разматрања фигуре грађанина налазимо и у *Никомаховој етици*, где Аристотел практичну мудрост или памет (*phronesis*) посматра као ону врлину која је темељ политике. Добар државник је онај ко је паметан, а то значи да је у стању да процени шта је добро како за њега самог, тако и за друге људе. Практична мудрост производ је и животног искуства, па по Аристотелу, напосто, није довољно да државник буде само зналац, образован и учен човек, већ треба да поседује и искуствену проницљивост коју ће применити на „људске ствари”. Зато се може рећи да су државничка вештина и практична мудрост исто: „Практична мудрост примењена на друштво јесте, с једне стране, неимарска, она која изграђује државну зграду, највиша мудрост законодавства, а, с друге стране (...) она која је управљена на појединачне случајеве (проблеме руководства) и која носи опште име: политика. То је практична и саветодавна способност” (Aristotel 2003, 125 [1141b, VIII-1]. Аристотел сматра да је за политичку делатност важна и разборитост као разумска врлина владања собом или самосавлађивање. Недостатак моћи самосавлађивања појединца он упоређује са рђавом државом, па каже да постоје државе које доносе сасвим добре законе, али их не примењују (Aristotel 2003, 153 [1152a, X-3]).²⁰

¹⁹ Анализом Аристотелових дела, а позивајући се на Роберта Девелина (Robert Develin), Дејвид Кејт (David Keyt) код Аристотела уочава терминолошку разлику за појмове доброг човека и доброг грађанина. Наиме, када расправља о добром човеку, Аристотел користи термин *Agathos*, док када говори о грађанину који делује по принципу врлине употребљава термин *Spoudaios*. Кејт закључује, међутим, да Аристотел није сасвим доследан у овој појмовно-терминолошкој употреби, те да се више ради о стилским него о суштинским разликама, због чега их треба разумети као синониме (Keyt 2007, 220).

²⁰ Практична мудрост (памет), као и разборитост спадају у расуђивачки део *дијаноетичких* (разумских) врлина, о којима Аристотел говори након разматрања низа *етичких* врлина (умерености, храбрости, блакости, племенитости, дарежљивости, гордости, осећања части).

На крају, не мања важна етичка подлога политичке заједнице, по Аристотелу, је и политичко пријатељство (*philia*). Ради се о специфичној врсти везе засноване на заједничком, усаглашеном деловању у јавном интересу. У поимању пријатељства Аристотел се води идејом политичког натурализма, сматрајући да се пријатељство међу људима јавља као један од кључних фактора већ у настанку првих политичких заједница. Почетни циљ чланова заједнице за удруживањем јесте тежња за самоодржањем, али овај интересни моменат сам по себи, сматра Аристотел, није довољан ни за чин настанка, а ни за трајање политичке заједнице. Стога Аристотел резонује да мора постојати нека јача природна сила која привлачи људе, повезује их и удружује у заједнички живот, а која нема инструментални карактер (Kraut 2007, 205). Такав политички импулс мора бити саткан од спонтаног међусобног поверења, те по Краутовој интерпретацији Аристотела, политичко пријатељство јесте врста друштвеног лепка или центрипетални психолошки механизам који спаја чланове политичке заједнице. Пријатељство није само однос који се успоставља међу емоционално блиским људима у породици и кругу пријатеља, већ и веза међу грађанима који имају заједнички циљ, а то је добробит полиса као целине. Зато политичко пријатељство представља морални стуб полиса који се огледа у добронамерности (као почетку пријатељске везе), али највише у сложености или једнодушности, посвећености и исправном колективном деловању.

Политичко пријатељство постоји само међу слободним и једнаким људима, те га нема у тиранији која се заснива на страху као емоцији која прожима однос потчињених према владарима. У олигархијама и демократијама где постоје велике поделе у народу, људи презиру једни друге, па ни овде нема слоге нити политичког пријатељства. Дакле, у изопаченим облицима државних уређења праведност и пријатељство не постоје или су сведени на најмању могућу меру (Aristotel 2003, 178 [1161b]). Насупрот томе, политичко пријатељство темељ је оних државних уређења која се заснивају на јавном интересу, па га има у политеји где су грађани једнаки по иметку и моћи и где нема крупних друштвених неједнакости и подела (Aristotel 1970, 135 [1295b-6]). Краљевство наликује очинској владавини, па овде влада политичко пријатељство које личи на оно пријатељство које постоји између оца и деце. Слично томе, аристократија се заснива на политичким односима који су слични пријатељству мужа и жене, а тимократија наликује пријатељству између браће. Пријатељство међу грађанима као члановима који заједнички управљају политичком заједницом је пријатељство из користи које доноси добробит читавој заједници. Иако правичност представља једну од врхунских вредности доброг полиса, Аристотел сматра да је политичко пријатељство за полис чак и важније од правичности, јер више доприноси јединству (*harmonia*) међу његовим члановима. Пријатељство чини да полис не буде алијанса међусобно дистанцираних људи, већ спаја грађане и превенира политичке фракције које разбијају друштвено јединство (Leontsini 2015, 37). Зато грађане доброг полиса Аристотел види као оне који су у специфичној врсти политичко-партнерског (пријатељског) односа и које повезују како врлина, тако и заједнички интерес.

Закључак

У вековима након Аристотела социјална мисао кретала се у различитим правцима, као што се и идеја грађанина у историјско-теоријској перспективи трансформисала посредством политичких и економских промена. Са XX-им веком превагу односи либерална концепција друштва, по којој економски статус (богатство), као и (аристотеловска) грађанска врлина престају бити критеријуми грађанског статуса. Тако долазимо до тога да се од Аристотелове идеје о грађанским правима задржало једино порекло (место рођења), али и овај је критеријум подложен промени, јер га и странац може стећи након извесног броја година живота у страни држави (тзв. процес натурализације). Исто тако, XX век довео је до промена у вредносној матрици која се потом утиснула и у законе, па су они које је Аристотел на темељу врлине и натуралистичке аргументације искључивао из сфере јавног живота, данас постали макар на папиру (правно-формално) њени равноправни чланови.

Аристотелово одређење политичке заједнице на етичким темељима у много чему одудара од савремених националних држава, њихове величине, организације и моралних оквира.²¹ Он полази од чињенице да је полис морално усаглашен и да кроз педагошку праксу и политичку социјализацију артикулише етички идеал усмеравајући грађане ка исправном животу. Мекинтајер, међутим, наводи да се Аристотелова концепција на врлини утемељене политичке заједнице спотиче о савремена друштва, пре свега зато што она не почивају на јединственој концепцији добра. У плуралистичким друштвима каква су данашња, не говоримо сви истим моралним језиком, сматра Мекинтајер, због чега Аристотелово схватање идеалне моралне заједнице у којој постоји консензус око врлине и концепта срећног живота није адекватан оквир у који се уклапа савремено друштво (MacIntyre prema Anthony 2010, 5). Може се рећи да је историјску превагу однела либерална концепција која се залаже за тзв. моралну неутралност. Полази се од идеје да држава има улогу успостављања законске регулативе у оквиру које грађани смештају своје деловање, али се све партикуларне идеје добра (или срећног живота) стављају у страну не би ли се ослободио простор за индивидуалне изборе. Грађански идентитет у либерализму не поима се у тој мери политички, колико економски и правно: грађанин се остварује путем индивидуално-економске активности, а не кроз колективно-политичку партиципацију (Božilović 2020; Podunavac 2001). Или, како каже Јирген Хабермас (*Jürgen Habermas*), у друштвено-политичком животу од Канта (*Kant*) надаље, наместо питања моралности, поставља се питање легалности (Habermas 1980: 48). Улога државе стога се састоји у одређивању

²¹ Аристотел је своја етичко-политичка разматрања градио имајући у виду полис као територијалну целину која је бројала од неколико хиљада до неколико стотина хиљада становника. Грађанско деловање засновано на врлини и у јавном интересу подразумевало је да политичка заједница буде ни превише мала (како би била економски, војно и политички одржива), али ни превелика (да би се грађани међусобно познавали и успостављали везу и сарадњу (Aristotel 1970, 227-229 [1326a, 1326b])). Ово чини да поставке аутора не буду одговарајуће за националне државе савременог света и њихову, пре свега, територијалну комплексност.

онога шта је забрањено, и то кроз законску регулативу, док се паралелно са тим ослобађа читаво поље могућих животних (личних) избора без уплитања било каквих колективних, наткриљујућих моралних ауторитета. Међу тим изборима налази се и оно које се тиче учествовања или неучествовања у политичком животу заједнице. У модерним (либералним) теоријама демократије на активну партиципацију у политичком животу гледа се афирмативно, али не аристотеловски, из позиције врлине, већ због остваривања сопствених интереса (Савановић 2010, 326).

Неке идејне струје, међутим, враћају се Аристотелу, постављајући пред политику етичке захтеве за које сматрају да су у либерализму напуштени.²² Комунитаризам и републиканизам, иако различити, однос појединца и заједнице виде слично: обе традиције грађанства наглашавају значај заједнице примарно из угла активне јавне сфере, док појединца виде као политички ангажованог грађанина. Из угла републиканизма, грађански ангажман кроз јавну расправу и дебате доприноси развоју политичке заједнице као колективног тела, али се на тај начин и сам појединац остварује изграђујући своје грађанско биће. Тако је ова поставка потпуно у складу са Аристотеловим етичко-политичким схватањем о међусобној производњи грађанина и заједнице. Такође, по републиканизму веза између самих грађана остварује се не само преко свести о заједничким интересима, већ и путем колективне емоције и патриотизма, што се на одређени начин може довести у везу са Аристотеловом идејом политичког пријатељства. Како је комунитаризам више окренут ка идеји грађанина као оног ко је *друштвено* ангажован, а републиканизам акцентује *политичку* партиципацију (Vujačić 2007), може се закључити да су обе традиције на свој начин блиске Аристотелу, будући да у античком полису није постојала јасна сепарација друштвене и политичке сфере.

Све у свему, Аристотелове етичко-политичке идеје производ су друштвених прилика у којима је живео, па се не могу сасвим применити на савремено друштво. Нека схватања аутора са становишта савремених демократских стандарда делују сасвим неутемељено, јер представљају резултат покушаја да се друштво и култура анализирају по аналогiji са природом и природним процесима.²³ Таква методолошка произвољност на темељу врлине имала је за исход искључивање бројних друштвених група, што из људских, што из грађанских права. Ипак, као што је већ наглашено, Аристотел је, баш као и сваки мислилац, продукт духа епохе у којој је живео, те се ограниченост неких његових тумачења између осталог може разумети и као одраз хеленског етноцентризма распрострањеног у тадашњем грчком свету. Но, упркос ограничењима, Аристотелов допринос социјално-филозофској мисли далеко је већи и његова разматрања имају универзалну вредност. Анализа човека као

²² Будући да се у капитализму грађани остварују у економској сфери више но у политичкој, бројне критике либералног капитализма ову идеологију окривљују за пасивизацију и деполитизацију грађана савременог доба. Из тог угла, уместо јавног ангажмана и неговања критичког потенцијала, идеја грађанства сведена је потрошњу и конзумеризам.

²³ Како још Еликур каже, наopak је посао мешати филозофију природе и законодавство (Đurić 1990, 405).

моралног и политичког бића од непроцењивог је значаја, јер аутор продира у срж људске природе и проналази константе које важе за сва времена и сва друштва. Као колажно богатство прескриптивних разматрања и реалполитике, односно схватања политике као науке о држави, али и уметности владања посредством врлине, Аристотелово дело за социјалну мисао остаје незаобилазно. Ипак, можда је његова највећа вредност у томе што смисао политике лоцира у поље етике и јавног интереса, подсећајући да, без обзира на нововековно скретање курса, политика није сводива на технологију владања (Kovačić 2006; Pavlović 2005).

Литература

1. Божиловић, Јелена. 2020. „Грађанство у оквирима либерализма и комунизма: историјски развој и интерференције”. *Годишњак за социологију*, XVI/24: 49-63.
2. Савановић, Александар. 2010. „Мјесто представничке демократије у Аристотеловој политици.”. У: *Годишњак правног факултета Универзитета у Бањој Луци*, бр. 31/32: 307-328.
3. Anthony, Kyle Brandon. 2010. „Aristotle and the importance of virtue in the context of the Politics and the Nicomachean ethics and its relation to today”. Honors Theses. 21: Bucknell University.
4. Aristotel. 1970. *Politika*. Beograd: Kultura.
5. Aristotel. 2003. *Nikomahova etika*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci.
6. Vujačić, Ilija. 2007. „Oblici građanstva i multikulturalizam”. U: *Položaj nacionalnih manjina u Srbiji*, ur. Stanovčić, Vojislav. Beograd: SANU.
7. Woods, Robert Cathal. 2004. „The virtuous polity: Aristotle on justice, self-interest and citizenship”. Doctoral Dissertation: The Ohio State University.
8. Deretić, Irina. 2015. „Why Does a Woman’s Deliberative Faculty Have No Authority? Aristotle on the Political Role of Women”. *Filozofija i društvo XXVI* (4): 902-916. DOI: 10.2298/FID1504902D
9. Duncan, Christopher M. and Brutt, Shelley. 1995. „Civic Virtue and Self-Interest.” *The American Political Science Review* 89, no. 1: 147-51. Accessed December 2, 2020. Doi:10.2307/2083081.
10. Đurić, Miloš N. 1990. *Istorija helenske etike*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
11. Kayt, David. 2007. „The good man and the upright citizen in Aristotle’s *Ethics* and *Politics*”. *Social Philosophy & Policy Foundation*: 220-240.
12. Kovačić, Slavko. 2006. „Етичност политике у Аристотела”. *Filozofska istraživanja*, 102, God. 26, Sv. 2: 457-476.
13. Kraut, Richard. 2007. „Nature in aristotle’s ethics and politics”. *Social Philosophy & Policy Foundation*: 199-219.

14. Leontsini, Eleni. 2015. „Justice and Moderation in the State: Aristotle and Beyond”. In: G. Floistad (ed.), *Philosophy of Justice*, Contemporary Philosophy: A New Survey: 27-42.
15. Lockwood, Thornton C. Jr. 2006. „The Best Regime of Aristotle’s *Nicomachean Ethics*”. *Ancient Philosophy* 26: 1-16.
16. Molnar, Aleksandar. 2001. *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi (1): Pravo na otpor tiraniji*. Beograd: Samizdat B92.
17. Miller, Fred. 2017. „Aristotle’s Political Theory”. In: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward. N. Zalta:
<https://plato.stanford.edu/archives/win2017/entries/aristotle-politics/>.
18. Morrison, Donald. 2017. „Aristotle on the Happiness of the City”. In: *L’excellence politique chez Aristote*, eds. V. Laurand and J. Terrel: 11-24.
19. Pavlović, Vukašin. 2005. „Politički logos i politički etos”. *Kultura polisa*, II (2-3): 193-244.
20. Podunavac, Milan. 2001. *Princip građanstva i poredak politike*. Beograd: Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa.
21. Habermas, Jürgen. 1980. *Teorija i praksa: socijalnofilozofske studije*. Beograd: BIGZ.
22. Hertig, Michael „Wise is clever? An elitist requirement about Aristotles practical wisdom”:
https://www.academia.edu/3128711/Wise_is_Clever_An_elitist_requirement_about_Aristotles_practical_wisdom.

ETHICAL PRINCIPLES OF POLITICAL COMMUNITY IN THE WORKS OF ARISTOTLE

Summary: Aristotle’s understanding of political community is strongly linked with the view on political naturalism and the concept of a man as a moral being. According to Aristotle, man (by nature) achieves his human potential by living in a community, however, the political community on its own, as the largest and the most significant among all communities, enables citizens to fully develop their virtue through their participation in political life. For this reason, a man and the community are joined in a relationship resulting in mutual creation of ethics: by living in a polis, an individual develops virtue, and conversely, his virtuous actions in the community enable a polis to endure on ethical principles. This conception is found in Aristotle’s *Nicomachean Ethics* and *Politics*, and is encompassed in the theory of virtue, theory of citizenship and a detailed consideration of the forms of political systems. Although elitist and exclusivist, Aristotle’s ethical and political views remain intact in terms of the value ascribed to the “the philosophy of human life”, as his legacy continues to inspire modern social thought. The aim of this paper is to show the connection Aristotle makes between a political community and ethical principles while pointing to their universal importance through the analysis of *Nicomachean Ethics* and *Politics*.

Keywords: Aristotle, political community, virtue, civic virtue, political naturalism

МАРТА МИТРОВИЋ*

ТАТЈАНА ВУЛИЋ

Филозофски факултет

Ниш

UDC: 004.738.5(73+470)

Прегледни рад

Примљен: 19.12.2020

Одобрен: 22.01.2021

Страна: 189–204

DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.1r.3.03

УПРАВЉАЊЕ ИНТЕРНЕТОМ – КОМПАРАТИВНА ПЕРСПЕКТИВА: РУСИЈА И СЈЕДИЊЕНЕ АМЕРИЧКЕ ДРЖАВЕ**

Сажетак: Интернет је простор који, насупрот првобитним залагањима, није успео да избегне регулацију. Питање *Да ли се интернет може контролисати?* замењено је питањем *На који начин се управља интернетом?*, јер је могућност контроле одавно потврђена. Насупрот популарном мишљењу да се механизмима контроле, па и оним рестриктивним, користе само ауторитарни режими, и либералне земље имају исте могућности контроле и често их, мада софистицираније, примењују. Циљ овог рада је да се компарацијом управљања интернетом у Русији, као представници ауторитарних режима, и Сједињеним Америчким Државама, као репрезенту либералног система, одговори на истраживачко питање: *Које су разлике у управљању интернетом између ауторитарних и либералних режима?*

Кључне речи: управљање интернетом, Сједињене Америчке Државе, Русија, регулација, слобода на интернету

Увод

За интернет простор се у његовом зачетку сматрало да је непрегледан, монолитни простор, ослобођен од стега држава. На аутономији интернета од ма каквих екстерних регулатора најпре су инсистирали његови творци – инжењери и интернет житељи – првобитни корисници; веровали су да су створили простор који ће бити како физички тако и суштински одвојен од стварног света (Вулић и Митровић 2016). У складу са таквом визијом, за једини начин уређивања односа у том виртуелном простору признат је механизам саморегу-

* marta.mitrovic@filfak.ni.ac.rs

** Рад је делом проистекао из докторске дисертације „Улога државе и интернет интермедијатора у заштити права интернет корисника“, одбрањеној на Факултету политичких наука Универзитета у Београду, 2020. године.

лације – правила која би успостављали његови корисници. Веровање у двојне идентитете, од којих други не припада физичком свету, стога не подлеже ни његовим правилима, била је основа таквог приступа. Овај, могло би се рећи, утопистички поглед на интернет није дуго трајао (Goldsmith and Wu 2006; Palfrey 2010). Није прошло много времена док приватне компаније нису увиделе комерцијалну исплативост пословања на интернету. Са све бржим умножавањем приватних актера, од којих су се неки од њих искристалисали као технолошки гиганти – господари онлајн-света, првобитни импулс заснован на доминантној саморегулацији био је све слабији, а учешће држава и наднационалних тела у управљању постајало је све видљивије и интензивније.

Неколико је разлога који су довели до „мешања“ држава у управљање интернетом; један од њих је наведен – комерцијализација интернета која је од овог окружења направила бизнис простор, чије је активности било неопходно регулисати, онлајн као и офлајн. Други разлог јесте све интензивнија појава штетног садржаја, који је постао доступан свима са интернет конекцијом; овде се пре свега мисли на порнографски садржај. Трећи разлог, нимало мање важан од претходних, јесте то што су и саме државе увиделе моћ овог новог медијума, који ће временом остваривати све већи утицај на друштвено-политички живот грађана/интернет корисника.

Данас је већ очигледно да у управљању интернетом учествују приватни актери – компаније које послују на интернету, државе и наднационална тела (Митровић и Обрадовић 2020). Њихова сарадња је нужна. Механизмима саморегулације приватне компаније регулишу своје активности, предочавају права и обавезе корисницима, и себи постављају принципе и стандарде. Регулаторним и корегулаторним активностима државе и наднационална тела постављају законске оквири унутар којих онлајн-активности могу да се одиграју (Митровић 2020).

Јачање улоге државе у управљању интернет простором приметно је како у либералним тако и у ауторитарним државама. Циљ овог рада је да компарацијом управљања интернетом у Русији, као представници ауторитарних режима, и Сједињеним Америчким Државама, као либералном систему, одговори на истраживачко питање: *Које су разлике у управљању интернетом између ауторитарних и либералних режима?*

Како би се одговорило на постављено истраживачко питање у раду се претежно користи истраживање о слободи на интернету организације Фридом хаус (2018) (енгл. *Freedom House*), односно интерпретација њихових резултата. Истраживачи ове невладине организације користећи се истом методологијом, примењује сет идентификатора, као што су: *препреке за приступ интернету*, *ограничавање садржаја* и *повреде права корисника*, и анализирају регулаторне оквири различитих земаља, који се односе на уређење онлајн-активности, илуструјући налазе емпиријом¹.

¹ Детаљну методологију и налазе Фридом хауса (2018) видети на <https://freedomhouse.org/report/freedom-net/2018/rise-digital-authoritarianism> последњи приступ 03. јануар 2021. године.

Управљање интернетом: САД и Русија

При анализи односа САД и Русије према интернет слободама у најопштијем смислу, односно, њихових начина управљања интернетом, полази се од претпоставке да ће однос какав су ове две земље имале према традиционалном медијском систему умногоме утицати и на однос према новом информационо-комуникационом окружењу, на челу са интернетом. Односно, да ће у претежно либералном систему однос према интернету бити либералнији, истовремено да ће се у ауторитарним ражимима етатистички однос према традиционалном медијском систему одразити и на комуникацију на интернету. Међутим, како би се избегла хладноратовска подела на либералне и ауторитарне системе, циљ компарације два одабрана система јесте и указивање на сличности у управљању интернетом, коришћењем сличних механизма контроле и надзора. Управљање интернетом обухвата широк спектар активности, а да би се избегла преопширност истраживачког подухвата *слобода изражавања* и *надзор над електронском комуникацијом*, биће два посматрана идентификатора за одређење начина на који се одабране две државе опходе према интернет слободама, односно начина на који њима управљају.

Сједињене Америчке Државе најчешће се одређују као либерални систем у најопштијем смислу. Када је реч о медијском систему, према класификацији Халина и Манџинија (Hallin and Mancini 2004), Сједињене Америчке Државе одражавају управо либерални модел медијског система. Америка је „очигледно најчистији пример либералног модела. [...] Либералне земље су, по дефиницији, оне у којима је друштвена улога државе релативно ограничена, а улога тржишта и приватног сектора релативно велика”, али, како истичу Халин и Манџини, “улога државе не може да се игнорише” (Hallin and Mancini 2004, 228), премда је она знатно слабија него у другим моделима. Када је реч о управљању интернетом и односу према интернет слободама, може се поћи од претпоставке да ће изразито либерални модел управљања традиционалним информационо-комуникационим системом имати утицај и на онлајн-сферу, те да ће Америка и у односу према интернет комуникацији имати доминатно либерални став.

У складу са либералном усмереношћу, управљање интернетом у САД претежно се одвија кроз саморегулацију – односно приватни сектор има доминантну позицију у креирању политике управљања интернетом у односу на јавни сектор, док влада реагује онда када је то неопходно, на пример, када је потребно регулисати садржај који је општеприхваћен као штетан; међутим, како ће бити приказано даље у раду – држава интервенише и на начин који често доводи и до кршења права интернет корисника. Овакав вид деловања државе највидљивији је у области надзора електронске комуникације.

Либерална природа интернета, карактеристична пре свега за његов зачетак, умногоме је последица његовог настајања на тлу Америке. Могло би се рећи да је: „писање историје интернета, на много начина слично писању историје америчке мреже” (Wagner 2016, 66). Иако ни као амерички производ

није избегао регулацију, интернет суштински тежи ослобађању од сваког вида контролних стега, па се може претпоставити да ће у месту његовог рођења бити најближи остварењу те тежње.

Са друге стране, претпоставља се да ће историјат развоја медијског система у Русији, те однос државе према медијским слободама имати доминантан утицај и на њен однос према комуникацији на интернету и интернет слободама уопште. Какав је медијски систем Русије данас? Да ли је ближи западним моделима и да ли га можемо сврстати у неки од типова које нуде Халин и Манџини (2004)?² Управо овим питањем бавила се Елена Вартанова (Elena Vartanova у Hallin and Mancini 2012) у раду који је део зборника радова који су уредили Халин и Манџини *Поређење медијских система изван Западног света* (енгл. *Comparing media systems beyond the Western world*).

Вартанова сматра да је Русија земља контрадикторности, а да је таквом уређењу допринела њена дуга и исцрпна транзициона историја. Наиме, док деведестих година 20. века није ушла у последњу транзицију ка либерализацији и успостављању западног модела демократије, Русија је у последња два века имала више транзиционих периода: од аграрног друштва у раном 19. веку, ка неуједначеном расту капитализма у другој половини 19. века, те ка краткотрајној вишестраначкој демократији (октобар, 1917. године), и ка социјалистичкој револуцији и успостављању Комунистичке партије, након чега су уследиле године економске рецесије и политичке пропаганде, што је резултирало распадом СССР и на крају до трансформације по моделу западних либералних демократија деведестих година (Vartanova 2012, 119 – 120).

Друштвено-политичка трансформација деведесетих подразумевала је и трансформацију медијског система Русије, који је, следећи модел западних демократија, требало да укине цензуру, ојача медијске слободе, те да иде пут професионализације и приватизације, и ограничи улогу државе. Међутим, Вартанова сматра да је оваква путања трансформације била углавном реторичка, те да је тако замаскирала сложеност постсовјетских друштава која нису била спремна да на адекватан начин прекопирају западни модел, нити да га прилагоде сопственим потребама: „Стога се трансформација постсовјетских медијских система не може објаснити као линеарно и универзално кретање према имагинарном и некритички схваћеном идеалном западном медијском моделу” (Vartanova 2012, 121).

Медијски систем Русије остао је под јаким утицајем државе све до данас: „Традиционални патерналистички карактер односа медија и државе у којем медији још увијек играју улогу невиног и послушног детета остаје средишњи део руског система” (Vartanova 2012, 142). Јакубович и Сукосд (Jakubowicz and Sükösd 2008) сматрају да су постсовјетске земље најближе медитеранском типу Халина и Манџинија и ту им проналазе „место на мапи”. Међутим, Вартанова истиче однос државе и медија као кључну карактеристику којом се руски

² Поред либералног система, Халин и Манџини наводе још два: демократско-корпоративни, карактеристичан за земље средње и западне Европе, и медитерански систем, који препознају код земаља око Медитерана (Hallin and Mancini 2004).

медијски систем разликује од медитеранског, односно поларизованог система: „Руски медији разликују се од њега у једној кључној димензији, а то је однос државе и медија, укључујући улогу државе и државних агенција у обликовање медијских структура, политике и новинарске праксе” (Vartanova 2012, 142). Наиме, ауторка истиче да је улога државе у постсовјетским земљама кључна, те да није истоветна улози државе у медитеранским системима – држава је укључена у сваку пору медијског система Русије, она није само значајан актер већ могло би се рећи и централни.

Како се онда може одредити медијски систем Русије? Вартанова сматра да руски модел делимично преузима либерални оквир, у смислу отвореног тржишта, које се превасходно односи на комерцијалну потражњу, занемарујући друштвене потребе и потражњу. Са друге стране, огромна улога државе и препознавање медија као стуба демократије приближава руски модел медитеранском, па ипак, ниједан од ова два модела не би могао да обухвати контрадикторе карактеристике руског модела. Због тога Вартанова руски модел назива *етатистичко комерцијализовани модел – тржишно орјентисан модел* у којем држава и даље има доминантну улогу и значај (Vartanova 2012, 142).

При анализи односа Русије према интернет слободама, у овом раду полази се од тезе засноване на анализи Вартанове, и претпоставља да су руска бурна транзициона историја, али и никада искорењен етатизам главни узрок њеног односа према интернету данас. У прилог овој тези говори и извештај организације Фридом хаус о интернет слободама 2018. године, који Русију сврстава у ред неслободних земаља, са 67 од 100 негативних поена (Извештај организације Фридом хаус, Русија, 2018). Негативни поени у извештају додељени су претежно због рестриктивних закона којима се уређује интернет простор, нелегалног цензурисања и блокирања веб садржаја и нарушавања основних права интернет корисника, што је у сагласности са претпоставком да ће јака улога државе имати доминантни утицај на однос Русије према интернет слободама.

Са друге стране, САД, према извештају Фридом хауса (2018), спадају у ред слободних земаља, када је о слободи на интернету реч, са 22 од 100 негативних поена. Наиме, критике у овом делу извештаја упућене су на рачун и даље високих цена интернет пакета у поређењу са земљама које имају исти ниво пенетрације интернета, као и на чињеницу да је старијим Американцима и онима који живе у руралним срединама приступ и употребљивост интернета делимично ограничен. Када је реч о ограничавању повезивања на интернет, у Извештају се наводи да Американци готово да немају проблем са рестрикцијама владе којима би се корисницима ускратио приступ садржају на интернету. Такође, „Сједињене Државе имају бројне тачке повезивања, што би готово онемогућило искључивање целе земље са интернета” (Извештај организације Фридом хаус, 2018).

Када је реч о регулаторним телима, не постоји тело које регулише интернет у Америци. Федерална комисија за комуникације (ФКК) задужена је за бројна питања повезана са интернетом, међутим, укидање нет неутралности, децембра 2017. године, смањило је могућност ФКК да управља питањима у

вези са интернетом (Извештај организације Фридом хаус 2018). Са друге стране, однос према интернет комуникацији у Русији најпрецизније се може идентификовати управо на нивоу регулације, односно тела и закона којима се управља интернетом. Регулаторно тело надлежно за многобројне законе којима се регулише интернет у Русији је Роскомнадзор (рус. *Роскомнадзор*), односно Федерална служба за надзор комуникације, информационих технологија и масовних медија (рус. *Федеральная служба по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций*). Роскомнадзор је заслужан за усвајање многобројних спорних закона којима се регулише интернет комуникација, међу којима су Закон о блогерима, Закон о локализацији података, и, најконтрверзнији међу њима, сет антитерористичких амандмана усвојен 2016. године, познат под називом Јароваја закон (енгл. *Yarovaya law*) (Извештај организације Фридом хаус 2018).

Слобода изражавања на интернету: САД и Русија

Очекивано је да приступ слободи изражавања на интернету буде најочигледнија разлика између земаља које се пореде. Наиме, Први амандман је оно што амерички медијски систем највише разликује од европских, али и осталих система. Халин и Манџини појашњавају да док европски приступ слободи изражавања подразумева уравниотеженост са осталим правима, као што је право на приватност, заштиту достојанства и слично, у Америци се овом праву приступа готово апсолутистички, и у складу са таквим приступом се слобода изражавања третира као највиши принцип остварења демократије (Hallin and Mancini 2004, 229). Првим амандманом слободно изражавање је још 1791. године постављено на пиједестал:

„Конгрес не може да доноси никакав закон о установљењу државне религије, као ни закон који забрањује слободно исповедање вере, а ни закон који ограничава слободу говора или штампе или право народа на мирне зборове и на упућивање петиције влади за исправљање неправди” (Устав САД, Амандан 1).

Очекивано, право на готово апсолутно остваривање слободе изражавања у традиционалној сфери одразило се и на онлајн-сферу. Најзначајнији догађај у том контексту односи се на 1997. годину, када је Врховни суд у случају *Reno vs American Liberty Civic Union*³ потврдио да и онлајн-слобода изражавања ужива највиши ниво уставне заштите, односно да је заштићена Првим амандманом.

У вези са тим, када је реч о *ограничавању садржаја* која би могла утицати на слободно изражавање на интернету у Извештају се наводи: „Генерално, влада САД не приморава интернет сервис провајдере или хостове садржаја да блокирају или филтрирају садржај на мрежи” (Извештај организације Фридом хаус 2018). Међутим, закон којим се предвиђа уклањање штетног садржаја на мрежи, усвојен марта 2018. године, критикован је због повећања одговорности интернет сервиса за илегални садржај. Реч је о закону који се односи на

³ Детаљније о случају видети на: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us> последњи приступ 02. марта 2019. године.

спречавање сексуалног искоришћавања и трговине људима онлајн, познатијег као СЕСТА/ФОСТА⁴. Према овом закону, легалну одговорност имају интернет сервиси који: „промовишу или олакшају проституцију пет или више особа, или [...] поступају непромишљено занемаривајући понашање које доприноси сексуалној трговини” (Извештај организације Фридом хаус 2018). До усвајања овог закона, према Закону о пристојној комуникацији, такви интернет сервиси нису били законски одговорни за садржај уколико нису обавештени да се он налази на њиховом серверу. Овакав вид поштравања одговорности доводи до превентивног уклањања садржаја, што води аутоцензури и одражава се на слободу изражавања онлајн, сматрају критичари овог закона. И заиста, у извештају организације Фридом хаус наводе се примери аутоцензуре, који су наступили убрзо након усвајања ФОСТА.

Конгрес је усвајањем овог закона цензурисао интернет, сматра Хармон (Harmon 2018), и додаје да ућуткивање интернет корисника не чини интернет сигурнијим местом. Са друге стране, усвајање овог закона доводи у питање члан 230 Закона о пристојности у комуникацији, а он је, како се наводи на страници *Electronic Frontier Foundation*: „најзначајнији акт који законски штити слободу говора на интернету”⁵. Наиме, у члану 230 наводи се да ниједан провајдер нити корисник неће бити одговоран за информације, то јест за садржај који обезбеђује неки други провајдер информација.

Иако су се интернет либертаријанци испрва противили Закону о пристојности комуникације, његов члан 230 постаје основа за одбрану интернета од цензуре. Управо због овога је новоусвојени закон ФОСТА толико критикован – он отвара простор за аутоцензуру, због страха од правних санкција. ФОСТА је, могло би се рећи, атипичан закон за либерални приступ интернету и слободи изражавања онлајн, које Америка слави. Због тога је и вредан помена, као пример промене курса, ка „не-америчком” поимању ограничавања слободе изражавања на интернету.

Са друге стране, ретки су случајеви кривичног гоњења онлајн-активиста, првенствено због заштите коју им пружа Први амандман. Случајеви који су у периоду писања Извештаја привукли пажњу јавности јесу привођење Кристофера Данијелса (Christopher Daniels)⁶ због наводног позивања на насиље над полицијом путем Фејсбука и привођење новинара, Мануела Ђурана (Manuel Duran)⁷ због извештавања о протесту миграната. Обе оптужбе су одбачене након саслушања (Извештај организације Фридом хаус 2018).

⁴ Пун назив закона: „Allow States and Victims to Fight Online Sex Trafficking Act of 2017”, познат је као - SESTA/FOSTA.

⁵ Electronic Frontier Foundation. CDA 230. *The Most Important Law Protecting Internet Speech*. Последњи приступ 02. марта 2019. године <https://www.eff.org/issues/cda230>

⁶ Више о случају: Martin de Bourmont. (January 30, 2018). Is a Court Case in Texas the First Prosecution of a ‘Black Identity Extremist’?. *Foreign Policy*. Последњи приступ 02. марта 2019. године. <https://foreignpolicy.com/a-court-case-in-texas-the-first-prosecution-of-a-black-identity-extremist>

⁷ Више о случају: US Press Freedom Tracker. (April 5, 2018). Journalist Manuel Duran, arrested while covering immigration protest, could be deported by ICE. Последњи приступ 02. марта 2019. године. <https://pressfreedomtracker.us/all-incidents/journalist-manuel-duran-arrested>

Када је реч о слободи изражавања на интернету у Русији, руске власти имају широко дискреционо право на блокирање веб садржаја. Како је наведено у Извештају, у периоду од 2012. до 2013. године амандманима је, поред Роскомнадзора, уведено још неколико агенција – Канцеларија главног тужиоца, Федерална служба за надзор над правима потрошача и добробит људи (*Роспотребнадзор*) – које имају овлашћења за блокирање веб страница и садржаја без судског налога. Реч је о садржајима који су препознати као дечја порнографија, информације у вези са самоубиством, дрогама, кршење ауторских права, али и о садржају који је препознат као екстремистички, или као позив на недозвољени јавни скуп или акцију (Извештај организације Фридом хаус 2018). Спорно је то што ове агенције често не дају јасна објашњења због чега су неке садржаје блокирале, што потврђује и широко дефинисање противзаконитих садржаја које се може лако злоупотребити од стране владиних агенција. На овом месту може се уочити сличност у оба система. Наиме, уколико се критике америчких закона којима се индукује аутоцензура (на пример ФОСТА), поново размотре, суштина је слична. Разлика је у томе што у Русији то директно и огољено чине владине агенције задужене за филтрирање и блокирање садржаја (*цензура*), док у САД закон приморава провајдере да то сами чине како би избегли санкције (*аутоцензура*).

Занимљиво је да је Русија, по угледу на немачки *NetzDG*⁸, априла 2018. године усвојила закон о спречавању ширења лажних вести. Законом се предвиђа да веб странице, укључујући и друштвене мреже са више од 100.000 дневних посета, уклоне садржаје са нетачним информацијама у року од 24 сата. Уколико то не учине могу да се суоче са казном од 800.000 долара. Такође, истовестно *NetzDG* пропису, и руски закон предвиђа да онлајн технолошке компаније именују правно лице на територији Русије које ће бити одговорно за спровођење закона (Извештај организације Фридом хаус 2018).

Копирање немачког закона у Русији може се протумачити и као својеврсан парадокс. Репортери без граница тако сматрају да је рестриктивни закон једне демократске земље послужио као оправдање за закон којим ће се цензурисати садржај у недемократским земљама: „Руски закон показује да када воде демократије осмишљавају драконске законе, оне репресивним режимима дају идеје” (*Reporters Without Borders* 2017). Слично критикама немачке стручне јавности, критике упућене руској верзији *NetzDG* односе се на ригорозне казнене мере, које могу водити аутоцензури, те на нејасно дефинисање начина на који се утврђује нетачност садржаја, и с тим у вези широке могућности злоупотребе.

Надзор над електронском комуникацијом: САД и Русија

Када је реч о надзору и нарушавању приватности корисника интернета у Америци, протеклих година усвојени су закони који могу негативно да утичу

⁸ *NetzDG*, познат и као „Закон о Фејсбуку“ (нем. *Netzdurchsetzungsgesetz*) је контроверзни закон усвојен 2017. године, којим су предвиђене енормне новчане казне за друштвене мреже које у року од 24 сата, у изузетним случајевима до седам дана, не уклоне садржај пријављен као говор мржње. Предвиђање оваквих санкција доводи до аутоцензуре, сматрају критичари закона.

на права корисника. Наиме, кориснички подаци америчких грађана заштићени су чланом 5 Закона о Федералној трговинској комисији (*Federal Trade Commission Act – FTCA, Section 5*), којим се забрањује обмана корисника у погледу коришћења њихових података. Такође, члан 222 Закона о телекомуникација (*Telecommunications Act Section 222*) прописује да телекомуникациони оператери не смеју да деле податке корисника без њихове сагласности.

Реафирмисање одељка 702, чиме се Законом о надзору у иностранству (*Foreign Intelligence Surveillance Act – FISA*) омогућава надзор и сакупљање метаподатака грађана САД до 2024. године, један је од аката, којима се доводи у питање заштита података корисника и покреће питање надзора. Такође, Акт о појашњењу законитог коришћења података у иностранству (*Clarifying Lawful Overseas Use of Data Act – CLOUD*), усвојен марта 2018, проширује овлашћење правосудним органима, када је реч о приступу подацима интернет корисника (Извештај организације Фридом хаус 2018).

Уопштено, надзор и ограничавање приватности грађана САД обухваћени су Патриотским актом, законом који је ступио на снагу након терористичког напада на зграде близнакиње, 2001. године (Извештај организације Фридом хаус 2018). Основни циљ овог закона јесте: „Очување живота и слободе: Уједињавање и јачање Америке пружањем одговарајућих средстава потребних за пресретање и ометање тероризма” (*The USA Patriot Act*). Овај акт предвиђа ограничавање приватности грађана Америке у замену за безбедност, односно борбу против тероризма. Овако широко постављена овлашћења могу лако довести и до злоупотребе у примени закона, што се испоставило као истинито након Сноуденовог открића о масовном надзору грађана Америке од стране Националне безбедносне агенције⁹. Патриотски акт је, између осталог, предвиђао примену програма *PRISM*, којим су грађани Америке били масовно праћени од стране њихове Владе.

Барак Обама је 2015. године, са намером да ревидира спорне одељке Патриотског акта, потписао Акт Слободе. Измена, која се може тумачити као позитивни помак, јесте укидање могућности надзора електронске комуникације грађана без налога. Наиме, нови Акт предвиђа да праћење и надзор телефонских позива и електронске комуникације грађана Америке није законито без „основане сумње” да имају везе са тероризмом, што се доказује пред ФИСА судом. Међутим, ФИСА суд је у последњих тридесетак година скоро стопроцентно одобравао овакве захтеве, те је питање колико ће ефикасно штити приватност Американаца (Кароси 2018). У Извештају се јасно доводи у сумњу намера америчке Владе када је реч о надзору грађана, али и о похрањивању њихових личних података.

Занимљиво је да је полиција у САД 2016. године спроводила надзор друштвених мрежа, односно корисника које је сумњичила за криминалне активности са намером праћења комуникације на друштвеним мрежама, користећи

⁹ Glenn Greenwald. (Jun 6 2013). NSA collecting phone records of millions of Verizon customers daily. *The Guardian*. Последњи приступ 03. марта 2019. године
<https://www.theguardian.com/world/2013/jun/06/nsa-phone-records-verizon-court-order>

алат *Geofeedia*. Након сазнања о томе, Фејсбук, Твитер и Инстаграм блокирали су приступ ове апликације њиховим подацима (Извештај организације Фридом хаус 2018).

Такође, Извештајем се истичу и покушаји Владе да се уведе Закон о енкрипцији, којим би се органима реда олакшало дешифровање порука корисника онда када Влада има основану сумњу да су корисници повезани са неким криминалним делом. Међутим, овакав закон није усвојен, док постојећи закон *Communications Assistance for Law Enforcement Act – CALEA* предвиђа да оператери дизајнирају своје услуге тако да владиним органима олакшају пресрећање комуникација онда када то закон предвиђа (Извештај организације Фридом хаус 2018).

Још један закон, који је вредан помена у контексту нарушавања права на заштиту података грађана Америке, јесте Закон о компјутерским преварама и злоупотребама (*Computer Fraud and Abuse Act – CFAA*) из 1986. године. Овим законом се предвиђа да нико нема право на приступ компјутеру без одобрења у оквиру *CFAA*, и често је критикован због остављеног простора судовима да сами интерпетирају шта се подразумева под термином „без одобрења” (Извештај организације Фридом хаус 2018). Примена овог спорног закона довела је 2011. године до самоубиства интернет активисте Арона Шварца (Aaron Swartz), који је противно *CFAA* преузео милионе датотека академских чланака. Због казне, која је могла достићи и 35 година затвора, Шварц је извршио самоубиство и није дочекао суђење (Извештај организације Фридом хаус 2018).

Након открића Едварда Сноудена о прислушкивању Националне безбедносне службе, појавио се још већи притисак за јачом контролом интернета у Русији. Под утиском овог открића: „Неколико чланова оба дома парламента предложило је да сви сервери на којима се чувају лични подаци руских грађана треба да буду смештени у Русији [...] или да захтевају да буду доступни у Русији под доменом .ру, или да се обавезу да буду хостовани на руској територији” (Nocetti 2015, 114). Наиме, руске власти сматрају да су политике приватности транснационалних компанија, као што су Гугл, Фејсбук, Твитер, заправо „претња дигиталном суверенитету Русије – а тиме и националној сигурности” (Nocetti 2015, 114). Све наведено резултирало је усвајањем Закона о локализацији података 2014. године, који је ступио на снагу септембра 2015. године, а којим се предвиђа да компаније које послују у Русији складиште податке на серверима физички лоцираним у Русији (Savelyev 2016). Примена овог закона довела је до многобројних контроверзних поступака Русије према интернет компанијама које послују у оквирима њених граница.

Први спорни пример примене овог закона односи се на случај из новембра 2016. године, када је друштвена мрежа *LinkedIn* блокирана у Русији. Наиме, *LinkedIn* је био блокиран од стране локалних интернет сервис провајдера, а на наређење телеком регулатора Роскомнадзора. Тако је *LinkedIn* „постао прва велика међународна платформа која је блокирана у Русији због неусклађености са захтевима за локализацију података” (Извештај организације Фридом хаус 2018).

Премда постоје спекулације да је примена овог закона превасходно у служби цензуре и контроле интернет корисника¹⁰, поједине светске компаније су у складу са законом преселиле неке своје сервере у Русију – међу њима су Убер и Вибер, али и Епл (Tung 2015) и Гугл (Razumovskaya 2015). Са друге стране, компанијама које се нису повиновале закону о локализацији података, руске власти прете блокирањем и судским тужбама. Тако је Роскомнадзор, јануара 2019. године, објавио да тужи Фејсбук и Твитер због непоштовања закона о локализацији података. Постојећа регулатива не предвиђа ригорозне новчане казне за непоштовање закона, али предвиђа обавезу усклађивања са законом у ограниченом временском року, највише годину дана од ступања на снагу, те руски регулатор прети блокирањем уколико ове компаније не ускладе своје пословање са националним законом о локализацији (Meyer 2019).

Најконтроверзнији сет закона ступио је на снагу јула 2018. године – Јароваја закон. Овај сет законских измена име је добио по једној од његовој најзначајнијих креаторки, заменици председавајућег Државне думе, Ирини Јаровајевој (Irina Yarovaya). Јароваја закон заправо представља сет амандмана којима се мења десетак закона који се у значајној мери односе и на интернет слободе. Док власт овај закон види као анти-терористичку меру, са циљем повећања безбедности корисника, интернет активисти оштро су критиковали доношење закона и прозвали га Руски закон 'Велики брат' (енгл. *Russia's 'Big Brother' Law*)¹¹.

У извештају организације Фридом хаус сумирају се најзначајније измене које је овај сет закона донео: пооштравање затворских казни за дела подстицања и позивања на онлајн-тероризам (до седам година затвора), као и за екстремизам и сепаратизам (до пет година затвора), и подстицање на мржњу (до шест година затвора). Поред тога, уколико се неко лице сумњичи за неко од наведених кривичних дела, чак и уколико се испостави да је невино, може доспети на листу екстремиста, и у складу са тим би се могло поступати са тим лицем, односно могли би му бити замрзнути банковни рачуни, ускраћено бављење одређеним професијама, без обзира на то што није осуђено за дело за које се теретило. У Извештају се посебно истиче да: „Оштре казне и широка формулација прекршаја отварају врата злоупотребама, односно криминализацији легитимног, ненасилног изражавања на интернету” (Извештај организације Фридом хаус 2018).

Са друге стране, овај сет закона повећава и могућност надзора, односно, „присиљава мобилне и интернет компаније да региструју текстуалне поруке, телефонске разговоре и чет активности корисника на шест месеци и да их пруже сигурносним службама у случају судског налога.”¹² Закон предвиђа и још рестриктивније мере, налажући онлајн-услугама које нуде енкрипцију да

¹⁰ BBC. (Nov 17 2016). LinkedIn blocked by Russian authorities. Последњи приступ 02. марта 2019. године <https://www.bbc.com/news/technology>.

¹¹ The Moscow Times. (July 1, 2018). Russia's 'Big Brother' Law Enters Into Force. Последњи приступ 03. марта 2019. године <https://www.themoscowtimes.com/2018/07/01/russias-big-brother-law->

¹² Ибид.

Федералној безбедоносној агенцији помажу да дешифрује шифроване податке. Иако је то чак и технички неизводљиво за многе компаније, казна која им прети уколико одбију сарадњу може достићи 15.000 долара (Извештај организације Фридом хаус 2018).

Јануара 2018. године на снагу је ступио и амандман на Закон о информацијама, информационим технологијама и информационој сигурности, којим се друштвеним мрежама и комуникацијским платформама забрањује да штите анонимност својих корисника: „Платформе морају да повежу корисничке налоге са њиховим телефонским бројевима, ефикасно повезујући активности на мрежи са њиховим правим идентитетом” (Извештај организације Фридом хаус 2018). Поред овога, према важећем законодавству у Русији, да би интернет сервис провајдери добили дозволу за рад у Русији они морају да испуне СОРМ системске захтеве, односно “обавезни су да инсталирају технологију која омогућава сигурносним службама да прате интернет саобраћај” (Извештај организације Фридом хаус 2018).

На основу кратког прегледа најзначајнијих закона којима се, према аналитичарима и критичарима, угрожава право на приватност интернет корисника обе земље, може се увидети и извесна сличност, ма колико ова два система била у основи различита. То само говори у прилог почетној тези, да све земље, ма колико биле либералне желе да контролишу и управљају својим интернет простором. Премда се чешће говори о национализацији интернета у ауторитарним земљама, ни либералне земље не показују отпор овом тренду. Национализација интернет простора у Русији, на пример, може се најпре уочити на примеру доминантне употребе руског националног претраживача *Yandex.ru* и руске друштвене мреже *ВКонтакте*. Национални претраживач је чешће употребљен него Гугл и налази се на другом месту најпосећенијих сајтова у Русији, док је Гугл на четвртом. На трећем месту је национална друштвена мрежа – *ВКонтакте*, док је, поређења ради, Фејсбук тек на четрнаестом месту (*Alexa - Top sites in Russia*). Оваква позиција националних интернет компанија већ наговештава етатистички однос према интернет простору у Русији. Међутим, овом феномену се може приступити и из другог угла – национализација интернет простора не мора се нужно посматрати као офанзивна и усмерена ка контроли грађана, већ и као дефанзивна – у смислу одбране од преминације америчког модела интернета, који друштвено, политички, а ни културолошки не одговара комплексности односа у Русији.

Са друге стране, тренд регулације интернет простора очигледно није заобишао ни колевку слободног интернет простора – Америку. САД су задржале либерални однос према интернет комуникацијама, с тим што је приметан напор да се комуникацијама на интернету у већој мери управља, нарочито када је реч о надзору над електронском комуникацијом грађана Америке, па и шире. Несумњиво је да је борба против тероризма имала удела у готово свим новоусвојеним или реафирмисаним законским мерама, па би се могло закључити да је однос Америке према интернет комуникацији у значајној мери изграђен под утицајем терористичких претњи или скорашњих догађаја. Међутим, саслушањима челника технолошких гиганата у вези са нарушавањем права на заштиту

личних података и утицајем лажних вести на изборе у Америци, америчка влада позвала је на одговорност и приватне компаније, чиме је потврдила да је у области управљања интернетом улога државе некада доминантна и неопходна, колико год систем био либаралан и окренут саморегулацији.

Закључак

Интернет је, чини се од његовог зачетка, доминантно посматран као америчка творевина, односно као простор који је створен од стране САД, и самим тим простор у којем владају претежно либерална правила и вредности. Како то Мајер (Maier) констатује: „интернет је америчка ствар” (Maier 2000, 149). Џулијен Ноцети (Julien Nocetti 2015) сматра да постоји јасна тенденција незападних земаља да поставе нове темеље управљања сајбер простором. Постоје дубоко политички разлози за такву намеру „освајања интернета” од стране незападних земаља: „све већи број влада више није задовољан садашњим системом управљања интернетом и настоје да изазову историјску доминацију Сједињених Америчких Држава у сајбер домену” (Nocetti 2015, 111 – 112).

Ова пасивна борба, између Америке и Русије, за превласт у сајбер простору може се описати и као политика хладног онлајн-рата у 21. веку (Nocetti, 2015, 127). Међутим, за претежно ауторитаран однос према интернету, Ноцети наводи још два могућа разлога. Са једне стране, аутор то повезује са „инхерентно ауторитарном природом руског режима” и “настављањем вековне навике блокирања дисидентских гласова било којим средством које је тренутно доступно” (Nocetti 2015, 115). Са друге стране, „стратегија се може приписати чињеници да је Русија релативно млада национална држава још увек несигурна у погледу свог суверенитета, те стога снажније посвећена сувереном приступу управљања интернетом” (2015, 115).

Први разлог Ноцети образлаже жељом за државном контролом нових комуникационих канала онако како држава то чини са традиционалним медијским системом, и nelaгодом коју изазивају нови начини информисања, а који системом дисинтермедијације заобилазе традиционалне канале и пркосе контроли и цензури. Потоњи разлог Ноцети (Nocetti 2015) објашњава традиционалним односом Русије према категоријама суверености. Наиме, руска држава своју перцепцију суверености прелива и у сајбер простор и, исцртавајући виртуелне националне границе, захтева исти ниво контроле и суверености као што је то случај са физичким светом.

Међутим, не покушавају само незападне земље да интернет скроје по својој мери. Као што је показано на примеру САД, управљање интернетом у демократским земљама често искаче из оквира демократских принципа, којима се либералне земље тако очигледно поносе. САД има механизме, као уосталом и све остале западне земље, да у потпуности контролише свој интернет простор. Са том разликом што САД помоћу сервера највећих монополиста на интернету, који су локализовани у САД, то може да чини и мимо граница своје територије. Влада САД контроверзне законе о надзору над подацима, од којих

су неки огољени јавности и довели до глобалних скандала (Сноуденово откриће масовног пресретања електронске комуникације), правда борбом против тероризма и добро познатом флоскулом *безбедности грађана*. Чињеница је да Русија контроверзне законе спроводи суровије и учесталије, док САД то чини ређе и софистицираније. Међутим, у чему је суштинска разлика? Да ли је исправно помислити да САД то увек чини из пуко алтруистичких разлога – да заштити своје грађане, док Русија то увек чини из етатистичких разлога – да заштити систем од ма каквих дисидентских гласова и промена? Вероватније је да и иза политике управљања интернетом у САД понекад леже чисто политички разлози, као и да се понеким контроверзним законом Русија заправо брани од екстерних утицаја, пре него од сопствених грађана. Свакако је управљање интернетом подручје које се не може поделити на чисте либералне и ауторитарне моделе управљања. У ауторитарном се могу пронаћи обриси демократичности или неког другог вишег циља, као што се о у либералним често могу видети ауторитарне мере и недемократски механизми контроле, док је инсистирање на огромним разликама у приступу пре идеолошко неголи емипијски засновано.

Литература

1. Вулић, Татјана и Митровић, Марта. 2016. „Виртуелне заједнице: означавање значења у онлајн простору“. *Култура полиса*, година XIII, број 31: 559-573.
2. Извештај организације Фридом хаус за Русију, 2018. Последњи приступ 02. марта 2019. године <https://freedomhouse.org/report/freedom-net/2018/russia>.
3. Устав САД на српском језику. Последњи приступ 03. марта 2019. године http://www.prafak.ni.ac.rs/files/nast_mat/Ustav_SAD_sprski.pdf
4. *Alexa. Top sites in Russia*. Последњи приступ 02. марта 2019. године <https://www.alexa.com/topsites/countries/RU>
5. BBC. (Nov 17 2016). *LinkedIn blocked by Russian authorities*. Последњи приступ 02. марта 2019. године <https://www.bbc.com/news/technology-38014501>
6. Cody Kapocsi. (September 14 2018). What is the USA FREEDOM Act? What's So Free About It?. *Cloudwards*. Последњи приступ 03. марта 2019. године <https://www.cloudwards.net/freedom-act/>
7. David Meyer. (January 21, 2019). Russia: We're suing Facebook, Twitter for snubbing law on storing users' data locally. ZDNet. Последњи приступ 03. марта 2019. године <https://www.zdnet.com/article/russia-were-suing-facebook>
8. Electronic Frontier Foundation. CDA 230. *The Most Important Law Protecting Internet Speech*. Последњи приступ 02. марта 2019. године <https://www.eff.org/issues/cda230>
9. Elliot Harmon (March 21, 2018). How Congress Censored the Internet. *Electronic Frontier Foundation*. Последњи приступ 02. марта 2019. године <https://www.eff.org/deeplinks/2018/03/how-congress-censored-internet>

10. Federal Trade Commission Act (FTCA). 2006. Section 5, p. 3 – 9. Последњи приступ 02. марта 2019. године
<https://www.federalreserve.gov/boarddocs/supmanual/cch/ftca.pdf>
11. Glenn Greenwald. (Jun 6 2013). NSA collecting phone records of millions of Verizon customers daily. *The Guardian*. Последњи приступ 03. марта 2019. године <https://www.theguardian.com/world/2013/jun/06/nsa-phone-records>
12. Goldsmith, Jack, and Wu, Tim. 2006. *Who controls the Internet?: illusions of a borderless world*. New York: Oxford University Press.
13. Hallin, C. Daniel, and Mancini, Paolo. 2004. *Comparing media systems: Three models of media and politics*. Cambridge: Cambridge university press.
14. Karol Jakubowicz and Mikos Sükösd, eds. 2008. *Finding the right place on the map: Central and Eastern European media change in a global perspective*. Bristol, UK: Intellect Books.
15. Liam Tung. (September 11, 2015). Apple reportedly takes up Moscow data centre to comply with Russia's personal data law. *ZDNet*. Последњи приступ 03. марта 2019. године <https://www.zdnet.com/article/apple-reportedly-takes-up-moscow>
16. Martin de Bourmont. (January 30, 2018). Is a Court Case in Texas the First Prosecution of a 'Black Identity Extremist'?. *Foreign Policy*. Последњи приступ 03. марта 2019. године <https://foreignpolicy.com/2018/01/30/is-a-court-case-in>
17. Mitrović, Marta. 2020. „Uloga države i internet intermedijatora u zaštiti prava internet korisnika“. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu: Fakultet političkih nauka.
18. Mitrović, Marta and Obradović, Neven. 2020. „Searching for the Public Interest on the Internet“. *Media Studies and Applied Ethics*. 1(1): 41-52.
19. Nocetti, Julien. 2015. “Contest and conquest: Russia and global internet governance”. *International Affairs*, 91(1): 111–130.
20. Olga Razumovskaya. (April 10 2015). Google Moves Some Servers to Russian Data Centers. *The Wall Street Journal*. Последњи приступ 03. марта 2019. године <https://www.wsj.com/articles/google-moves-some-servers-to-russian>
21. Palfrey, John. 2010. „Four phases of internet regulation“. *Social Research: An International Quarterly*, 77(3): 981–996.
22. Reporters Without Borders. (July 19, 2017). Russian bill is copy-and-paste of Germany's hate speech law. Последњи приступ 04. марта 2019. године <https://rsf.org/en/news/russian-bill-copy-and-paste-germanys-hate-speech-law>
23. Savelyev, Alexander. 2016. “Russia's new personal data localization regulations: A step forward or a self-imposed sanction?”. *Computer Law & Security Review*, 32(1): 128–145.
24. Telecommunications Act. 1997. Section 222. p. 55 – 56. Последњи приступ 02. марта 2019. године <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/47/222>
25. The Moscow Times. (July 1, 2018). Russia's 'Big Brother' Law Enters Into Force. Последњи приступ 03. марта 2019. године <https://www.themoscowtimes.com/2018/07/01/russias-big-brother-law>
26. The Usa Patriot Act. 2001. Последњи приступ 03. марта 2019. године <https://www.justice.gov/archive/ll/highlights.htm>

27. US Press Freedom Tracker. (April 5, 2018). Journalist Manuel Duran, arrested while covering immigration protest, could be deported by ICE. Последњи приступ 03. марта 2019. године <https://pressfreedomtracker.us/>
28. Vartanova, Elena. 2012. "The Russian media model in the context of post-Soviet dynamics". In *Comparing media systems beyond the Western world*, eds. Daniel Hallin and Paolo Mancini, 119–142. Cambridge: Cambridge university press.
29. Wagner, Ben. 2016. *Global Free Expression-Governing the Boundaries of Internet Content*. Cham, Switzerland: Springer International Publishing.

A COMPARATIVE PERSPECTIVE ON INTERNET GOVERNANCE – RUSSIA AND THE UNITED STATES

Summary: The Internet is a space that, contrary to its primary efforts, has not managed to escape regulation. Also, the question Can the Internet be controlled? has been replaced by the question In what way is the Internet governed?, because the possibility of control has already been confirmed. Contrary to popular belief that only authoritarian regimes use control mechanisms, even the restrictive ones, liberal countries also have the same possibilities of control and often apply them, although in a more sophisticated way. The aim of this paper is to compare internet governance in Russia, as the representative of the authoritarian regime, to the United States of America, as the representative of the liberal system, and answer the question: What are the differences in internet governance between authoritarian and liberal regimes?

Keywords: Internet governance, the United States of America, Russia, regulation, freedom on the Internet

АЛЕКСАНДАР МАТКОВИЋ*

Факултет за европске правно-политичке студије
Нови Сад

UDC: 316.74:7(407.1)

Прегледни рад

Примљен: 24.01.2021

Одобрен: 14.02.2021

Страна: 205–221

DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.1r.3.04

КОНЦЕПТУАЛНА УМЕТНОСТ И ДРУШТВЕНА ДЕВИЈАНТНОСТ У СФР ЈУГОСЛАВИЈИ

Сажетак: У раду се истражује однос између феномена концептуалне уметности и различитих појавних облика друштвене девијантности на простору Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. У првом делу се разматра генерални однос између концептуалне уметности и друштвене девијантности, док се у другом делу приказује друштвенополитички контекст у коме се југословенска концептуална уметност развијала током седамдесетих година прошлог века. Трећи део посвећен је препознавању и анализи неколицине друштвено девијантних појавних облика који се могу приметити у вези са поменутиим сегментом југословенске уметности из 1970-их година. При томе је посебна пажња посвећена категорији девијантних појава које смо дефинисали као „антисистемске девијације”. У завршном, четвртном делу уочене су особности друштвено девијантних манифестација југословенске концептуалне уметности. Међу значајнијим увидима, истакнуто је наглашено присуство антисистемских девијација у оквиру деловања једног дела југословенске концептуалне сцене. Такође је идентификована амбивалентност југословенског режима у погледу односа ка уметничкој неоавангарди: са једне стране, значајно либералнији однос у поређењу са режимима Источног блока, али са друге стране и спремност на одлучан обрачун и прогон у случају отвореног задирања у владајући поредак. Као један од основних закључака, примећено је да се југословенска концептуална уметност (пратећи судбину Југославије као државе „између истока и запада”) и по питању друштвене девијантности налазила на пола пута између концептуалиста из западних земаља и оних из држава Источног блока. У том смислу, друштвенополитички режим у СФРЈ омогућавао је знатно виши степен личних и уметничких слобода него што је био случај у већини социјалистичких држава, али је истовремено енергично санкционисао антисистемско и антидржавно деловање, са циљем обезбеђења владајућег поретка.

Кључне речи: југословенска уметност, концептуална уметност, савремена уметност, неоавангарда, друштвена девијантност, уметност и девијантност

* al.matkovic@gmail.com

Општи однос концептуалне уметности и друштвене девијантности

Сфера уметности одувек је имала одређених додирних елемената са облашћу друштвене девијантности. Такве заједничке тачке могу се манифестовати на различитим пољима, у распону од тематике уметничког дела, преко уметничког стваралаштва схваћеног као процеса настанка дела, све до саме личности уметника. У складу са наведеним, можемо подсетити на раније попуњену класификацију социјално девијантних појава повезаних са уметношћу: 1. уметник као девијант; 2. приказивање девијантности као тема уметничког дела; 3. уметничко дело као девијантна појава или радња (Matković 2017).

Када говоримо о релацији артистичког и друштвено девијантног, савремена уметност завређује посебну пажњу. Наиме, савремена уметност нарочито је специфична због наглашеног брисања границе између уметничког стваралачког и приватног живота (Matković 2017), односно, речима Ј. Денегрија (Denegri 2013, 36) због „подударности животног и уметничког понашања”, о чему сликовито сведочи и становиште Јозефа Бојса према коме је „сваки човек уметник” (Beuys 1978). Једна од последица ове тенденције унутар савремене уметности јесте велика експанзија како квантитета, тако и могућих модалитета артистичких друштвено девијантних појава. Дobar пример за наведени феномен представља концептуална уметност, као артистичка форма чија обележја у великој мери остављају простор за укључивање различитих „животних” елемената, те самим тим и оних елемената који се могу окарактерисати као девијантни.

Према дефиницији М. Шуваковића (2007, 218), концептуална уметност јесте „назив за ауторефлексивне, аналитичке, критичке, прототеоријске и метајезичке уметничке праксе, засноване на истраживању карактера, концепта и света уметности”, при чему концептуална уметничка дела могу бити „концепти” и „теоријски објекти”. Овоме треба придодати и запажање Д. Унтеркофлера (Unterkofler 2012, 12) према коме се „парола о јединству уметности и живота, која је формулисана у историјским авангардама почетком 20. века, са ентузијазмом [...] реактуелизује и реализује у уметничким појавама после 1968. године” – међу чије најважније представнике потпада управо концептуална уметност. Из изложеног се може приметити да концептуализам недвојбено представља артистичко усмерење у коме је у великој мери остварена замисао о изједначавању уметности и живота, односно уметника као личности и његовог уметничког дела. Са друге стране, концептуална уметност истовремено представља и значајног представника неоавангардних уметничких пракси које су способне да искажу субверзивну димензију уметности, кроз инкорпорисање или пропагирање различитих идеја које би се могле окарактерисати као асоцијалне или антисоцијалне, односно друштвено девијантне.¹ Имајући у виду све наведено, као и чињеницу да је концептуална уметност оставила трага и у југосло-

¹ Детаљније о концептуалној уметности у: Alberro & Stimson 1999; Šuvaković 2007. О концептуалној уметности у Југославији, видети Denegri 2013; Šuvaković 2007. О овом артистичком правцу унутар ширег контекста савремене уметности, уп. нпр: Bonito Oliva i Argan, 2006; Buchloh 2000; Kuspit 2013; Laure 2014.

венском друштву, определили смо се за њу као адекватног представника који може послужити за упоређивање могућих додирних тачака артистичког и друштвено девијантног у периоду постојања СФРЈ.

Друштвенополитички контекст југословенске концептуалне уметности – деловање група „КОД”, „Јануар” и „Фебруар”

Друштвенополитички контекст југословенске концептуалне уметности

Друштвене и политичке прилике у којима се развијала уметност у СФРЈ биле су у великој мери специфичне како у односу на капиталистичка друштва запада, тако и у односу на социјалистичке земље истока. Отвореност државних граница, слободан проток идеја и изложеност уметничким утицајима запада чине важну особеност југословенске уметности друге половине прошлог века. Оваква релативно либерална државна политика (барем у поређењу са другим социјалистичким режимима) омогућавала је укљученост југословенским уметницима у најактуелније светске токове, што је евидентно имало великог утицаја на локални развој (тада врло актуелне) концептуалне уметности.

У односу на државе Источног блока, вероватно најважнија особеност огледала се у чињеници да у СФРЈ није било директне политичке контроле ликовних уметности, односно директне политичке цензуре као што је то био случај у репресивнијим социјалистичким државама (Unterkofler 2012). Иако су филм и књижевност, као најутицајнији видови артистичког израза, били подвргнути ригорознијој контроли, југословенске власти оставиле су значајно већи простор ствараоцима у домену осталих уметничких сфера (Unterkofler 2012; Pešić 2017). Међутим, то свакако не значи да нису постојали други, алтернативни видови надзора над уметничким стваралаштвом. Они су се, пре свега, огледали у раду различитих тела (управни одбори, савети) у оквиру галерија, музеја, домова културе и сличних институција. Такође, не треба сметнути с ума значај посредне цензорске функције коју су вршиле различите партијске организације, поједина удружења грађана и други утицајни колективи (Unterkofler 2012).

Још једна важна особеност коју вреди истаћи јесте државна, институционализована подршка савременој уметности која је била приметна у периоду постојања СФРЈ. Међутим, иако је држава начелно охрабривала уметнике савременог усмерења, таква подршка ограничавала се по правилу на тзв. умерени модернизам који је био аполитичан, односно који није идејно и програмски угрожавао званичну државну и партијску идеологију (Unterkofler 2012). У таквом контексту, један авангардни део југословенске уметности остајао је на друштвеној маргини, при чему су се поједини његови екстремнији представници, поред пристајања на свој андерграунд статус, определили и за директно субверзиван уметнички приступ. Како се може претпоставити, описана пракса носила је са собом одређене ризике и друштвене последице за њене протагонисте и подржаваоце.

Концептуална уметност у Југославији бележи своје почетке у склопу формирања „нове уметничке праксе” (Denegri 2013) на прелазу 1960-их и 1970-их година, пративши на тај начин актуелне артистичке трендове у свету. Феномен југословенске концептуалне уметности (и нове уметничке праксе генерално) могао би се, цитирајући Ј. Денегрија (2013, 34), окарактерисати као алтернативна појава настала „у начелном отклону од локалног умереног модернизма”, односно „у отпору према владајућем ‘социјалистичком естетизму’”. Денегри (2013, 34) истиче да је домаћа концептуална сцена (као уосталом и цела „нова уметност седамдесетих”) настала као „последница расположења ‘великог одбијања’ покренутог друштвеним и идеолошким превирањима око и непосредно после шездесетосме”. Ове околности важне су за разумевање ширег контекста испољавања антисистемских и других артистичко-активистичких појава које би се могле окарактерисати као друштвено девијантне.

Значајна појава повезана са експанзијом концептуализма и уопште нове уметничке праксе у СФРЈ јесте формирање већег броја уметничких група. Једна од првих и уједно најутицајнијих групација повезаних са новом уметничком праксом била је словеначка група ОХО. Овај колектив почео је да делује још 1966. и био је активан до 1971. године, након чега су се његови чланови повукли и формирали комуна у природи (Комуна у Шемпасу). Што се тиче Србије, постојао је приличан број уметничких колектива описаног усмерења. Међу познатијима, могу се поменути групе: КОД, (З, (З-КОД, Група Јануар, Група Фебруар, Bosch+Bosch, Екипа А³, Verbumprogram, неформална Група шест уметника, Група МЕЧ, Сигнализам, зрењанински и новосадски текстуалисти, Група 143 и други. У Хрватској је такође деловао већи број уметничких заједница наведеног типа. Између осталих, то су биле групе: Горгона, Ток, Пластичари, Пензионер Тихомир Симчић, Група шесторице аутора (Šuvaković 2007; Unterkofler 2012; Vujanović 2010). Фокусирајући се на „антисистемски” аспект описане неоавангардне уметности, приметно је да нису све уметничке групе имале исти однос ка друштвенополитичком субверзивном деловању (упоредити Unterkofler 2012). Поједине групе (или појединци) у потпуности су остајали изоловани од политичког контекста; неки су се определили за умеренију, херметичну друштвену критику изражену апстрактним језиком уметности, док су најрадикалнији представници одабрали експлицитну уметничко-политичку провокацију као артистички метод за шокирање и за подривање постојећег државног и друштвеног поретка.

Како указује сва доступна грађа, политички најрадикалнији сегмент југословенске концептуалне сцене представљали су новосадски уметници са окосницом око групе КОД (рачунајући и две КОД -у блиске, краткотрајне групе: Јануар и Фебруар). Отуда ћемо се за потребе анализе политички субверзивног деловања југословенских концептуалиста фокусирати на активности поменути три колектива.

Деловање група „КОД”, „Јануар” и „Фебруар”

Група КОД основана је у Новом Саду 8. априла 1970. године (Šuvaković 2007). Групу је основала неколицина пријатеља-тадашњих студената друштва-

них и хуманистичких наука (Денегри 2013), а у периоду њеног постојања долазило је до одређених промена чланова. Сумирајући читав историјат КОД-а, припадници или спољни сарадници групе били су: Славко Богдановић, Мирослав Мандић, Мирко Радојичић, Слободан Тишма, Јанез Коцијанчић, Бранко Андрић, Киш-Јовак Ференц, Пеђа Вранешевић, Божидар Мандић и Душан Бјелић (Šuvaković 2007). КОД је престао са радом у априлу 1971. године,² након свега годину дана постојања. Разлог обуставе заједничког деловања представљало је размимоилажење „о месту и функцијама уметничког рада и излагања” (Šuvaković 2007, 531).

У периоду постојања КОД -а кратко су деловала два неформална колектива под називима Група Јануар и Група Фебруар. Ови колективи, по чланству и по идеологији врло блиски са КОД-ом, истакли су се шокантним, ексцесним акцијама које су имале наглашен антисистемски карактер. Према једном обухватном опису, у питању су биле „групације које граде краткотрајни, ексцесни и провокативни, у политичком, уметничком и егзистенцијалном смислу, покрет или талас новосадске алтернативне сцене”, те чије припаднике „повезује критички и субверзивни став према доминантној умерено модернистичкој и социјалбиројатској култури.” (Šuvaković 2007, 527). Имајући на уму све наведено, чини се оправданим окарактерисати групе Јануар и Фебруар као неформалне екстремне огранке КОД-а, односно као својеврсни „паралелни коло-сек” за отворено антисистемско деловање исте групе уметника удружених са неколицином пријатеља-сарадника. Управо ови транспарентно субверзивни акти група Јануар и Фебруар пружили су непосредан повод за друштвену осуду и стигматизацију новосадске концептуалне сцене и за настанак сукоба са уметничким естаблишментом, али и са представницима политичке власти.

Иако је период трајања групе КОД (укључујући и деловање група Јануар и Фебруар) био прилично кратак, она је оставила значајан траг у савременој југословенској уметности, како услед самог уметничког доприноса њених чланова, тако и због друштвенополитичких превирања која су настала као последица њиховог деловања. У вези са тиме, важно је истаћи нека од основних идеолошких и програмских обележја овог колектива. Како истиче М. Шуваковић (2007, 533), „политички акционизам и неоанархизам” представљали су „битне одреднице праксе групе КОД”. Што се тиче оног дела светоназора чланова КОД-а који се тичао комплекса њихових политичких идеја и полазишта, исти аутор сматра да се он може одредити „терминима новог сензибилитета шездесетих, довршења утопије (последње авангарде), концептуалистичке расправе идеолошких пропозиција система уметности, акционизма и неоанархизма” (Šuvaković 2007, 533). Према његовим речима, чланови КОД-а су били упознати са следећим важним аспектима тадашње друштвене стварности: 1) стратегијама западне нове левице; 2) идеалима хипи покрета и револуције дроге; 3) обележјима „револуционарне борбе у земљама реалног социјализма” (Šuvaković 2007, 533). Карактеришући политичке позиције овог уметничког колектива као својеврсни „кодовачки неоанархизам” (схваћен као варијација источноевропског неоанархизма), М. Шуваковић (2007, 533) сматра да се ра-

² Ј. Денегри (2013, 36) наводи март 1971. као период престанка рада групе.

дило о облику „непристајања на институционално бирократски поредак умереног модернизма реалсоцијалистичког друштва.”

Треба истаћи да, упркос експлицитном позивању чланова група КОД, Јануар и Фебруар на политичке идеје у њиховим акцијама и прогласима, ипак остаје дилема о реалној природи политичких елемената унутар њихове идеологије. Ј. Денегри (2013) је мишљења да је читава политизација деловања КОД-а заправо била много више исфорсирана и споља наметнута, него што су сами чланови КОД-а били истински политички мотивисани. Према речима наведеног аутора, политички елементи унутар деловања КОД-а састојали су се „пре у природном, спонтаном, неконформистичком [...] слободном понашању младих интелектуалаца у једном скученом и тоталитарном друштву и поретку, него што је посредни била нека свесна стратегија ‘политичке уметности’ или ‘политике унутар уметности’” (Denegri 2013, 37-38). Слично наведеном, М. Радојичић сматра да се у активизму КОД-а заиста „јавља и потреба за друштвеним ангажовањем али не у циљу политизације него демократизације и деинституционализације уметности”, док се „комплекс политичких идеја, акција и ставова припадника групе КОД може описати терминима новог сензибилитета шездесетих” (према Денегри 2013, 37). Међутим, и поред свега истакнутог, остаје чињеница да је антисистемски активизам КОД-а поседовао (барем декларативну) политичку субверзивну ноту, као и да је таква уметничко-политичка пракса довела до оштрих репресија у односу на актере и подржаваоце поменутих неоавангардне сцене.

Југословенска концептуална уметност и друштвена девијантност

Да би се разумела конекција између концептуалне уметности и сфере друштвене девијантности, неопходно је за почетак прецизирати шта ће све бити обухваћено под појмом „друштвено девијантног”. Иако постоји низ дефиниција и типологија,³ према већинском становишту, неке од најзначајнијих категорија друштвено девијантних (односно социјалнопатолошких) појава представљају: *криминалитет* (уколико се он посматра као социјалнопатолошка појава у ширем смислу), *болести зависности* (алкохолизам и наркоманија), *проституција*, *беспосличарење*, *скитничење*, *просјачење*, *коцкање*, *самоубиства*, *покушаји самоубиства* и др. (упоредити нпр. Bošković 2020; Jakovljević, Đukanović i Živković 1984; Špadijer-Džinić 1988). Међутим, поред ових традиционалних и широко прихваћених категорија, у теорији се сусрећу и други примери класификације. Имајући у виду да је предмет овог рада везан за социјалну девијантност на југословенској уметничкој сцени, чини се најцелисходнијим поћи од неколицине типологија које су понудили управо југословенски теоретичари. Тако се из домаће литературе могу, између осталих, издвојити следеће додатне категорије девијантности: *социјалне болести* (Jakovljević, Đu-

³ Међу југословенским ауторима, видети нпр: Bavcon et al. 1969; Đurić 1961; Jakovljević, Đukanović i Živković 1984; Janković i Pešić 1988; Lukić 1976; Milutinović 1973; Najman 1985; Špadijer-Džinić 1988; Šeparović 1981.

kanović i Živković 1984); *социјалне (друштвене) дезорганизације* (Jakovljević, Đukanović i Živković 1984; Špadijer-Džinić 1988); *системске девијације, неконформистичке девијације* (Janković i Pešić 1988); *неконфликтне социопатолошке појаве* (Najman 1985); *поремећаји у функционисању људских заједница и друштвених институција; sukobi unutar globalnih društava; међудржавни и међународни sukobi* (Milosavljević 2003). Начелно уважавајући основаност издвајања ових и других сличних типова девијантности, за потребе овога рада ипак ћемо формулисати нову, обједињујућу категорију друштвено девијантног понашања за коју верујемо да највише одговара потребама текуће анализе. У складу са наведеним, поменути додатну категорију девијација ћемо означити једноставним називом: *антисистемске девијације*.

Пошто смо управо прецизирали шта ће се за потребе овог рада подразумевати под друштвеном девијантношћу, у наставку можемо размотрити релацију између југословенске концептуалне уметности и неколицине карактеристичних друштвено девијантних појава. При томе ће фокус пажње бити постављен на деловање чланова група КОД, Јануар и Фебруар (као друштвенополитички најсубверзивнијих колектива), уз истовремени осврт на поједине девијантне акте осталих представника југословенске концептуалне уметности.

Што се тиче *криминалитета*, свакако најпознатији примери на југословенској концептуалној сцени јесу активности двојице припадника КОД-а, Мирослава Мандића и Славка Богдановића, које су изазвале значајне контроверзе у друштву и довеле до кривичноправног санкционисања поменутих уметника. Они су оглашени кривим и осуђени на затворске казне због својих ауторских текстова које су написали током 1971. године. Наиме, М. Мандић је осуђен на 9 месеци затвора⁴ због тога што је написао текст „Песма о филму” у коме се, између осталог, спомиње Јосип Броз Тито, док је С. Богдановић осуђен на 8 месеци због текста „Песма – Underground, Трибина младих, Нови Сад” у оквиру кога је изнео различите провокације на рачун тадашњег режима и његових институција (упоредити Denegri 2013; Šuvaković 2007; Unterkofler 2012)

У погледу *коришћења дрога* схваћеног као друштвено девијантне појаве *болести зависности*, важно је разграничити две могуће ситуације: 1) употреба наркотика од стране појединих уметника, без директне везе за тематиком конкретног уметничког рада; 2) инкорпорисање тематике наркотика у садржину конкретног уметничког рада.⁵ У погледу прве ситуације, неспорна је чињеница да је један део представника југословенске концептуалне сцене експериментисао са одређеним психоактивним супстанцама (упоредити нпр. Gojkov 2016, 2017a; Pešić 2017; Radaković 2009; Tarlać, Popović i Rakezić 2017), при чему су такви експерименти евидентно могли имати одређеног утицаја и на уобличавање појединих њихових уметничких дела или процеса. Што се тиче дру-

⁴ Према једном извору, М. Мандић је осуђен на 12 месеци затвора, од чега је одслужио 9 (Gojkov 2017b).

⁵ При томе је битно нагласити да ову поделу могу донекле да замагле обележја појединих специфичних ситуација у пракси. Као пример, може се навести хипотетичка ситуација у којој уметник-корисник психоактивних супстанци нема намеру да такве супстанце уноси у тематику или естетику дела које ствара, али то ипак несвесно чини стварајући дело под утицајем дроге.

ге ситуације (директно инкорпорисање тематике наркотика у уметничке садржаје), као карактеристичан пример може се истаћи текст-разговор Мирослава Мандића и Душана Бјелића „Дрога и револуција — наркомани свих земаља уједините се”. Иза овог тенденциозно провокативног наслова налазио се једнако провоцирајући садржај у коме се, кроз карикирање партијске и револуционарне реторике, говорило о дроги која је, како М. Шуваковић примећује (2007, 535), била „табу тема реал-социјализма” (упоредити и Pešić 2017, 63). Када говоримо о уметницима изван групе КОД, као још један илустративан пример експлицитног помињања психоактивних супстанци може се поменути рад словеначког уметника из групе ОХО Матјажа Ханжека из 1968. године насловљен „ЛСД уживам” (Hanžek 1968).

Трагови *вагабундаже*, односно друштвено девијантних категорија *скитницења*, *беспосличарења* и других сродних понашања могу се пронаћи у специфичном животном стилу већег броја југословенских концептуалиста — не само у периоду активног учешћа у концептуалистичким уметничким активностима током 1970-их година, већ и у њиховим каснијим животним фазама. Ради се, превасходно, о својеврсном номадском или на други начин неконвенционалном обрасцу егзистирања, без стављања фокуса на једну тачку пребивалишта или без потраге за сталним запослењем и сигурним извором прихода (односно, у екстремнијим примерима, уз потпуно одбацивање ове идеје и категоричко одбијање учешћа у формалним радноправним односима). Фокусирајући се на новосадску сцену и групу КОД, могу се, примера ради, издвојити: живот у комуни појединих припадника, сарадника и пријатеља групе; номадски живот појединаца; одбијање могућности запослења; одрицање (у већој или мањој мери) од имовине и слично. Иако се неки од побројаних елемената могу пронаћи у биографијама већег броја чланова КОД-а и њима блиских уметника-пријатеља, вероватно најупечатљивије примере представљају животна искуства и животни стилови Мирослава Мандића (Mandić veb-sajt), Божидача Мандића (Mandić 1989), Бранка Андрића, Слободана Тишме (Tarlać, Popović i Rakezić 2017; Тишма 2014) и неколицине других (упоредити и Đorđević 2016; Šuvaković 2007). Наравно, важно је још једном подсетити да су, поред припадника новосадске сцене, и многи други представници југословенске концептуалне уметности усвојили сличне неконвенционалне животне праксе — почевши од пионирског оснивања Комуна у Шемпасу⁶ од стране бивших чланова словеначке групе ОХО (чему је следило оснивање и других сличних заједница), па све до низа индивидуалних примера нетрадиционалног стила живота различитих уметника широм Југославије.

Самоповређивање, заједно са свесним излагањем себе опасности јесте још један од облика девијантног понашања које може бити инкорпорисано у одређене врсте уметничког израза. То се нарочито односи на уметност перформанса (видети Matković 2017), али може стајати у вези и са другим повеза-

⁶ Међу различитим називима под којима се ова заједница помиње у литератури, могу се издвојити: Комуна у Шемпасу, Дружина у Шемпасу, Породица у Шемпасу и сл. (видети: Pešić 2017; Šuvaković 2007).

ним видовима неоавангардне уметности. Фокусирајући се на југословенску концептуалистичку и уопште неоавангардну сцену, иако се и међу уметницима блиским групи КОД и новосадској Трибини младих могу препознати назнаке ове појаве,⁷ чињеница је да су њени најпознатији примери повезани са (нешто каснијим) деловањем београдских уметника окупљених око Студентског културног центра (СКЦ). Наиме, аутодеструктивно понашање у југословенској уметности седамдесетих година остало је највише упамћено у вези са перформансима Марине Абрамовић који су се заснивали на исцрпљивању и повређивању тела, као и на свесном довођењу себе у различите опасне ситуације - укључујући и оне опасне по живот (видети Pešić 2017; Racanović 2019; Vestkot 2013).⁸

Говорећи о *самоубиству* и *покушају самоубиства* као најекстремнијим облицима аутодеструктивних појава, могуће је уочити одређене примере стваралаца повезаних са југословенском неоавангардном сценом за које је познато да су сами себи одузели живот или покушали то да учине.⁹ Међутим, лична природа таквих чинова и обзир ка настрадалим лицима и њиховим породицама не омогућавају систематичнији приказ регистрованих случајева и анализу околности извршења конкретних суицидних аката. Са друге стране, малобројне јавно доступне информације не пружају довољно података за извођење јаснијих закључака о томе да ли су и у којој мери такви суицидни акти и суицидни покушаји били повезани са уметничким животом жртава.

Уколико пођемо од типологија које *егзибиционизам* третирају као друштвено девијантну појаву (у домену ментално-социјалних, сексуалних [Вошковић 2020] или других типова девијација), примећује се да је поменута пракса такође имала запажено место у југословенској неоавангарди, односно у ширем контексту југословенске нове уметничке праксе. Међу познатијим примерима, могу се издвојити: различити перформанси Марине Абрамовић (видети Pešić 2017; Vestkot 2013), поетски перформанси Каталин Ладик (видети Marjanić 2018); егзибиционистичке акције Томислава Готовца на улицама Београда и Загреба (видети Ilić i Nenadić 2003) и други.

Што се тиче *антисистемских девијација*, из целокупног досадашњег текста произилази закључак да су оне несумњиво биле присутне у кругу југословенских концептуалних уметника. Најфреквентније и најексплицитније испољавање таквих девијација проналазимо у деловању припадника новосадских група КОД, Јануар и Фебруар. У циљу прегледног обједињавања поменуте антисистемске праксе, у наставку ћемо побројати забележене примере:

⁷ Пре свега, у домену паратеатарских изведби, односно перформанса појединих чланова групе КОД.

⁸ Што се тиче уметника изван Београда, може се поменути аутодеструктивна акција Ласла Керекеша (László Kerekes) из суботичке групе Bosch+Bosch који је 1973. године унео у организам већу количину спреја за бријање, „што је изазвало опасну реакцију врло мучног повраћања.” (Denegri 2013, 63)

⁹ Примера ради, Алеш Кермавнер (Aleš Kermauner), словеначки песник из групе ОХО, извршио је 1966. године самоубиство, са свега 19 година.

- провокативни наступи групе Јануар и групе Фебруар који су укључивали и политички гест (Šuvaković 2007), односно политички експрес као део уметничког израза;¹⁰
- проглас „Отворено писмо југословенској јавности” који је објављен поводом наступа групе Фебруар;
- покретање неоанархистичког часописа „L.H.O.O.Q” од стране Славка Богдановића (часопис је у првих шест издања носио поднаслов „Лист за перманентну деструкцију свега постојећег”, а нешто касније [бројеви 8, 10 и 12] поднаслов „Underground лист за нову револуцију”);
- рад Славка Богдановића „Стрип о групи КЌД и њеним члановима” у коме се, као вид политичке провокације, приказује симбол кукастог крста (који је у социјалистичкој Југославији представљао табу тему [Šuvaković 2007]);
- текст Славка Богдановића и Мирослава Мандића „Ми смо дражесни дечаци II”;
- текст Душана Бјелића и Мирослава Мандића „Дрога и револуција - наркомани свих земаља уједините се!”;
- текст-писмо Славка Богдановића „Драги Јаша”;
- текст Мирослава Мандића „Песма о филму” поводом кога је аутор осуђен на казну затвора од девет месеци;
- текст Славка Богдановића „Песма – Underground, Трибина младих, Нови Сад” због кога је аутор осуђен на затворску казну од осам месеци;
- представа, односно паратеатарски перформанс (Šuvaković 2007) „Три три” у режији Мирослава Мандића (зарад провокације, у представи су део амбијента чиниле заставе са кукастим крстовима) [Ilić 2018; Šuvaković 2007].

Осим антисистемског деловања новосадских концептуалних уметника, треба поменути да је, иако у знатно мањој мери, било и других случајева политички провокативног активизма југословенских неоавангардиста из исте епохе. Врло експлицитан пример представља текст Томажа Шаламуна, уметника који је деловао у склопу словеначког колектива ОХО, под називом Зашто сам фашиста („Zakaј sam fašist”). Радило се о очигледној текстуалној провокацији, писаној у шокантном духу бит (*beat*) поезије (Šuvaković 2007), у којој су, зарад изазивања друштвене реакције, помињане политичке табу теме попут фашизма, расизма, антисемитизма, контрареволуционарне борбе и сличних (видети Šalamun 1969). Међу осталим примерима, може се поменути ангажована уметност Балинта Сомбатија (*Balint Szombathy*) из суботичке групе Bosch+Bosch, која у појединим аспектима такође садржи политички провокативне/субверзивне елементе (видети Denegri 2013; Šuvaković 2007). Београдски уметник Зоран Поповић (некадашњи члан неформалне Групе шест уметника) реализовао је низ „политичких радова” (Šuvaković 2007, 353) током средине и друге половине 1970-их година. Ипак, важно је уочити да је отворена политичка субверзија у југословенској уметности заправо представљала само редак изузетак, а не правило.

¹⁰ Примера ради, једна од 10 порука које је Мирослав Мандић изложио током наступа групе Фебруар гласила је „За краља и отаџбину”, као очигледан облик отворене политичке провокације југословенском социјалистичком режиму (видети Šuvaković 2007).

Коначно, када се говори о антисистемским девијацијама, потребно је размотрити могућност постојања везе између уметности и *тероризма*, схваћеног као најекстремнијег облика антисистемског деловања. Према свим расположивим подацима, у југословенској новој уметничкој пракси нису забележени примери субверзивног деловања које би се могло окарактерисати као терористичко. Ипак, чињеница је да су идеолошки програми неких од новосадских група окупљених око Трибине младих, као и поједини акти њихових припадника у значајној мери сугерисали потенцијалну идеолошку блискост одређеним облицима политичког екстремизма. У том погледу, нарочито се могу истаћи: неоанархистичка идеологија; отворени пркос југословенском политичком режиму и државном устројству; изјаве субверзивног карактера, позивање на побуну, на револуцију и сл; елементи нихилизма, односно негације и одбацивања друштвених вредности и начела, као и други примери радикалних (друштвенополитичких) становишта. Поред тога, од значаја је уочити и нека додатна обележја појединих југословенских концептуалних уметника и уметничких група која су се подударала са одликама једног дела тада актуелних екстремиста из домена политичке левице.¹¹ Примера ради: укљученост у контракултурне покрете с краја шездесетих и почетка седамдесетих година; политичка ангажованост; усвајање различитих левичарских идеолошких поставки; склоност ка повлачењу из општег друштва; тенденција формирања комуна, односно друштвено изолованих „хелија”; међусобно посећивање и одржавање контаката са иностраним комунама и сличним заједницама (уметничким, контракултурним и другим).¹² Имајући у виду да су поједини ставови и изјаве југословенских (пре свега, новосадских) концептуалиста били заиста екстремни по својој природи, те уважавајући њихову дубинску посвећеност артистичко-животној мисији коју су одабрали – не само начелно заступајући, већ и истински *живећи* своју уметност – чини се да није сасвим немогуће да је барем неко од ових уметника у означеном периоду живота осећао извесну идејну блискост ка ма ком облику политичког екстремизма. Међутим, важно је још једном нагласити да, за сада, ниједан поузданији показатељ не потврђује постојање такве идеолошке блискости и (барем декларативне) спремности неког од југословенских концептуалних уметника да своје политичке идеје заиста и спроведе у дело путем терористичких тактика деловања.¹³

¹¹ Детаљније о ултралевичарском екстремизму током седамдесетих година прошлог века видети нпр. у: Brockhoff et al. 2012; Đorić 2016; Kushner 2003.

¹² Такве интеракције постојале су, примера ради, са појединим италијанским групама, при чему треба имати у виду да је управо у овом периоду (током 1970-их година) Италија важила за једно од најактивнијих подручја у погледу левичарског екстремизма.

¹³ Као један од показатеља да је тадашњи режим у делу неоавангардне уметничке сцене заиста могао видети државне непријатеље – па и потенцијалне терористе – може послужити податак повезан са истрагом око убиства двојице полицајаца у Новом Саду 1977. године. Радило се о злочину без преседана који је узнемирио читаву југословенску јавност, а једна од хипотеза највероватније ограна гласила је да је убиство двојице службених лица представљало субверзивни чин предузет од стране терориста у циљу дестабилизације државног поретка. Међу осумњиченима, убрзо су се нашли и уметници који су боравили у градској комуни недалеко од места на коме се догодило убиство. У питању су били поједини бивши чланови концептуалних група које су

Особености друштвено девијантних манифестација југословенске концептуалне уметности

У погледу присуства појединих класичних облика друштвене девијантности, може се закључити да југословенска концептуална уметност начелно није показивала битније специфичности у односу на глобално искуство уметника концептуалиста. Како се уочава, карактеристични типови девијација углавном се региструју у домену коришћења психоактивних супстанци, различитих појавних облика вагабундаже, одређених аутодеструктивних аката, као и неколицине специфичних типова ментално-социјалних девијација. Све то стоји у складу са општим, глобалним обележјима концептуалне уметности исте епохе, нарочито у вези са појединим постулатима и идеолошким поставкама које је усвојио значајан број авангардних уметника из шездесетих и седамдесетих година прошлог века (примера ради: склоност ка провокативном понашању, неконвенционалан животни стил, експериментисање са наркотицима и сл.).

Што се пак тиче *антисистемских девијација*, могу се уочити значајније специфичности како у односу на источне социјалистичке државе, тако и у односу на државе запада. У односу на запад, југословенска концептуална уметност разликовала се, пре свега, по својој идеолошкој позиционираности, као и по објекту усмерености своје (имплицитне или експлицитне) социјалне критике. Наиме, говорећи о политичким аспектима, концептуална сцена у Југославији развијала се у склопу нових уметничких тенденција карактеристичних за тадашње социјалистичке државе, усмеравајући своју критику ка владајућем социјалистичком режиму. По томе се она битно разликовала од концептуалне уметности запада, где је у фокусу уметничког протеста и напада било капиталистичко потрошачко друштво и генерални систем вредности повезан са њиме. Са друге стране, југословенска концептуална сцена значајно се разликовала и у односу на концептуалистичке уметничке кругове у државама Источног блока. То се примарно примећивало по знатно либералнијим условима живота уметника и њиховог артистичког рада. Како је већ истакнуто, тадашњи југословенски уметници имали су умногоме повољније услове по питању личних слобода и права (укључујући слободу уметничког изражавања) и додира са иностраним уметничким праксама. Међу таквим међународним додирима, нарочито је важно поменути: могућност праћења актуелних светских токова у уметности, могућност путовања у иностранство, слободну комуникацију и размену искустава са иностраним уметницима, учествовање на иностраним уметничким смотрема, гостовања у Југославији познатих иностраних стваралаца и др. (упоредити Denegri 2013; Pešić 2017). По овом питању, југословен-

неколико година раније деловале при Трибини младих. Према сведочењу учесника и савременика ових догађаја, полиција је неколико дана након злочина спровела ноћну рацију и претрес просторија комуне. У наредном периоду исти објекат је надзирала полиција у цивилу, а становници и посетиоци комуне били су изложени и одређеним облицима полицијског застрашивања (видети: Tarlać, Popović i Rakezić 2017). Осим овог упечатљивог примера, од значаја је поменути и изјаве појединих припадника КОД-а да је њихов рад на Трибини младих такође био праћен од стране полиције (видети: Gojkov 2017b; Tarlać, Popović i Rakezić 2017).

ска сцена је очигледно била доста ближа западним уметницима него уметницима из социјалистичких земаља. Описано специфично чињенично стање недовољено се морало одразити и на облике испољавања антисистемских девијација међу делом југословенских концептуалиста.

Говорећи о односу државе према југословенској уметничкој авангарди и девијантним радњама њених припадника, примећује се значајна амбиваленција. Са једне стране, уочава се значајно либаралнији однос у поређењу са режимима Источног блока, што је резултирало осетно већом слободом уметничког деловања и изражавања. Међутим, истовремено се примећује енергична спремност југословенских власти на одлучан обрачун и прогон неистомишљеника у случају отвореног задирања у вредности владајућег поретка. Тиме се, упркос начелној либералности услова рада, југословенска концептуална сцена значајно удаљава од својих западних колега, приближавајући се судбини уметника у тадашњим репресивним системима источне и југоисточне Европе.¹⁴ Резимирајући изнето, југословенску уметност карактерисало је присуство знатно вишег степена и личне и уметничке слободе него што је био случај у већини социјалистичких држава, али је истовремено енергично санкционисано антисистемско, то јест антидржавно деловање, са циљем обезбеђења владајућег поретка.

Као генерална правилност, може се приметити да је антисистемска девијантност представљала обележје махом оних група и појединаца који су тежили транспарентности деловања, друштвеној провокацији и експресу као уметничкој стратегији. Насупрот њима, оне групе и појединци који су неговали изолованости, херметичности приступ, ослобођен сензационалности и шок стратегија – углавном нису испољавали сличне (екстремно)субверзивне тенденције. Ово стоји сасвим у складу са основним обележјима употребе антисистемских елемената у југословенској концептуалној уметности, будући да је, како је показано, прибегавање политички субверзивним садржајима по правилу представљало само једну од стратегија друштвене провокације и изазивања реакције, а не производ истинског идеолошког политичког екстремизма (упоредити: Denegri 2013).

У погледу испољавања антисистемских тенденција, приметно је предњачила неколицина уметника окупљених око КОД-а и новосадске Трибине младих. Групе КОД, Јануар и Фебруар несумњиво јесу спадале у категорију провокативних уметничких колектива чији су се припадници, између осталог, служили и политичким експресом као средством изражавања. Отуда, иако је питање реалне политичке димензије КОД-а и сарадника у међувремену знатно релативизовано (Šuvaković 2007; Denegri 2013), остаје неспорно да је поменута група уметника користила политичку тематику зарад провокације и субверзије у склопу свог артистичког деловања. Свакако, ова околност не релативизује примедбе које се аргументовано истичу на рачун врло оштрих казних мера које су предузете у односу на поједине инволвиране појединце (упоредити: Denegri 2013).

¹⁴ Како сликовито примећује Н. Пешић (2017, 56), „Младачки бунт јесте био дозвољен у извесној мери, изузев у случају да се њиме задирало у ‘Тита и партију’”.

Анализирајући мотиве за антисистемско деловање новосадских концептуалних група, намећу се три могућа објашњења. Према једном, намерна политичка провокација могла је представљати један вид свесног истраживања крајњих граница толеранције југословенског друштва и политичког режима. У прилог таквом схватању, могу се навести примери оних уметника (нарочито Славка Богдановића) који су, у зениту заостравања односа између КОД-а и друштвених институција, извели своје најотвореније политичке субверзије које су у крајњој линији и довеле до описаних репресивних мера у односу на поједине припаднике означене уметничке сцене. Према другом објашњењу, чини се сасвим могућим да је ова група уметника, ношена младалачком енергијом и заносом, заправо превидела опасности које су им претиле у случају отвореног антисистемског изражавања у једном недовољно демократском друштву. Овакво становиште експлицитно потврђују поједини учесници наведених догађања (упоредити: Gojkov 2017b). Коначно, трећу могућност представљала би ситуација у којој је било елемената и једног и другог, то јест: и свесне жеље за провоцирањем до крајњих граница, али и извесне неопрезности и неспремности на могуће последице. У сваком случају, услед различитих ставова сведока и учесника поменутих дешавања (видети нпр: Gojkov 2017b; Stavić 2002), коначан одговор на ово питање, за сада, мора остати отворен.

Као финални закључак, може се запазити да се југословенска концептуална уметност налазила на пола пута између „западних” и „источних” истоверних уметничких пракси, осликавајући на тај начин општу позицију Југославије као државе „на граници истока и запада”. Такве околности проузроковале су значајне специфичности како на пољу испољавања друштвене девијантности, тако и по питању државне реакције поводом таквих девијантних појава. Југословенско друштво имало је умерено толерантан став у односу на концептуалну уметност (и неоавангардне уметничке праксе уопште) и са њом повезане друштвено девијантне појаве, пружајући већи простор за уметнички замах него што је то био случај у другим социјалистичким државама, али и показујући спремност за много оштрије репресивно реаговање у случају угрожавања владајућег поретка у односу на демократска друштва запада у којима су уметничке слободе биле постављене знатно либералније. Отуда, иако је друштвенополитичка ситуација у СФРЈ била умногоме повољнија за уметничко деловање у поређењу са земљама Источног блока, негативно искуство дела југословенске концептуалне сцене указује да је владајући режим у Југославији ипак био спреман на радикалан обрачун са свим уметничким праксама које су се косиле за званичном политичком матрицом.

Литература

1. Alberro, Alexander, and Blake Stimson, eds. 1999. *Conceptual art: a critical anthology*. Cambridge: MIT Press.
2. Bavcon, Ljubo, Miloš Kobal, Lev Milčinski, Katja Vodopivec, and Boris Uderman. 1969. *Socialna patologija*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

3. Beuys, Joseph. 1978. "Every Man is An Artist." *Tate*.
<https://www.tate.org.uk/art/artworks/beuys-joseph-beuys-every-man-is-an-artist-ar00704>.
4. Bonito Oliva, Akile i Đulio Karlo Argan. 2006. *Moderna umetnost 1770-1970-2000 III*. Beograd: Clio.
5. Bošković, Milo. 2020. *Socijalna patologija*. Novi Sad: USEE.
6. Brockhoff, Sarah, Tim Krieger, and Daniel Meierrieks. 2012. "Looking Back on Anger: Explaining the Social Origins of Left-Wing and Nationalist Separatist Terrorism in Western Europe, 1970–2007." *APSA 2012 Annual Meeting Paper*.
7. Buchloh, Benjamin H.D. 2000. *Neo-avantgarde and culture industry: essays on European and American art from 1955 to 1975*. Cambridge: MIT Press.
8. Denegri, Ješa. 2013. *Srpska umetnost 1950-2000: sedamdesete*. Beograd: Orion Art.
9. Đorđević, Dragan M. 2016. „Ideje konceptualne umetnosti u savremenoj srpskoj književnosti 1960-2010”. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu: Filološki fakultet.
10. Đorić, Marija. 2016. *Ekstremna levica: ideološki aspekti levičarskog ekstremizma*. Beograd: Institut za političke studije.
11. Đurić, Mihailo. 1961. „Devijantno ponašanje i društvena struktura”. *Sociologija* 3(4).
12. Gojkov, Stevan. 2016. „Peđa Vranešević: Tito, Partija – prava demokratija!” *Moj Novi Sad*. <http://www.mojnovisad.com/gradske-face/pedja-vranesevic-tito-partija-prava-demokratija-id11304.html>.
13. Gojkov, Stevan. 2017a. „Slobodan Tišma, prvi deo: ‘Ja sam gradsko dete sto posto.’” *Moj Novi Sad*. <http://www.mojnovisad.com/gradske-face/slobodan-tisma-prvi-deo-ja-sam-gradsko-dete-sto-posto-id17920.html>
14. Gojkov, Stevan. 2017b. „Slobodan Tišma, drugi deo: ‘Sva moja umetnost vezana je za Novi Sad, od toga ne mogu da pobegnem.’” *Moj Novi Sad*. <http://www.mojnovisad.com/gradske-face/slobodan-tisma-drugi-deo-sva-moja-umetnost-vezana-je-za-novi-sad-od-toga-ne-mogu-da-pobegnem-id18035.html>.
15. Hanžek, Matjaž. 1968. „LSD uživam.” *Avantgarde Museum*.
<http://www.avantgarde-museum.com/hr/museum/kolekcija/radovi/lsd-uzivam~f7942/>.
16. Ilić, Aleksandar Battista, i Diana Nenadić. 2003. *Tomislav Gotovac: monografija*. Zagreb: Hrvatski filmski savez / Muzej suvremene umjetnosti.
17. Ilić, Marko. 2018. "‘A Taster of Political Insult’: The Case of Novi Sad’s Youth Tribune, 1968-71." *Third Text* 32 (4): 530-545.
18. Jakovljević, Vladimir, Borislav Đukanović, i Miroslav Živković. 1984. *Prilozi za socijalnu patologiju*. Beograd: Sloboda.
19. Janković, Ivan, i Vesna Pešić. 1988. *Društvene devijacije – kritika socijalne patologije*. Beograd: Naučna knjiga.
20. Kushner, Harvey W. 2003. *Encyclopedia of terrorism*. London: Sage Publications Ltd.
21. Kuspit, Donald. 2013. *Kritička istorija umetnosti XX veka*. Beograd: Art Press.

22. Laure, Deni. 2014. *Istorija umetnosti 20. veka - ključ za razumevanje*. Beograd: Clio.
23. Lukić, Radomir. 1976. *Osnovi sociologije*. Beograd: Naučna knjiga.
24. Mandić, Božidar. 1989. *Porodica bistrih potoka*. Novi Sad: Dnevnik.
25. Mandić, Miroslav. „Autobiografija.” *Miroslav Mandić veb-sajt*.
<https://miroslavmandic.name/autobiografija>.
26. Marjanić, Suzana. 2018. „Feministički performans u Hrvatskoj i kontekstualno u Jugoslaviji: od vokoperformansa Katalin Ladik do danas—fragmentarni presjek.” U *Izvedbe roda u hrvatskome jeziku, književnosti i kulturi*, ur. Ivana Brković i Tatjana Pišković, 119-139. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola.
27. Matković, Aleksandar. 2017. „Umetnost, društvena devijantnost i pravo”. *Pravo i politika* X (1-2): 7-37.
28. Milosavljević, Milosav. 2003. *Devijacije i društvo*. Beograd: Draganić.
29. Milutinović, Milan. 1973. *Kriminologija sa osnovama kriminalne politike i penologije*. Beograd: Savremena administracija.
30. Najman, Velizar. 1985. *Zagađivači socijalne sredine: nekonfliktna socijalna patologija*. Beograd: Zavod za organizaciju poslovanja i obrazovanje kadrova.
31. Pešić, Nikola. 2017. *Okultno u umetnosti Marine Abramović*. Beograd: Neopress.
32. Racanović, Svetlana. 2019. *Marina Abramović: od reza do šava*. Beograd: Geopoetika.
33. Radaković, Žarko. 2009. „Pred- i post-nomadiska stanja.” *Sarajevske Sveske* 23/24: 192-204.
34. Stavrić, Ljubiša. 2002. „Robija pod liberalima”. *NIN* 2692.
<http://www.nin.co.rs/2002-08/01/24370.html>
35. Šalamun, Tomaž. 1969. ”Zakaj sam fašist”. U *Katalog 2*, ed. Rudi Šeligo, Iztog Geister, Tomaž Brejc, Tomaž Šalamun, i Rastko Močnik, 79-90. Maribor: Založba Obzorja.
36. Šeparović, Zvonimir. 1981. *Kriminologija i socijalna patologija*. Zagreb: Pravni fakultet.
37. Špadijer-Džinić, Jelena. 1988. *Socijalna patologija – sociologija devijantnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
38. Šuvaković, Miško. 2007. *Konceptualna umetnost*. Novi Sad: Muzej savremene umetnosti Vojvodine.
39. Tarlać, Goran, Predrag Popović i Saša Rakezić. 2017. *Ogledala lune*. Beograd: Društvo ljubitelja popularne kulture.
40. Tišma, Slobodan. 2014. *Velike misli malog Tišme*. Zrenjanin: GNB „Žarko Zrenjanin”.
41. Unterkofler, Dietmar. 2012. *Grupa 143*. Beograd: Službeni glasnik.
42. Vestkot, Džejms. 2013. *Kad Marina Abramović umre: biografija*. Beograd: Plavi jahač.
43. Vujanović, Ana. 2010. „Performans umetnost: preko neoavangarde ka konceptualnoj umetnosti.” U *Istorija umetnosti u Srbiji, XX vek, tom 1*, ur. Miško Šuvaković, 463-480. Beograd: Orion Art.

CONCEPTUAL ART AND SOCIAL DEVIANCE IN SFR YUGOSLAVIA

Summary: The paper investigates the relationship between the phenomenon of conceptual art and various manifestations of social deviance in the area of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. The first part discusses the general relationship between conceptual art and social deviance, while the second part presents the socio-political context in which Yugoslav conceptual art developed during the 1970s. The third part is dedicated to recognizing and analyzing several socially deviant forms that can be noticed in connection with the mentioned segment of Yugoslav art from the 1970s. Special attention is paid to the category of deviant phenomena which we defined as “anti-system deviations.” In the final, fourth part, the peculiarities of socially deviant Yugoslav conceptual art manifestations are noticed. Among the more significant insights, the considerable presence of anti-system deviations within the activities of one part of the Yugoslav conceptual scene was emphasized. The ambivalence of the Yugoslav regime in terms of its attitude towards the artistic neo-avant-garde was also identified: on the one hand, a significantly more liberal attitude compared to the Eastern Bloc regimes, but also readiness for decisive persecution in case of open encroachment on the ruling order. As one of the primary conclusions, it was noticed that Yugoslav conceptual art (following the fate of Yugoslavia as a state “between East and West”), in terms of social deviance, was also halfway between conceptualists from Western countries and those from the Eastern Bloc. In that sense, the socio-political regime in the SFRY provided a much higher degree of personal and artistic freedoms than was the case in most socialist states, but at the same time vigorously sanctioned anti-systemic and anti-state actions to ensure the ruling order.

Keywords: Yugoslav art, conceptual art, contemporary art, neo-avant-garde, social deviance, art and deviance

ПРИМОРДИЈАЛНИ СИМБОЛИ – ЗАЈЕДНИЧКА РИЗНИЦА ЧОВЕЧАНСТВА

Сажетак: У раду се истражује широка распрострањеност симбола чија су религијска и фолклорна тумачења иста или слична међу различитим народима. Разматра се дефиниција симбола и њихово порекло, уз осврт на теорију о „Мундус Имагиналису” оријенталисте Анри Корбена, и њену сличност са „активном имагинацијом” психоаналитичара Карла Густава Јунга. Прате се сличности предања о Космичком човеку и Центру света, кроз разне митологије, фолклорне традиције и култове. Космички човек, прво људско биће, које обично подноси жртву да би свет настао и опстао, у многим културама отеловљује сплет врлина којима треба тежити, радом на себи, на свом унутрашњем животу. Човечија форма као основ за храмове или разне сакралне дијаграме, који су у симболичном смислу увек *Imago Mundi*, присутна је у свим древним верским традицијама. У њеном средишту налази се „пупак” света, Стуб Универзума, *Axis Mundi* који повезује земљу са небом и подземљем, те представља осу око које се свет окреће. Истражујући ове сплетове симбола увиђамо да њихова значења не треба схватити као географска места које треба лоцирати, или персонификације неких историјских личности чији прави идентитет треба растумачити. Напротив, симболи нас упућују на то да је потрага за значењем, пре свега, унутрашња; ураћајући у домен архетипа промишљамо о суштинским питањима сврхе и порекла универзума, природе сопства, сродности са остатком човечанства, због чега нам симболични слој људске психе помаже у борби против свеопштег отуђења савременог света.

Кључне речи: симбол, архетип, колективно несвесно, психоанализа, религија, традиција

Уводне напомене

Ернст Касирер назвао је човека „симболичком животињом” тј. *animal symbolicum* означавајући тако нашу способност да стварамо симболе од-

* vesna.adic@gmail.com

лучујућим фактором који нас одваја од осталих бића на планети (Cassirer 1978). Као што је добро познато, људи нису једини који комуницирају – та је појава уобичајена и међу животињама, а може се кратко дефинисати као интеракција путем знакова (Рот 2004). Међутим, једино код људи ти знакови прерастају у симболичке системе. Према Касиреру, то није нужно добро за човека, будући да између њега и непосредног додира са „стабилном стварношћу” стоје симболичке мреже језичких форми, уметничких представа и религијских ритуала (Cassirer 1978). Наведене мреже човека једним делом затварају, али му истовремено омогућавају самосталност и креативност какву не познају друга бића.

Полазна тачка за овај рад било је питање која је од тих симболичких мрежа најуниверзалнија, доступна разумевању највећег броја људи? То не може бити систем језика који многи сматрају најкомплекснијом људском творевином, из очигледног разлога језичке баријере међу народима. Но, периоду писмености претходи поимање света кроз слике, у сноликој перцепцији древног човека који је спонтано осећао повезаност унутрашњег и спољашњег света (Лазар 2017). Многи од фундаменталних сликовних симбола који су заједнички различитим народима потичу управо из овог древног доба, а интересовање за њихово проучавање расте с почетком 20. века, када је „дух времена” обележен „урањањем у дубине” (Елијаде 2006).

Стимулативност визуализације у мисаоном процесу била је позната свим старим културама. Још је Аристотел сматрао да није могуће размишљати без „менталне слике”, а Платон и његови следбеници чак критикују увођење писма, сматрајући да ће оно засенити „дубље мудрости”, којих се присећамо „изнутра, самим собом” (Јејтс 2012). Овде се мора имати у виду да је за Платона и платоничаре сећање исто што и присећање садржаја које је душа познавала у вишем свету, пре пада у материјално. Понирањем дубоко у себе, проналазимо ове садржаје у виду архетипских идеја у односу на које су појавне ствари само копије. Неоплатонистичка скепса према вредностима материјалног света за нас је од мање важности у односу на интуицију да постоји заједнички „резервоар” представа које у људима, без обзира на језик и расу, активирају сличне асоцијације и проузрокују сличне реакције. Ово је подстакло Фројда да пише о „архаичном остатку” човечанства, а Јунга да тај концепт надогради у „колективно несвесно”, и установи психоаналитички појам архетипа као неизоставан за свако даље проучавање симбола (Јунг 1996).

Феноменом симбола данас се бави мноштво дисциплина попут психологије, психоанализе, антропологије, комуникологије, етнологије, историје религије и уметности, и при том се наилази на задивљујуће сличности и паралеле у различитим културама – удаљеним и просторно и временски. Дрво живота, примордијални човек, света гора, средиште или „пупак” света, неки су примери распрострањених симбола чија се митолошка и фолклорна објашњења прилично поклапају иако културе нису имале међусобног додира. Упркос овој распрострањености и очигледној важности за човека, симболи измичу јасној дефиницији, а ништа нам мање енигматично није ни њихово порекло. Зашто човечанство реагује на ове представе, одакле нам оне стижу у сан и на јаву, са

ким ступамо у комуникацију када интуитивно наслутимо значење неког симбола? Како нам симболи помажу да боље разумемо себе и нађемо смисао у свету око себе? Забележићемо размишљања покренута овим питањима у тексту који следи, без претензија на коначне закључке, који су неспојиви са бесконачношћу симбола.

Шта је симбол?

Ауторима који се баве овом темом обично је лакше да дефинишу шта симбол *није*; тако у „Рјечнику симбола”, капиталном делу које има претензије да покрије „митове, сне, обичаје, гесте, облике, ликове, боје, бројеве” читамо да симболима не треба називати амблеме, атрибуте, алегорије, метафоре, аналогичке нити ишта слично што се једнако јасно може изразити разним средствима: „Појављивање Сlike која се може квалификовати као симбол јесте примордијални феномен...и нешто што се не може манифестовати у овом свету на било који други начин.” (Chevalier i Gheerbrant 1989, VIII). Симбол, дакле, мора да садржи димензију недокучивости, која позива посматрача да се замисли над многоструким значењима, обједињеним правом симболичком сликом. Саме слике не морају бити чудновате представе попут грифона и других митских бића; то могу бити предмети „познати широм света, а који у одређеним условима имају симболичко значење.” Док их истражујемо, наш ум је привучен идејама које „леже изван домаћаја разума” јер „симбол увек значи нешто више од свог очигледног и тренутног смисла” (Јунг 1996). Примери које Мирчеа Елијаде даје јесу спирале, таласи, слике месечевих мена, које нам интуитивно преносе идеју постајања, трајања, циклуса, преласка из једног начина постојања у други. Он тим примерима доказује да су још древни људи кроз ове и сличне симболе схватили и изражавали комплексне појаве, као што је „постајање”, тек касније вербално формулисано у језицима високе културе. (Елијаде 2006)

Трајност симбола омогућена је њиховим суштински друштвеним карактером, њиховом социјализирајућом функцијом. Рот пише да је захваљујући изграђеном систему симбола могуће пренети људска искуства и идеје временски и просторно удаљеним „саговорницима” чиме сазнања „не остају приватна” већ постају „општа и историјска”. Он такође указује на чињеницу да се појединац прилагођава заједници и интернализује њене вредности учењем симболичких система, који стимулишу и његов лични ментални напредак (Рот 2004). Разумевање симбола стога нас „дубоко повезује са друштвеном средином” због чега их можемо сматрати „универзалним језиком” (Chevalier i Gheerbrant 1989). Распрострањено је мишљење да, што је симбол старији, то је универзалнији и доступнији већем броју људи. Јунг пише да „дубљи слојеви психе...губе своју индивидуалну јединственост како се све даље повлаче у таму. „Доле”, односно док се приближавају аутономном функционалном систему, они све више бивају колективни, док не постану универзални” (Јунг 1996, 339).

Једна од значајних особина симбола јесте порозност њихових граница. Будући да се њихово деловање на психу заснива на стварању веза, на означавању једне ствари другом, многи симболи се међусобно прожимају и између њих не постоји „непропусна преграда” (Chevalier i Gheerbrant 1989). Међутим, низови асоцијација које симболи покрећу нису произвољни, већ прате своју логику – разумом тешко докучиву, али потврђену више пута кроз историју. Тако у разним култовима можемо уочити низове лунарне симболике (месец, бик, ноћ, семе, вода, ускрснуће, циклус...) или соларне (лав, ватра, орао, точак, срце, такође ускрснуће и циклус), али увиђање шеме не значи да смо их до краја „растумачили” или да они неће имати међусобних поклапања. Иако захватају многострука значења, симболи нису апстрактни, они преносе мноштво детаљних порука од којих ни једну не треба сматрати „главном”. Свођење симбола на једно једино значење поништава његову најважнију спознајну функцију, која се састоји „у томе да нам открије перспективу из које ствари изгледају другачије, а веома посебне активности нам се откривају као еквивалентне и сједињене.” (Елијаде 2006, 33). Према Елијадеу, симболи успевају оно што језику измиче, наиме да нам пренесу чињеницу повезаности неба и земље, земље и подземља, да нам укажу на „дубоку структуру Света”. Међутим, разумевање симбола у многоме зависи од тога да ли смо довољно отворени за перципирање вишедимензионалног карактера стварности. За оне наклонене метафизичким спекулацијама, или понирању у дубине несвесног, сан и јава пуни су симболичких порука које позивају на тумачење. Из те перспективе, „све су ствари међусобно повезане и у кореспонденцији, тежећи да се сједине у тоталној и универзалној хармонији...и те међусобне кореспонденције су истинска основа симболизма.” (Guenon 1995, 1)

Без обзира на то да ли се ова универзална хармонија тумачи религијски, као трансцендентна стварност, или психолошки, као усклађеност са нашом дубоком психом, важна је воља и потреба да се она досегне, јер је у противном човек сведен на своје биолошке функције. Поруке божанстава призивају се кроз симболичке култне радње; поруке Јаства, центра наше психе, примају се кроз симболичне снове, али у оба случаја потребно је ослушкивање, суделовање у комуникацији. Психоанализа и многе религије сагласне су у томе да су равнотежа, смиреност, усклађеност са спољашњим светом као и осећај унутрашњег центра неки од најважнијих циљева прегнућа у наведеном смеру. Елијаде пише о томе да је „циљ сваког симбола реинтеграција човека у Све, али не у апстрактно Све, већ у живо тело које може да уједини све равни стварности” док Мари луиз фон Франц крајњи циљ индивидуације симболички представља као реинтегрисање ега у Космичког Човека, архетипски симбол Јаства и свеколиког јединства људског постојања (Јунг 1996).

Порекло симбола

Одакле изворно потичу симболи који се одликују највећом старошћу и најширом распрострањеношћу међу културама? Од дисциплине кроз коју приступамо промишљању, зависиће и одговор на то питање. За позитивистичку

науку у овоме нема мистерије – симболи су знакови који су у одређеној заједници прихваћени као носиоци значења, при чему су свесно одабрани у тежњи да фиксирају неки садржај (Рот 2004). Историчари религија, попут Елијадеа, редовно оперишући са чињеницом модалитета стварности који се сматра свetim, остављају простора за натприродно порекло одређених симбола (Елијаде 2006). Ова два супротна становишта покушава да помири Јунг: „има много симбола (међу њима и они најважнији) који по својој природи и свом пореклу нису индивидуални већ колективни. То су претежно верске слике. Верник претпоставља да су оне божанског порекла – да су оне човеку откривене. Скептик одлучно тврди да су оне смишљене. Обојица греше...Оне су у ствари „колективне представе” које потичу од праисконских снова и стваралачких фантазија. Као такве, те слике су нехотична спонтана изражавања, а никако намерни изуми.” (Јунг 1996, 56)

Међутим, цитирано разјашњење нас у највећој мери враћа на почетак проблема: праисконски снови и стваралачке фантазије – „места” порекла симбола – јесу или домен визија за вернике, или домен несвесног за психоаналитичаре. Сам Јунг, као и његови најважнији ученици увек су се чували од претерано самоуверених тврдњи по питању природе и порекла несвесног. Тако Мари Луиз фон Франц пише да „несвесно можемо описати само приближно, помоћу парадоксалних појмова. Шта је оно заправо *само по себи*, никада нећемо сазнати...” (Јунг 1996), а у „Психологији и алкемији” Јунг каже „Напросто не знамо одакле у крајњој црти извести архетип, као што не познајемо ни подријетло душе” (Јунг 1984). Његово занимање за окултне науке и откриће синхронизитета указивали су на то да постоје тешко објашњиве „смишене коинциденције” као и појава „активирања архетипова” која омогућава, нпр. више спектакуларних научних открића у истом периоду на различитим местима. Такве појаве „интуитивног бљеска” у коме се из несвесног пројављују нова сазнања – тек накнадно проверена и поткрепљена научним доказима – дешавају се, према Јунгу, путем ванчулне перцепције (Јунг 1996).

Ванчулном перцепцијом као извориштем симбола интензивно се бавио Анри Корбен, филозоф, Елијадеов сарадник и „један од највећих француских оријенталиста двадесетог века” (Сеџвик 2006). Упоређујући текстове западних и источних мистика, Корбен је дошао до закључка да визионари попут Швеђанина Емануела Сведенборга, и суфи мистика Сухравардија, дају зачуђујуће сличне описе „светова” које су посетили у сновима и визијама, а током којих су видели и интуитивно разумели многе визуелне симболе, стихове, поруке о космогонији и небеским хијерархијама, записујући их након буђења. Преводећи са персијског, Корбен је схватио да у западним језицима и не постоји адекватан термин за „димензију” коју су посетили ови људи, те је, инсистирајући на тврдњи да су они своја искуства бележили при здравој свести и без лагања, одбио да користи реч „имагинарно” зато што она указује на нешто „измишљено”. Уместо тога, сковао је латински термин „*Mundus imaginalis*” којим означава домен визија и снова у коме су се мистици сусретали са симболичним представама, градовима, бићима, предајући то у описима колективном културном и уметничком наслеђу човечанства.

Разум и чула самостално не могу досегнути Мундус имагиналис, у коју се ступа способношћу „когнитивне имагинације” при стању које је између будног и уснулог (Corbin 1964). Морамо на овом месту указати на сличност са Јунговом медитативном техником „активне имагинације” којом се успоставља комуникација са садржајима дубоке психе, у сноликом стању „хипнагогије”. Јунг је, стварајући технику, био инспирисан алхемичарским поимањем „праве” имагинације, која није „пуки домишљај” као фантазија, већ повезује алхемичара са суптилну димензијом света, „међуцарством између твари и духа...које се може примјерено изразити само симболом” (Јунг 1984). И као што се за фундаменталне симболе каже да „повезују светове” и да се при сусрету са њима дешава „прелом димензија” (Елијаде 2006), Мундус имагиналис онима који знају да га досегну открива да се физички свет садржи у духовном, а не обрнуто (Corbin 1964). Изласком из физичког света у коме важе просторни закони, мистик истовремено ступа у дубине сопственог духа. То је могуће услед повезаности која је од давнина позната источној мисли – Космос, кућа / храм и људско тело, поистовећују се на метафизичком плану (Елијаде 2006); системом аналогија макрокосмос – микрокосмос „физичке и менталне функције везују се за аналогне космичке процесе” (Пајин 1986). Секуларну свакодневицу савременог западног човека ове спекулације ретко дотичу, јер „види само појединачно” и „није свјестан дубока коријена свега постојећега” (Јунг 1984). Ипак, он то пра-јединство наслућује управо путем симбола, чије је порекло, према изнетим теоријама, обавијено велом мистерије.

У предстојећем тексту пратићемо сличности неколико такозваних фундаменталних симбола, груписаних око представа примордијалног човека и центра света, кроз разне митологије, фолклорне традиције, култове и снове. Покушаћемо да покажемо зашто смо симболе назвали „универзалним језиком човечанства” и како нам ово препознавање заједничких основа људских култура може помоћи да успоставимо бољу личну и социјалну равнотежу.

Примордијално људско биће – извориште космоса, и наше најдубље Јаство

У многим космогонијским митовима, примордијални човек, или барем његов физички аспект, жртвован је при стварању универзума (Mallory, Adams 1997). Овај првобитни човек се „манифестује као циновско, симболично људско биће које обухвата и садржи читав космос”; (Јунг 1996) а од његовог тела начињена је природа какву познајемо.

М. фон Франц о кинеском космичком човеку пише: „када је Пан Ку умро, распао се и од делова његовог тела настало је пет светих планина у Кини...Његове очи постале су сунце и месец.” (Јунг 1996, 236). Путујући на север, у нордијској митологији налазимо првобитног цина Имира (Ymir) о коме је у Поетској Еди спевано: „Од меса Имира створена је земља; од његове крви, море; од његових костију, брда; од његове косе дрвеће и биљке; од његове лобање, небо;” итд. (Brown 1921, 18). У Русији се током средњег века појавила

веома интересантна мешавина паганског фолклора и хришћанства, под називом „Голубија књига” у којој Бог од свог лица прави сунце, од груди месец итд. (Mallory, Adams 1997). У индијској мисли постоји неколико филозофских система са различитим космогонијама, а по једној од верзија, свет је створен жртвом космичког човека Пуруше. Наравно, „само је његова манифестирана и очевидна форма жртвована, док је његова вјечна природа остала онаквом каква је одувек била” (Burckhardt 2007).

Осим што пружа физички материјал за стварање, кроз форму космичког човека објављен је и „основни принцип читавог света” (Јунг 1996). Индијски Пуруша уграђен је у први ведски олтар, који је слика света и узор за касније градње. Целокупна геометријска расподела храмова, па и градова, организована је према „Ваступуруша мандали” (Пајин 1986) која приказује Пурушу у спутаном ставу, уклопљеног у квадрат, раздељен на мање квадрате. У централном пределу пупка је „Браман” у значењу виталног принципа, највишег божанства и најважније тачке сваког организовања простора. И остали квадрати дијаграма, тј. делови тела Пуруше, имају тачну намену, и од архитекте се очекује да „људски прототип универзума понови у својим конструкцијама” (Roob 2001, 538).

У Будизму, реликвије Будиног тела, садржане су у ступи – форми будистичког храма која је потекла од врсте надгробних хумки. Иако је, наравно, немогуће да све ступе заиста садрже физички остатак тј. део костију Просветљеног, не доводи се у питање да је сваки храм „симболично тело Буде”. Такође, форма храма уобличена је у геометријску форму „јантре”, која служи да се медитативним путем асимилује Будина доктрина. Елијаде пише: „симболизам је прецизан: Буда = космос = ступа”. (Елијаде 2006). Посетом храму, посматрањем иконографских представа, истрајавањем у успону прецизно обликованим дугачким стазама, ходочаснику се – више медитацијом, а мање размишљањем – указује Закон, *Dharma*, по ком је устројен свет.

Човечија форма као основ за храмове или разне сакралне дијаграме, који су у симболичном смислу увек *Imago Mundi*, присутна је и у хришћанству. Човек се овде у пуном достојанству, као слика божија, у стојећем ставу узима за меру архитектонских пропорција. Идеја предатира хришћанство и јавља се у антици, на пример код Витрувија (сетимо се чувеног „Витрувијанског човека” кога је приказао Леонардо). Учење о Инкарнацији Христа том грчком антропоцентризму додало је мистично – сакралну димензију. Отелотворивши се у људској форми, Христос је потврдио њено посвећење; зато је „грађевина цркве антропоморфна; обликована на основу Христовог тела у својим главним обрисима” (Stroik 2012, 40). Исти аутор подсећа нас на ранохришћански обичај да се цркве граде изнад гробова светитеља или на местима где су страдали мученици, чиме су они „уграђени” у храм, посвећујући га. Као парадигматски пример он наводи цркву Христовог Гроба, у Јерусалиму, подигнуту на брду Голготи, где се Исус добровољно препустио мученичкој смрти на крсту, био погребен, и трећег дана васкрсао. Према легенди, ово брдо уздиже се баш изнад гроба првог створеног човека – Адама. Христос, као други Адам, искупљује својом крвљу грехе родоначелника човечанства, што се симболично

представља иконописањем Адамове лобање у подножју Распећа. На тај начин по нешто од оба архетипска људска лика уткано је у цркву Гроба Господњег, која је за хришћане центар света. (Елијаде 2006)

Неке културе првобитног човека сматрају судиоником у стварању, који наставља Божије дело. Библијски Адам крунише стварање, именујући сва остала бића. Гностички божански прачовек, *Anthropos*, „силази из света свевишњег Бога да ствара, али заљубљује се у нижу природу, и пада у материју. Природа тада рађа створења по облику Антропоса” (Quispel 1992, 1). Киспел мисли да је под утицајем овог гностичког мита старозаветни пророк Језекиљ описао Славу Божију у људском лику, и да Антропос може потпуно да се поистовети са кабалистичким Адамом Кадмоном. Занимљиво је да је овај потоњи, према јеврејској езотеријској традицији, својим грехом „сломио јединственост божијег деловања...и од тада је...одвојено Горње од Доњег, Мушко од Женског”. (Шолем 2001). Њихова спојеност, то јест особина андрогиности првобитног људског бића врло је распротрањено древно веровање. Елијаде пише: „...митови откривају да је у почетку, *in illo tempore*, постојао један компактан тоталитет – и да је тај тоталитет био издељен или разбијен да би могао да настане свет или људски род. Првобитном андрогину, пре свега оном округлом кога је описао Платон, одговара, на космичком плану, космогонијско Јаје, или првобитни антропокосмички Див. (Елијаде 1996, 84)

Јунг се потанко бавио гностичким и алхемијским андрогиним, што је оставило великог трага на његово учење о Анимусу и Аними. О Антропосу он каже да у себи садржи четири прапочела (ватру, воду, земљу, ваздух), и да се може довести у везу са гностичким Христом и зороастријанским првобитним дивом Гајомардом. (Јунг 1984) Овај последњи посебно нам је занимљив због назива „Краљ планине” и „Краљ од глине” које је стекао у текстовима средњеперсијског периода (Daryae 2003).

Симболички је зато важно космичког, примордијалног, „великог” човека разних традиција схватити као укљученог у физички свет који људи настављају; он не обитава само у сећању, молитвама и литератури, већ чини грађу храмова, пра-облике људског тела, модел устројства друштва; држи небеса на свом месту и осигурава помицање планета, прожима природу, повезан је са планинама, Зодијаком, у зависности од појединачне традиције. Такође, Космички човек је много више од првог у хронолошком низу; у многим културама он представља идеал коме треба тежити, симбол савршенства које жив човек може, и треба да досегне радом на себи, на свом унутрашњем животу. „Антропос”, пише Јунг, „предоцба је човјекове целовитости: онога, наиме, што је било прије човјека, и истодобно представља његов циљ” (Јунг 1984). Христ нас позива „будите савршени као што је Отац ваш савршен” (Матеј 5:48), и пружа наук који омогућава човеку да живи као „створен на слику Божију”. Будизам, који није теистички систем, излаже Будин живот као узор, чијим се имитирањем може раскинути ланац који човека веже за овоземаљску егзистенцију. Велики човек Наскапи Индијанаца истовремено пребива и унутар „малог” овоземаљског човека, чува га и дојављује му како да избегне опасности, како да просперира. (Јунг 1996).

Идеја савршеног бића које је изнад времена и простора, а има човечији лик јесте зато веома широко распрострањена, препознатљива и визуелно и кроз литературу; универзални је симбол којим се човечанство инспирише. Јунговска психоанализа овај симбол тумачи као манифестацију Јаства, центра целокупне психе, чије ослушкивање нам омогућава да помиримо унутрашње супротности, живимо комплетно и у равнотежи, тј. „усредиштени”. Позабавимо се сада симболом средишта, центра, и погледајмо које све облике он поима.

Центар света – пупак света – света гора – космичка планина

Стварање света из хаоса, ништавила или бездана, зависно од традиције, потекло је од једне тачке у којој се божанство почело манифестовати у појавној форми. Ова тачка из које се космос шири и нараста често има органицистичке паралеле; на пример у кинеској космологији се експлицитно „говори о једрима, ембрионима, семеним облицима...дакле, космос је организам који сам себе порађа” (Пајин 1991, 31). Јунг нам преноси колико је сазнање о овом јединственом прапочелу било важно древним Кинезима: „Ако човек који умире не зна за ову приметну кесицу, каже Хуи Минг Чинг, он неће пронаћи јединство свести и живота у хиљаду рођења, ни у десет хиљада векова” (Албахари, Вилхелм, Јунг 1982, 72). И као што се приметак постепено развија и расте повезан пупчаном врпцом са мајком, место проглашено центром космоса назива се и пупком света, омфалосом (Chevalier i Gheerbrant 1989). Такво је веровање у сагласју са концептом Универзума као Космичког човека о коме смо писали у претходном поглављу. Наравно, рационално опажање да свет не може истовремено да буде у облику човека и у облику сфере, и да не може постојати више центара света, не значи ништа у чудесном свету симбола о чему Елијаде пише: „свети простор у који је средиште света урезано нема ништа са профаним простором геометрије; он има другу структуру и одговара другим искуствима” (Елијаде 2006, 170)

Могло би се рећи да посвећени центар пре свега служи да обезбеди људима утисак повезаности са небом и подземљем – „појам средишта повезан је...с појмом комуникационог канала” (Chevalier 1989). Елијаде пише о томе да је у примитивним друштвима постојала таква потреба за овим контактом, да је у свакој људској настамби, данашњим речником „приватној кући” постојао стуб у центру, или рупа на крову, симболично средиште света које се отвара према димензијама божанстава и предака. (Елијаде 2006). Средиште се затим сели на главно жртвено место заједнице, па тек касније у храм: „Олтар је постојао и прије храма...посвећивање олтара састоји се од побуђивања везе која повезује начелне аспекте универзума са њиховим средиштем” (Burckhardt 2007, 25)

Камен који је „Пупак света” античке Грчке, чувени омфалос у Делфима, предатира изградњу Аполоновог храма по чијим пророчицама је данас најпознатији. На овом месту је делфијска Питија, седећи над испаравајућом пукоти-

ном, преносила ходочасницима поруке из другог света. Слушали су је краљеви и војсковође једнако као и обични људи, а пророчиште је консултовано само неким данима одређеним према месечевим менама. (De Boer, Hale 2000). Имамо дакле локацију на узвишењу планине Парнас – тежњу ка небу, омфалос – центар света, и пукотину у стени – везу са хтонском облашћу. Све три области су повезане вертикалним каналом који, пролазећи кроз „пупак” представља Стуб Универзума, Axis Mundi (Елијаде 2006), симбол разних култура: „средиште о коме је реч јесте непомична тачка коју све традиције симболички означавају као „Пол” јер се око њега окреће свет, што се обично представља точком, како код Келта, тако и код Халдејаца и Хиндуса.” (Генон 2007, 17)

Окретање је појава која се одвија и у простору и у времену; ако је центар из кога божанска креација еманира непомичан, створени свет је у сталном покрету, а фазе се смењују у интервалима које подлежу јасним законитостима. У „Рјечнику симбола” читамо: „Средиште је симбол и организаторског начела” (Chevalier i Gheerbrant 1989, 624). Људи покушавају да разумеју и отелотворе то начело у својим креацијама. Зато утврђивање симболичне референтне тачке која ће служити као „центар света” т.ј. храма или града, у простору покушава да „ухвати” и симболички фиксира вечно кретање уносећи астрономске пројекције у архитектуру. Буркхарт пише о обреду оријентације тлоцрта на основу стуба који је пободен у центар планиране грађевине, и чија се сенка обележава ујутру и увече, да би се геометријским поступцима извршила „квадратура соларног циклуса”. Он тврди да је процес добро документован у древним кинеским и античким римским документима, као и да постоје „бројни показатељи” да је коришћен међу средњовековним европским градитељима. Због тога се, сматра Буркхарт „сва света архитектура...може посматрати као развитак основне теме трансформације круга-кружнице у квадрат” при чему је физичка изградња „потпора унутарњој реализацији самог уметника” (Burckhardt 2007, 19–29).

Пратећи потрагу за унутрашњим центром Јаства кроз снове пацијената, Јунг је дошао до сличног закључка. Открио је да се дубоки елементи наше психе објављују кроз визуелну симболику давно замрле алхемије, чији је „један од централних симбола... *quadratura circuli*, која није ништа друго до права мандала” (Јунг 1996). Разговарајући са старим ламом о природи мандала, научио је да их идентификује како у алхемијским трактатима, тако и у архитектури и у сновима. У књизи „Човек и његови симболи” читамо: „Мандала...се налази у тлоцрту темеља како световних, тако и црквених грађевина у готово свим цивилизацијама...Свака грађевина...која носи мандалу у тлоцрту, представља пројекцију архетипске слике из унутрашњости људског несвесног у спољашњи свет. Град, тврђава и храм постају симболи психичке целовитости, и на тај начин врше специфичан утицај на људско биће које уђе у њих или у њему живи.” (Јунг 1996, 296–300)

Јунг такође пише да је квадратура круга (коју поистовећује са мандалом) „симбол *opus alchymicum*-а растављајући почетно каотично јединство у четири почела и поново их састављајући у више јединство.” (Јунг 1984). Алхемичарска потрага за златом била је, по Јунговом мишљењу, пројекција потраге

за целовитим човеком у експерименте са материјом. Сједињење унутрашњих супротности – „више јединство” – може се сматрати довршеним алхемијским делом, или психоаналитички, индивидуацијом. Као што је имплицирано називом, „више јединство” јесте на вишем нивоу свести, то је достизање дубоког центра неком врстом уздизања. Амбивалентна природа симбола показује нам да је понирање у дубину истовремено и успињање, те да је симбол неухватљив, а да је у случају средишта света он истовремено и тачка и оса и врх. И заиста, у већини традиција симболички центар света налази се на узвишењу, гори, планини, или храм који га садржи својим обликом имитира планину. (Елијаде 2006)

Шевалије пише да планина увек има двоструки симболизам – успињања са једне, и осе света (*Axis Mundi*) са друге стране; оса света виђена одозго јесте тачка центра света. Из те тачке, божанство започиње своју еманацију, чин стварања; то је место прожето потенцијалном натприродног, место на које се иде по духовно просветљење. Природна узвишења као боравишта богова или места са којих су пророци и хероји „однети у небо”, заједнички су готово свим народима чије је митолошко наслеђе проучено. (Chevalier i Gheerbrant, 1989). У Откровењу је небески Јерусалим на гори великој и високој, а Јагње – симбол Христа – столује на престолу у центру и са тог места тече река живота. (Отк 21: 10) Према традицији Самарићана, брдо Геризим је „вечно брдо, кућа Божија”, примордијална планина „где је био Еден и која није била потопљена потопским водама”. Индијска планина Меру и арапска Каф духовни су симболи средишта света, који се „налазе изван домета свих катаклизми које потресају људски свет” (Генон 2007, 58; 76). Тај утисак да су планине, па чак и појединачно камење „вечни”, непроменљиви, важан је психолошки чинилац који је хомогенизовао симболику планина, стена и узвишења широм култура. (Јунг 1996). У библијском тексту неки од најзначајнијих догађаја свете историје догађају се на горама и планинама. Нојева барка пристаје на Арарат после постопа и ту види дугу обећања; Мојсије прима Закон од Бога на гори Синај; Христос проповеда на Маслиној гори, а на гори Тавор преображава се у слави, уз присуство Мојсија и Илије; разапет је на брду Голготи, у чијем подножју је по предању Адамов гроб.

Подножја и пећине посебан су део су симболике планине. Ако је врх пупак света, пећина је често архетипски симбол материце; она је део митова „о постанку, препорођењу и иницијацији бројних народа”. (Chevalier i Gheerbrant 1989). Усамљеничка повлачења у дубине пећина јављају се и на Истоку и на Западу. Европски хришћански свет пун је таквих примера; Свети Јероним, Свети Сава, Свети Антоније, и многи каснији боготражитељи проводили су (а и данас проводе) време у пећинама налазећи мир и спознају дубљих истина. Некад се на оваквим местима не тражи Бог, него херој који ће спасити народ у невољи. Фолклорни мит о „Краљу испод планине” који више векова спава у пећини, чекајући „да птице престану да лете”, када ће бити потребан у одлучујућој битки за човечанство, има изузетно широк географски трансфер. Подробно истражен у британском предању о Краљу Артуру (Simpson J. R.

1986: 206–209), јавља се и у Србији, где народ верује да Марко Краљевић није умро, већ спава испод Мироча.

Пећине су дакле увек потентне симболиком, а најважније су оне које припадају Светим горама или су „уграђене” у централне храмове. Будући да се налазе на вертикалној оси која пролази кроз космичку планину, оне и саме припадају симболици центра. (Chevalier 1989). Силазак у овакву пећину омогућава боравак „у сенкама”, у „Краљевству ноћи” које садржи мудрост, науку, тајне природе, још необјављене људима. Елијаде пише: „У проучавању индијског посвећивања врсте *regressus ad uterum*, разумемо да су њихови циљеви били поновни почетак постојања на вишем нивоу, а нарочито са збиром свих нетакнутих могућности...повратак Сенки подразумева контакт...са оним што није истрошено Временом.” (Елијаде 2006, 44–45).

Божанства која доносе обнову света и ново рачунање времена често се рађају у пећини, о чему нам најречитије говори рођење Исусово у витлејемској штали, која је заправо укопана у земљу. У тренутку Христовог рођења, ова пећина била је центар света чије су координате открила Три Мага тако што их је звезда водила до места поклоњења. Приликом данашње посете тог светог места ходочасник може да клекне и додирне сребрну звезду у чијој је средини отвор кроз који се види дотична пећина. Главни такмац хришћанства у првим вековима нове ере, Митраизам, такође нам доноси легенду о рађању Митре из стене унутар које је пећина, из које божанство пробија својим телом у спољашњи свет. У овом култу усвојено је питагорејско – платонистичко схватање пећине као Космоса. Митра је чврсто повезан са симболиком Осе света, јер се сматра божанством које ју је нагнуло за неколико степени: у миту он симболички убија зодијачког Бика, помера осу света у сазвежђе Овна, и тако уводи земљу у еру у којој пролећна равнодневица пада раније. (Адић 2016). Астрономски гледано, ова се појава заиста дешава и зове се прецесија еквиноција, а у древна времена приписивала се божанству, или Универзалном монарху.

Исток је познат по поистовећењу краља са *Axis Mundi*; краљ повезује небо и земљу, онај је „који покреће котач”, дакле одговоран је не само за овоземаљско законодавство, већ и за кретање небеских тела, имплементирање небеских закона (Chevalier 1989). У Будизму он је Чакраварти, међу Хиндусима шутије се Ману, древни Јевреји имали су Мелхиседека, али под којим год именом да се јавља, обједињује функцију монарха и првосвештеника, а често је његово обитавалиште на тајном месту. Фантастичне далекоисточне приче о скривеним подземним тунелима и читавим градовима говоре нам о подземном средишту земље из кога влада невидљиви Краљ Света (Генон 2007, 11–19; 31–39). Једно од чувенијих места те врсте, тибетанска Шамбала, није остала у домену литературе, већ је проузроковала озбиљне експедиције совјетских, британских и нацистичких обавештајних служби, па и данас подстиче неке људе да упорно траже овај подземни центар Земље.

Видимо да је средиште света изузетно важан симбол око кога сви народи плету велике наде, очекивања, као и дубоке мисли о космогонији и даљој судбини света. Његов суштински аспект не треба схватити као географско место,

храм, гору, или пак пећину коју треба да посетимо преваљујући одређени пут. Таква врста посете може бити духовно корисна, али многе традиције наглашавају међузависност средишта света и средишта сваког човека. Символ нас упућује на то да је потрага, пре свега, унутрашња. Божанство, херој или краљ света кога желимо да сретнемо остаје недоступан ако га не пронађемо у себи. Индијска традиција веома јасно ово илуструје. Тачка из које се циклично шири и скупља целокупна креација – центар универзума – назива се Бинду (Пајин 1991). Око ње су организовани мидидативни дијаграми – јантре и мандале које представљају космос (а у тантризму има и другачије значење, што превазилази границе овог рада). Та се тачка уједно налази, то јест исцртава, на средини чела, између обрва, као ознака средишта свести. Бинди на челу подсећа да без наше свести не постоје било какве представе о свету, па тако рећи, ни он по себи не постоји. Јунг је уткао овакве источне мудрости у своју лекарску праксу и теорију, а када му је замерано да психологизује целокупан религиозни живот човечанства, један од одговора стигао је од његове истакнуте ученице, Мари Луиз фон Франц: „Ако неко приговори да постоји религијска стварност сама по себи, независно од људске психе, таквој особи могу да одговорим једино овим питањем: ко то каже, ако не људска психа?” (Јунг 1996, 278)

Дакле, да би средиште света заиста постојало, потребна је свест која ће га запазити, обележити, интерпретирати, и на послетку, окренути се од спољашњег аспекта ка јединству унутрашњег света. Бинду, центар најдубљег сопства, „символ је потпуног ослобођења и сједињења” (Пајин 1986). Ситуиран у средиште шесте, чеоне чакре, место је симболичног „трећег ока” чије „отварање” представља промену фокуса од телесног вида ка духовном виду. Овај транзит, који се речником психоанализе описује као напуштање екстровертираног усмерења ега зарад спајања са дубоким Јаством (Јунг 1996), проналазимо и у древној нордијској митологији у којој је врховни бог Один жртвовао једно око да би стекао духовни вид. Његов иницијацијско путовање, сем бацања телесног ока у Мимиров бунар, (дакле у подземље), обухватало је и добровољно бешеење о грану Игдрасила – дрвета живота, које је још једна манифестација осе света. Готово да нема културе без свог Светог дрвета, а велики значај који је обично дат њему и птицама које са њега полећу, илуструје снажну чежњу човека за Златним добом, као и за превазилажењем људских ограничења, што је Елијаде назвао, „носталгијом за Рајем” (Елијаде 2006). Да би се попило од опојних сокова или појело од чаробних плодова Космичког дрвета, мистици свих култура били су спремни да се подвргну опасностима која прате пут од корења до врха. Ова потреба за бегом, или „повратком” повећава се у бетонским пејзажима савремених градова, због чега је делић сакралног, мистичног квалитета природе, пронашао пут у еколошке покрете секуларног света.

Закључак

Апсорбовањем симбола кроз интелект, интуицију, или верску праксу, човек комуницира са својим најдубљим Јаством и напредује на путу индиви-

дуације, због чега примордијални симболи додирују верника, атеиста и агностика било које културе. Неки од горе разматраних симбола на човека делују умирујуће, а и да не зна зашто, што доказују чести цртежи мандала, које „жврља” спонтано, а који се користе у исцељујућим ритуалима Индијанаца и далеког Истока. Елијаде каже да нас симболи отварају према свету Духа, који је једино право извориште слободе, ма у каквим спољашњим условима неко живео (Елијаде 2006). Јунг нас подучава да „јединство бића које се обично осећа као ослобађање” не може самостално да постигне свесна воља; потребно је њено усклађивање са несвесним, „које може да се досегне и изрази само симболима, што је разлог због чега процес индивидуације никада не може да се одвија без симбола” (Албахари et al, 1982, 76). Урањајући у тај полу-тајанствени домен архетипа кроз снове или у будном стању, промишљамо о суштинским питањима сврхе и порекла света, природе сопства, сродности са остатком човечанства, било да су у питању преци, незнанци или потомци. Симболични слој људске психе, „наше несвесно...усклађено је са нашим окружењем...друштвом уопште, просторно – временским континуумом и читавом природом” (Јунг 2001, 245) помажући нам да не изгубимо контакт са собом и другима, у напредујућем отуђењу савременог света.

Литература

1. Адић, Весна. 2016. „Митраизам – култ омиљен међу римским војницима.” *Витешка култура*, год V, бр 5, Београд : Велики приорат Витезова Темплара Србије, 35–65
2. Албахари Давид, Рихард Вилхелм, Карл Густав Јунг. 1982. (прир.). Тајна златног цвета : кинеска књига живота. Ниш: Градина
3. Елијаде, Мирча. 1996. *Мефистофелес и Андрогин*. Чачак : Градац
4. Елијаде, Мирча. 2006. *Симболизам, свето и уметности*. Крушевац : Гутенбергова галаксија
5. Генон, Рене. 2007. *Краљ света*. Београд : Укронија
6. Јунг, Карл Густав. 1996. *Човек и његови симболи*. Београд : Народна књига – Алфа
7. Рот, Никола. 2004. *Знакови и значења. Вербална и невербална комуникација*. Београд: Плато
8. Сеџвик, Марк. 2006. *Против модерног света – Традиционализам, тајна интелектуална историја двадесетог века*. Београд: Укронија
9. Вукашиновић, Владимир. 1994. „Православље, једна еколошка вера”. *Беседа, Православни богословски часопис епархије бачке* (1–4/94): 49–60.
10. Brown, Lawrence Parmly. 1921. „The Cosmic Man and Homo Signorum.” *The Open Court: Iss. 1, Article 2*, 10–37
11. Burckhardt, Titus. 2007. *Sveta umjetnost na Istoku i na Zapadu: njena načela i metodi*. Sarajevo: Tugra
12. Chevalier, Jean i Alain Gheerbrant, ur. 1989. *Rječnik simbola – mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*. Zagreb : Nakladni zavod MH

13. Cassirer, Ernst. 1978. *Ogled o čovjeku, uvod u filozofiju ljudske kulture*. Zagreb: Naprijed
14. Corbin, Henry. 1964. „Mundus Imaginalis: or the Imaginary and the Imaginal”. *Cahiers internationaux de symbolisme* (br. 6): pp. 3—26
15. Cusack, Carole M. 2011. *The Sacred Tree – Ancient and Medieval Manifestations*. Newcastle upon Tyne : Cambridge Scholars Publishing
16. Daryaei, Touraj. 2003. „Gayomard: King of Clay or Mountain? The epithet of the First Man in the Zoroastrian Tradition”. *Paitimana, Essays in Iranian, Indo-European, and Indian Studies in Honor of Hanns-Peter Schmidt*, (Vol I–II): pp. 339–349
17. De Boer, Jelle Z. i John R. Hale. 2000. „The Geological Origins of the Oracle at Delphi, Greece”. *Geological Society London Special Publications* 171(1): pp. 399–412
18. Guénon, Rene. 1995. *Fundamental Symbols: The Universal Language of Sacred Science*. Cambridge: Quinta Essentia
19. Franes A. Jejs. 2012. *Veština pamćenja*. Novi Sad : Mediterran publishing
20. Jung, Carl Gustav. 1984. *Psihologija i alkemija*. Zagreb: Naprijed
21. Lazar, Žolt. 2017. *Ogledi o okultizmu*, Novi Sad : Mediterran Publishing
22. Lechler, George. 1937. „The Tree of Life in Indo-European and Islamic Cultures”, *Ars Islamica* (Vol. 4): pp. 369–419
23. Mallory, James. P. and Douglas Q. Adams (co-editors). 1997. *Encyclopedia of Indo-European Culture*. Chicago : Taylor & Francis
24. Pajin, Dušan. 1986. *Tantrizam i joga*. Beograd: Prosveta
25. Pajin, Dušan. (ur.) 1991. *Početak i kraj sveta*. Gornji Milanovac : Dečje novine
26. Renard, John. 1996. *Seven Doors to Islam: Spirituality and the Religious Life of Muslims*. Berkeley, CA: University of California Press
27. Roob, Alexander. 2001. *Alchemy & Mysticism : The Hermetic Museum*. Cologne : Taschen
28. Simpson, Jacqueline, R. 1986. „King Arthur’s Enchanted Sleep: Early Nineteenth Century Legends”, *Folklore* 97, (no. 2): 206–9
29. Stroik, Duncan G. 2012. *The Church Building as a Sacred Place: Beauty, Transcendence, and the Eternal*. Chicago: Liturgy Training Publications
30. Šolem, Geršom. 2001. *Kabala i njena simbolika*. Beograd: Plavi krug
31. Quispel, Gilles. 1992. „Hermes Trismegistus and the Origins of Gnosticism” *Vigiliae Christianae* (Vol. 46, No. 1): pp. 1–19

PRIMORDIAL SYMBOLS – THE COMMON TREASURY OF MANKIND

Summary: The paper explores the wide distribution of symbols whose religious and folklore interpretations are the same or similar among different cultures. The definition of symbols and their origin are considered, with reference to the theory of the "Mundus Imaginalis" of the orientalist Henry Corben, and its similarity with the "active imagination" of the psychoanalyst Carl Gustav Jung. The resemblances of the legends about the Cosmic man and the Centre of the world are fol-

lowed through various mythologies, folklore traditions and cults. The Cosmic man – the first human being – who usually makes a sacrifice in order for the world to emerge and survive, in many cultures represents the embodiment of the highest virtues, towards which one should strive. The human form as the basis for temples or various sacral diagrams can be found in all ancient religious traditions and always symbolizes Imago Mundi – image of the world. At its center is the "navel" of the world, the Pillar of the Universe, Axis Mundi, which connects the earth with the sky and the underworld, and represents the axis around which the world revolves. Exploring these sets of symbols, we see that their essential aspect should not be understood as geographical places to be located, or personifications of some historical figures whose true identity needs to be interpreted. On the contrary, the symbols indicate that the search for meaning is, above all, internal; immersing ourselves in the domain of the archetype, we reflect on the essential questions of the purpose and origin of the universe, the nature of the self, kinship with the rest of humanity, which is why the symbolic layer of the human psyche helps us fight against the general alienation of the modern world.

Keywords: symbol, archetype, collective unconscious, psychoanalysis, religion, tradition

СЛОБОДАН ПРОДИЋ*

Српска православна Епархија далматинска
Шибеник, Република Хрватска

UDC: 323.28:141.4

Прегледни рад

Примљен: 21.12.2020

Одобрен: 28.01.2021

Страна: 239–250

DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.1r.3.06

УЛОГА НАУЧНОГ АТЕИЗМА У АНТИРЕЛИГИОЗНОЈ КАМПАЊИ НИКИТЕ СЕРГЕЈЕВИЧА ХРУШЧОВА

Сажетак: 20. век на просторима Русије донео је мноштво интересантних догађаја. Један од тих догађаја свакако је промена државног уређења и стварање државе по имену Савез Совјетских Социјалистичких Република (СССР). У овој држави која је постојала од 1917. до 1991. године положај Православне цркве али и осталих верских заједница био је изразито тежак. У својим настојањима да униште религију, представници државне власти користили су различите методе које су биле у дијапазону од примене суровог физичког истребљења верника до покушаја да се, применом достигнућа научног атеизма, људи што је у могуће већој мери одврате од религије. Једна од етапа у прогону Цркве на простору СССР-а била је и кампања која је спровођена под надзором Никите Сергејевича Хрушчова. Ову етапу обележиће управо примена метода научног атеизма, а њене последице и данас се осећају на простору Руске Федерације.

Кључне речи: СССР, Црква, прогони, научни атеизам, Никита Сергејевич Хрушчов.

Уводне напомене

Лев Николајевич Митрохин (1930–2005), руски философ и врстан познавалац верских питања у СССР-у и Руској Федерацији, у свом раду „Баптизм: история и современность (философско-социологические очерки)”, изнео је идеју о томе да су у СССР-у постојале две етапе прогона религије, то јест верујућих људи. Прва етапа био је „воинствующий атеизм” која је трајала током 20-их и 30-их година 20. века, док је друга етапа био „научный атеизм” који је трајао од 50-их до 80-их година 20. века (Митрохин, 1974, 78). На српском језику током последњих неколико година објављено је више радова који се баве питањима прве етапе у прогону верујућих људи у СССР-у, то јест оне

* porodicaprodic@gmail.com

етапе која је трајала до почетка Другог светског рата. Са друге стране, о „научном атеизму” и његовом утицају на прогон верујућих људи у СССР-у готово да се и није говорило. У овом раду покушаћемо да изнесемо неке основне напомене о овој етапи прогона Цркве као и о улози коју је научни атеизам имао у њој захваљујући подршци Никите Сергејевича Хрушчова.

Најгрубље речено, разлике у две поменуте етапе у прогону Цркве (= верујућих људи у СССР-у) првенствено се примећују у методама које су употребљаване од стране власти. У време „воинствующег атеизма” доминантан је репресивни метод као онај који је проистекао из револуционарног покрета. Реч је о методу који има за циљ да се на физички начин искорене верујући људи и све оно што може представљати потенцијалну могућност њиховог даљег постојања у надлазећем времену комунизма. Овај период историје остаће запамћен као време физичке ликвидације свештенства и верујућег народа, као и време уништавања парохијских храмова, манастира, цамија и осталих објеката који су служили различитим верским заједницама у СССР-у.

Након својеврсног периода привидног мира првенствено због става који је заузела Руска Православна Црква у времену током Другог светског рата,¹ у времену када је приметно почео да слаби култ Стаљина и када су започеле борбе у вези са тим ко ће постати централна личност СССР-а након његове смрти, полако али сигурно стварали су се услови за нову етапу прогона. Посматрано из историјске перспективе, друга етапа прогона Цркве започела је недуго након преузимања власти од стране Никите Сергејевича Хрушчова (1894–1971).² За разлику од корака које је Хрушчов, након преузимања власти у СССР-у, преузео првенствено у домену спољне политике, када се говори о

¹ Питање промене односа државног руководства СССР-а према Руској Православној Цркви у првим годинама 2. светског рата данас је прилично добро обрађено у стручној литератури на руском језику. Између осталог поменимо следеће радове: Лыкова, Людмила Анатольевна, *РПЦ в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Сборник документов*, Москва, 2009; Фарберов, Андрей Иосифович, *Спаси и сохрани: свидетельства о помощи Божией в Великую Отечественную войну*, Москва, 2015...

² Покушаћемо да у неколико реченица изложимо пут којим је прошао Никита Сергејевич Хрушчов како би се докопао места првог човека СССР-а. Никита Сергејевич Хрушчов рођен је 1894. године у сиромашној радничкој породици. Школовање је започео у сеоској школи где је учитељ био тамошњи свештеник РПЦ. Када је навршио 9 година, отац Никиту испишује из школе како би могао да надничари. Када је имао 14 година породица је прешла у место Јузовка у Доњецкој области где је постојао рудник. Млади Никита овде креће на занат, а уједно почиње да се активно укључује у тамошњи политички живот. 1918. године ступа међу большевике и учествује у грађанском рату. Због својих способности уврштен је у политичко одељење и то ће у значајној мери одредити његову даљу каријеру. Партијска ангажованост одвела га је у руководеће органе тако да је 1938. године постао први секретар Централног Комитета Комунистичке Партије Украјине. Веома вешт у политичким играма које су иначе биле максимално усавершене међу совјетским комунистима, Хрушчов током времена 2. светског рата доспева до високе позиције у армији. Наиме, он је крај рата дочекао у чину генерала. До 1949. године успео је да постане особа у коју је Стаљин имао огромно поверење. У борби за власт након Стаљинове смрти Хрушчов је по ко зна који пут показао сву своју умешност и лако је савладао непосредне противнике, а пре свега Лаврентија Берију. Први секретар ЦК КПСС постаје 14. марта 1953. године. На овој функцији је до 14. октобра 1964. године када је пензионисан и на тај начин уклоњен из извршне власти. Умро је 11. септембра 1971. године

унутар државним питањима он је, као представник најтврђе политичке струје која је заговарала коначни прелазак совјетског друштва из времена изградње социјализма у време комунизма, покренуо читав низ корака који су, по његовом мишљењу, овај процес требали да реализују у најскорије време и на најпродуктивнији начин. Један од корака који је требало предузети био је и тај да се унутар Совјетског Савеза, када су питању религиозне заједнице и уопште религија као преостатак прошлих времена, у процесу социјалистичког преображаја религиозне заједнице у потпуности маргинализују, а потом и неутралишу. Такође, Хрушчов је био заговорник идеје остварења свих потребних услова за реализацију процеса дефинитивног преваспитавања преосталог броја верујућих у неверујуће људе. Један од начина било је да се они који су се декларисали као верујући религиозни житељи СССР-а превасходно обретну у позицији неприпадности већинском делу друштва, те да ова маргинализованост изазове непријатност и осећај безважности што би представљало подстицај у предузимању корака према ресоцијализацији. Овај процес веома добро окарактерисала је историчарка Елена Панич која је, у Трећем Програму Комунистичке Партије Совјетског Савеза,³ прихваћеном 31. октобра 1961. године на 22. конгресу Комунистичке Партије Совјетског Савеза, препознала не само пуко „преваспитавање” верника у правцу њиховог одрицања од било какве религиозности него да они, као религиозне особе, представљају трагове капиталистичке свести, те да борба са њима, као преостатцима, чини суштински важан део активности Комунистичке Партије Совјетског Савеза на путу остварења комунистичког васпитања. У пракси, ово је требало да дотадашњу диктатуру пролетаријата усмери на стварање нових, сваковрсно поузданих чланова социјалистичко/комунистичког друштва. Требало је да то постану људи који су способни да у пракси покажу узвишеност „Моралног кодекса стваралаца комунизма”, то јест да поседују духовно богатство, моралну чистоту и физичко савршенство.⁴

Почетак и особености Хрушчовљеве антирелигиозне кампање

Као и читав низ сличних идеја које су настајале од стране вођа СССР (не мислимо само на Лењина, Стаљина и Хрушчова него и на низ њихових најближих сарадника који су, наравно у различитој мери, утицали на формирање

³ „Программа Комунистической Партии Советского Союза”, у електронском формату, доступан је на www.leftinmsu.narod.ru

⁴ „Моральный кодекс строителя коммунизма” представља изузетно интересантан низ принципа и велика је штета што се до сада на њега није обратила довољна пажња пре свега од стране православних богослова. Наиме, овај документ из 1961. године прожет је многобројним идејама које у основи представљају елементе Декалога и напомене новозаветне етике. На ово су својевремено указивали Владимир Путин и Генadiј Зјуганов. За разлику од Путина који је у „Моралном кодексу” веома одмерено препознавао делове Светог Писма, Зјуганов је отишао корак даље. Он је поистовретио овај документ са Христовом „Беседом на гори”, а чак је у једном моменту Господа Исуса Христа прогласио првим комунистом. Погледати: Закатнова, Александра, „Семь шагов Зюганова. Глава КПРФ уверем, что первым коммунистом был Христос”, *Российская газета* (Федеральный выпуск) № 4849, 13. февраля 2009. г.

и заузимање државног става поводом различитих питања), нови обрачун са Црквом и религијом уопште свој почетак има у ставовима који су 7. јула 1954. године изнети од стране Централног комитета Комунистичке Партије Совјетског Савеза на чијем челу се тада налазио Никита Сергејевич Хрушчов.

У документу „О крупных недостатках в научно-атеистической пропаганде и мерах её улучшения” указано је на појаву оживљавања активности Цркве и различитих религиозних секти, као и на пораст броја грађана спремних да учествују у неком облику религиозног живота. У вези са тим из ове највише државне институције препоручено је партијским и комсомолским организацијама, Министарству просвете и професионалним институционалним заједницама да се што је могуће више позабаве антирелигиозним радом на пољу систематског сузбијања ових појава. Као начин, а то је веома важно за тему о којој говоримо, налаже се употреба методе убеђивања и стрпљивог објашњења религиозних заблуда уз примену индивидуалног приступа верујућим људима (КПСС, 1971, 502–505). Овакав више него неуобичајен приступ решавању проблема вере био је пре свега резултат постојања и рада колективног руководства СССР-а. Само четири месеца касније, то јест 10/11. новембра 1954. године, у време када је Хрушчов учврстио своју позицију на месту првог човека СССР-а, обнародован је проглас „Об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения”.⁵ Овај проглас, у значајној мери, пронашао је своје место у одлукама и корацима који ће бити предузети након 20. Конгреса Комунистичке Партије Совјетског Савеза одржаног у Москви од 14. до 25. фебруара 1956. године. Историјски посматрано, по свему судећи ово је био почетак остварења Хрушчовљеве идеје о новој антирелигиозној кампањи.

За разлику од антирелигиозне кампање која се у СССР-у спроводила у времену пре Другог светског рата, у овој је акценат стављен и на пропагандну делатност. Ова делатност подразумевала је постојање не само појединаца, него и државних институција које ће перманентно спроводити у дело замисао о потпуном маргинализовању религије у људима који су живели унутар СССР-а. Међу првим наговештајима устројења оваквих институција, али и заузимања новог и приметно другачијег става у борби са религијом јесте и чланак у листу „Правда” под насловом „Шире развернуть научно-атеистическую пропаганду”, а који је објављен крајем јула 1954. године. Мисао-водиља у овом чланку била је неопходност увођења синтезе антирелигиозне критике и научне пропаганде са циљем да управо знањем и науком људима буде предочено да су у заблуди уколико су још увек верујући (Смирнов, 2018, 148). Данас се још увек са сигурношћу не може рећи од кога је, у владајућим круговима СССР-а, потекла кованица „научни атеизам”. По неким истраживачима реч је о Леониду Фјодоровичу Иљичеву,⁶ док је по неким реч о Георгију Фјодоровичу Алек-

⁵ Текст документа, у електронском формату, доступан је на www.kpss-ru.livejournal.com/126801.html

⁶ Леонид Фјодорович Иљичев (1906–1990) по образовању је био доктор философских наука али и истакнути друштвени делатник још од времена пре Другог светског рата. Наиме, он је од 1938. до 1944. године био секретар уредништва часописа „Большевик”, потом главни уредник листа

сандрову који је још 1946. године у свом уџбенику историје западноевропске философије употребио ову фразу.⁷ У основи, научни атеизам је посматран као марксистички однос према религији утемељен на историјском и дијалектичком материјализму. Научни атеизам је ка оповргавању гносеолошких и социјалних корена религије, њене социјалне природе и улоге у друштву. Оно што је потребно нагласити јесте да упркос томе што су заговорници и активни учесници у оснажењу научног атеизма у СССР-у тврдили да своје ставове темеље на ставовима Маркса, Енгелса и, надам се, Лењина, пажљивом анализом радова ових идеолога ми не наилазимо на ставове који се могу сврстати у домен научног атеизма. У основи, научни атеизам у СССР-у, поготово у времену 50-их и 60-их година, најснажније упориште имао је у руско/совјетском космизму прве половине 20. века и његовом утицају на интензивни развој космичког програма и човековог лета у свемир (Лыткин, 2012, 268). Из тог времена до нас долазе и најупечатљивије изјаве које су директно или индиректно проистекле од људи ангажованих на пољу научног атеизма. Једна од ових изјава јесте и она коју је својевремено рекао сам Хрушчов, а у вези је са човековим путовањем у свемир. Наиме, Хрушчов је, парафразирам, рекао да је он послао астронаута у свемир а да он (астронаут) тамо није видео Бога. На основу ове изјаве унутар пропагандне машинерије СССР-а у борби са религијом обелодањен је и један у читавом низу плаката у коме је приказан совјетски астронаут како поздравља (салутира) лебдећи у свемиру док је изнад купола цркви и џамије исписано „Бога нет!”⁸

„Известия” и свакако најважнијег дневног листа у некадашњем СССР-у – „Правда”. За тему о којој говоримо од нарочите важности је његов ангажман у Одељењу за пропаганду и агитацију Централног Комитета Комунистичке партије Совјетског Савеза. Овде је од 1958. до 1961. године. Рад у Идеолошкој комисији Централног Комитета Комунистичке партије Совјетског Савеза само га је још више приближио тадашњим центрима моћи и пружена му је могућност да активно учествује у стварању става Хрушчова према Цркви. Од нарочите важности је његов ангажман у стварању „Мероприятия по усилению атеистического воспитания населения” који је прихваћен од стране Централног Комитета Комунистичке партије Совјетског Савеза 2. јануара 1964. године. Своје антирелигиозне идеје објављивао је и у часопису „Комунист”. Из данашње перспективе његови радови, поготово они који се дотичу дијалектичког и историјског материјализма, одишу некавалитетом и неоригиналношћу али он је то веома успешно допуњавао својом лојалношћу (на пример у код нас недовољно познатом догађају „Новочеркасский расстрел” – штрајку и страдању радника које се догодило током 1. и 2. јуна 1962. године).

⁷ Георгиј Фјодорович Александров (1908–1961) такође је по образовању био доктор философских наука и такође је био угледан државно - политички радник у време власти Јосифа Висарионовича Стаљина и Никите Хрушчова. Књиге „История западноевропейской философии” (објављена у Москви 1946. године), „История социологии как науку” (Москва, 1958) значајно су утицале на његов успон у научном свету Совјетског Савеза. Са друге стране, Александров је запамћен као актер у код нас мало познатом скандалу из 1955. године, то јест у скандалу „Дело гладиаторов”. Маргинализовање кроз које је прошао битно је утицало на њега и његову каријеру.

⁸ Плакат је, у електронском формату, између осталог доступан на www.redbubble.com

Институције и конкретни резултати проистекли из Хрушчовљеве антирелигиозне кампање

Посебан корак у оснажењу научног атеизма у СССР-у представља оснивање Института научног атеизма при Централном Комитету Комунистичке партије Совјетског Савеза, а такође и оснивање катедри научног атеизма при философским факултетима, институтима и универзитетима. Једна од основних карактеристика научног атеизма није била само пука критика религиозне идеологије. Акценат се, између осталог, стављао и на позитивистичку разраду актуелних философских проблема, проблема у вези са конкретним социјалним односима, а пре свега на проблем човека.⁹ Један од разлога оваквог приступа у формирању начина на који треба да функционише научни атеизам био је и тај што је у то време стасавала већ трећа генерација Совјета који су увелико требали да буду безрелигиозни људи. Као генерација утемељена на науци и којој је религија предочена као мрачна прошлост, млади су, истини за вољу, радо прихватили идеју совјетске идеолошке и сваке друге прогресивности, као и околност да ће религија, скупа са њиховим бабама, бесповратно ишчезнути из совјетског друштва.

Започети процес ширења научног атеизма, имајући у виду не само простор Совјетског Савеза, него и различиту религиозну структуру становништва, захтевао је приличан ангажман свих оних који су, од стране државне власти, били регрутовани на овом пројекту. За разлику од агитатора комунистичких идеја и прогонитеља верујућих хришћана из првих деценија постојања СССР-а, током епохе „научног атеизма” у први план били су истакнути високо образовани појединци из различитих области који су били спремни да на сваки могући начин најразличитијим рационалним доказима оповргну црквено учење и уопште идеју о потреби религиозности код човека. У смишљеној кампањи која је користила сва тада доступна средства, агитатори „научног атеизма” истовремено су деловали како у образовним установама, а исто тако и у различитим колективима (фабрикама, војсци, милицији...). Упоредо са јавним

⁹ Међу истраживачима у овом приступу интересантан је, између осталих, Александар Фјодорович Окулов (1908–1993). Наиме, Окулов је типичан представник оне генерације совјетске философије која једноставно током свог школовања није имала могућност подробнијег упознавања са религијом, а такође и оне генерације Совјета чији су родитељи и родбина религију и било шта у вези са њом избегавали плашећи се репресалија система. Завршивши 1937. године чувени „Комунистички институт журналистике”, Окулов се свецело предаје ширењу социјалистичких идеја због чега је постепено напредовао у професионалној каријери. Из Совјетске провинције он 1951. године долази у Москву на место заменика директора Института за философију при Совјетској Академији наука. Десет година касније постаје главни уредник чувеног часописа „Вопросы философии” (ову дужност обавља током 1961. и 1962. године), да би потом, током 1964. године, постао директор Института научног атеизма. Ову дужност обавља до 1978. године. Од његових радова који се баве питањем научног атеизма можемо издвојити: „Социальный прогресс и религия” (Москва, 1982), „Ленинское атеистическое наследие и современность” (Москва, 1986), „За глубокою научную разработку современных проблем атеизма” (објављено у часопису „Вопросы научного атеизма” 1 (1966), 7–35), „Развитие массового атеизма и проблемы преодоления религии в социалистическом обществе” (објављено у часопису *Вопросы научного атеизма* 20 (1976), 225–327)...

иступима пред окупљеним људима у склопу кампање објављивани су најразличитији писани радови, снимане су радијске и телевизијске емисије. Једном речју, државна власт имала је задатак да идеју о непостојању Бога и непотребности религије унесе у све грађане почев од деце па до стараца. Потребно је поменути и то да је Музеј историје религије и атеизма, основан у Лењинграду 1930. године залагањем Владимира Димитријевича Бонч-Бруевича,¹⁰ такође у значајној мери допринео ширењу идеја атеизма у периоду Хришћевљевог прогона Цркве.¹¹

Осим кроз предавања, као што смо рекли, научни атеизам се по Совјетском Савезу ширио и уз помоћ писане речи. За разлику од времена када су листови попут „Безбожника”,¹² у дословном смислу речи распламсавали мржњу најширих народних маса према Цркви и вери уопште, те свесрдно подржа-

¹⁰ Владимир Димитријевич Бонч-Бруевич (1873–1955) био је истакнути совјетски револуционар, етнограф и публициста. Околност да је био у изузетно блиским односима са Лењином, а једно време био је и његов лични секретар, пружила му је прилику да остави значајан траг у формирању совјетског друштва. Своју антицрквену активност започео је недуго након Лењинове смрти. Својеврсна круна његове антиатеистичке делатности управо је труд на устројењу поменутог музеја на чијем се челу налазио од 1945. до 1955. године. Као својеврстан увод у подробније упознавање са његовим ставовима погледати рад „Избранные атеистические произведения” који је, у електронском формату, доступан на www.rulit.me

¹¹ Овај музеј, у форми институције која је доприносила ширењу атеизма у СССР-у, постојао је све до распада ове државе. Потребно је напоменути да је овај музеј представљао незаобилазно место у које су морале небројене генерације школараца приликом екскурзија у Лењинград. Иста пракса односила се и на старије генерације које су организовано долазиле у обилазак града. За период који је нама интересантан поменимо да се на челу институције налазио Михаил Јосифович Шахнович (1911–1992) један од виђенијих совјетских истраживача који је стварао радове усмерене против религије почев од краја 20-их година 20. века. На челу поменутог музеја налазио се до 1960. године. Међу значајним личностима чија је делатност допринела ширењу идеја „научног атеизма” потребно је поменути и Јакова Јаковљевича Кожурина (1937–1992) који је аутор низа наслова из ове области. Он се на челу Музеја историје религије и атеизма у Лењинграду налазио од 1976. до 1986. године. Погледати: *История музея* – www.gmir.ru

¹² Часопис „Безбожник” био је само један у низу издања која су се у СССР-у као периодична издања објављивали са циљем ширења антицрквених идеја и оснажења процеса потпуног уништења идеје религиозности у најширим друштвеним слојевима. Часопис „Безбожник” почео је да се објављује од 21. децембра 1922. године као гласило Централног Совета Союза воинствующих безбожников. Интересантно је да покретање часописа „Безбожник” означавало престанак већ раније постојећег часописа „Наука и религия” који, по мишљењу највиших представника совјетске власти, а међу њима се нарочито истицао Емељан Михайлович Ярославски (1878–1943), није показао жељене резултате. Први уредник часописа „Безбожник” био је некадашњи свештеник Руске православне цркве по имену Михаил Владимирович Галкин (1885–1948) који је, након што је самоиницијативно напустио свештеничку службу и постао активни антирелигиозни делатник, променио име у Михаил Горев. Због свог залагања у прогону Цркве он је испрва постављен за уредника часописа „Наука и религия”, а потом је, као проверен кадар, постављен за уредника часописа „Безбожник”. Овај часопис испрва није имао прецизан термин објављивања. Потом је објављиван тромесечно, а касније и као недељник. Први бројеви штампани су у тиражу од 15.000 примерака да би се потом број значајно повећавао. На пример, број од 1. априла 1924. године имао је тираж од 50.000 примерака, а број од 1. новембра исте године чак 500.000 примерака. Часопис је, са прекидом од јануара 1935. до марта 1938. године, редовно излазио до 20. јула 1941. године. Погледати: Метель, Алексей Вадимович, „Становление антирелигиозной периодической печати в СССР (1919–1941 гг.)”, *Вестник Омского университета* 1/67 (2013), 43–47.

вали милитантни антитеизам, у времену Хрушчова и научног атеизма стварани су наслови кроз чији се садржај религија по правили налазила у индиферентном положају пре свега у односу на разум. Значајну улогу у остварењу ове идеје имао је часопис „Наука и религија”, који је започео да се објављује 1959. године. Резултати антирелигиозне кампање неретко су, веома пажљиво, излагани широј јавности кроз радове објављиване у периодичним публикацијама и они су нам данас свакако од користи у подробнијем упознавању са овим периодом историје и друштвеним кретањима унутар СССР-а.¹³

Поред монографских публикација, важно је поменути и низ књига објављених под насловом „Вопросы научного атеизма”. Реч је о зборнику радова који је почео да се публикује од 1966. године са основним задатком да се кроз сабране радове анализирају актуелни проблеми теорије и праксе научног атеизма, да се излажу закључци научно-атеистичких истраживања, критика буржоаско-клерикалних и реформистичких ставова о положају религије у различитим социјалистичким државама. „Вопросы научного атеизма” објављивани су, као периодично издање, два пута годишње. Пажљивија анализа ових радова објављених током 23 године омогућава нам да се упознамо како са самим приступом питању религије од стране појединих истраживача, а исто тако пружа нам се могућност да приметимо и процес својеврсног „омекшавања” става према Цркви и религији уопште, а све у складу са променама кроз које је пролазило совјетско друштво. Издавач ових зборника био је Институт научног атеизма при Академији друштвених наука Централног Комитета Комунистичке партије Совјетског Савеза. Укупно је, до 1989. године, објављено 39 зборника.

Институт научног атеизма (у литератури на руском језику неретко се означава скраћеницом ИНА) можда је најзначајнији преостатак хрушчовљевог прогона Цркве у СССР-у. Данас се ова институција неретко посматра као најпознатији експонент државне власти у попуњавању вакума који је настао у времену престанка антирелигиозне кампање Никите Хрушчова и наставка негативног односа световне власти СССР-а према Цркви до пропасти ове државе. Институт је основан 2. јануара 1964. године указом Централног комитета Комунистичке Партије Совјетског Савеза. Као основни задатак ове институције била је централизација атеистичког деловања путем развијања методологије будућих истраживања у различитим областима. Очекивало се да ће рад Института искоренити читав низ недостатака примећених у антицрквеној кампањи и на тај начин исту уздићи на један нови, неупоредиво продуктивнији ниво. Као један од начина остварења постављеног задатка нарочито се издвојила обимна издавачка делатност. Наиме, сарадници Института припремили су за штампу мноштво наслова који су, у зависности од сфере интересовања појединог истраживача, обрађивали проблем религије са различитих становишта. Најчешће је то било из домена друштвених наука, а посебан колорит свему томе давало је изразито ослањање на ставове које су према религији имали идеолози комунизма, пре свега Лењин.

¹³ Подробније: Цамерјан, Иван Петрович; Шахнович, Михаил Иосифович, „Победы научно-атеистического мировоззрения в СССР за 50 лет”, *Вопросы научного атеизма* 4 (1967).

Чак и најповршнија анализа радова објављених у овом Институту, а такође и просопографија научних радника својевремено ангажованих у овој институцији, у значајној мери проширила би обим овог рада.¹⁴ Стога ћемо овом приликом пажњу смерити само на једну књигу, ону под насловом „Настольная книга атеиста”. По нашем скромном мишљењу, ово дело представља својеврсну круну вишедценијског постојања Института научног атеизма. Ипак, када се говори о овој књизи мора се дотаћи и још једно дело – „Атеистический словарь” које, као продукт онога што називамо совјетски научни атеизам, ствара полазну основу за активност генерација „мисионара” научног атеизма.

„Настольная книга атеиста” представља став према религији једне антиатеистичке државне власти изложен као својеврсна компилација радова укупно 28 аутора усмерених само и искључиво против постојања религије не само у СССР-у, него и у државама у којима је Комунистичка Партија имала извршну власт. Сам наслов књиге недвосмислено указује на њену практичну примену. Наиме, у Руској православној цркви својевремено је настала књига под насловом „Настольная книга священнослужителя” коју је саставио Сергеј Васиљевич Булгаков (1859–1932). Прво издање ове књиге објављено је 1892. године у Харкову. Практичност овог дела у свакодневици живота Цркве резултирала је тиме да је књига доживела око десетак издања у тиражу од неколико десетина хиљада примерака.

„Настольная книга атеиста” замишљена је као против одговор совјетске власти Булгаковљевом делу и њени издавачи заиста су се потрудили да она буде распрострањена широм СССР-а али и узван граница ове државе. Прво издање овог дела објављено је 1968. године, а последње, девето издање, током 1987. године. На челу редакционог одбора налазио се академик Сергеј Данилович Сказкин (1890–1973) свакако један од водећих совјетских медиавелиста. Поред њега у редакционом одбору били су: Сергеј Фјодорович Анисимов (1922–2005), философ по образовању, Михаил Петрович Новиков (1918–1993) чија је ужа област истраживања било бављење историјом и теоријом атеизма, философи Владимир Филатович Зибковец, Александар А. Судариков, Владимир Елисејевич Чертихин и Хенрих Иљич Езрин.

У 11 поглавља ове књиге обрађене су теме настанка атеизма, сумарни преглед религија у савременом свету, основна учења појединих религија како монотеистичких, тако и политеистичких, етика појединих религија (акценат је стављен на хришћанство, јудаизам и будизам), бављење религиозном литературом, психологијом верујућих људи, мистиком, научним и религиозном светоназором, те односом религије и уметности. У последњем поглављу у раним издањима тема је однос комунизма и религије, док је у каснијим акценат стављен на однос религије и атеизма у условима социјализма.

О значају који је ова књига имала међу пропагаторима научног атеизма говори и то што је она неретко називана и „Спутник атеиста” („Спутник атеисте”).¹⁵ Свако од издања књиге проширивано је тако да последње, девето из-

¹⁴ Део наслова који је у периоду од 1970. до 1990. године објављен у оквиру Библиотеке атеистичке литературе доступан је на сајту www.jet-shark.ucoz.ru/forum/44-442-1 и: www.publ.lib.ru

¹⁵ Подсетимо да је 1959. године совјетски историчар Сергеј Иванович Ковалов (1886–1960), познати агитатор у борби са Црквом, објавио књигу под истим именом. Ово дело било је пре-

дање заиста представља крајњи домет научног атеизма као правца у борби са религијом у некадашњем СССР-у.¹⁶

Када је реч о делу „Атеистический словарь” оно се по први пут пред совјетским читаоцима појавило 1983. године,¹⁷ да би потом 1985. године било објављено друго, а годину дана касније и треће издање. Оно што је потребно нагласити је и то да је ово дело преведено на више језика и да је објављивано у различитим државама тадашњег Источног блока. Међу уредницима, осим већ поменутог Михаила Петровича Новикова који је, користећи савремену терминологију, био носилац пројекта, помињу се Анвар Ишанханович Абдусамедов, Раиса Михајловна Алејник, Бајжат Акбулатовна Алијева. Укупно 152 совјетска научна радника активно су учествовала на стварању ове књиге која, на преко 500 страница, излаже срж онога што се може окарактерисати као систем научног атеизма у последњим годинама постојања СССР-а.

Полазна основа за књигу „Атеистический словарь”, како можемо прочитати у предговору другог издања, били су радови историчара Владимира Филатовича Зибковца (1908–1973). Такође се напомиње и то да овај речник садржи најосновније појмове марксистичког поимања атеизма, да се објашњавају термини који су у непосредној вези са историјом атеизма, религије и цркве у поређењу са савременим религиозним струјањима, те да се акценат ставља на питање атеистичког васпитавања младих. Оно што се посебно истиче је да дело има своју употребну вредност у раду пропагатора атеизма, предавача, студената али и свих оних који се интересују за питања атеизма и његовог ширења.¹⁸

Трагови Хрушчовљеве антирелигиозне кампање након распада Совјетског Савеза

Совјетски савез, као држава, престао је да постоји пре три деценије. Однос световне власти Руске федерације према Цркви данас је приметно другачији. У мањој или већој мери ситуација је слична и у другим новонасталим државама некадашњег СССР-а. Ипак, трагови научног атеизма који је свој замах добио у време хрушчовљевог прогона Цркве осећају се и данас. Наиме, безмало четири деценије постојања научног атеизма као официјелног сегмента државне политике према религији створио је ситуацију у којој велики број становника бившег Совјетског савеза јасно и недвосмислено пројављује антагонизам према вери, Цркви и свему ономе што је у вези са религијом. На пример, према подацима из 2012. године, у Руској федерацији као атеиста изјас-

васходно намењено средњошколцима и студентима тако да је многим Совјетима представљало прву књигу у процесу индоктринације идејама научног атеизма.

¹⁶ Захваљујући електронским ресурсима ово издање је лако доступно и нашим читаоцима и истраживачима. Погледати: www.religion.historic.ru

¹⁷ Прво издање објављено је у тиражу од 200.000 примерака. Друго издање објављено је у 300.000, а треће у 200.000 примерака.

¹⁸ Друго издање овог речника, у електронском формату, доступно је на www.svitk.ru

нило се 12,9% становника.¹⁹ Интересантна је старосна структура оних који себе сматрају атеистима јер 16% атеиста је у животном добу између 18 и 28 година, 17% је у животном добу између 29 и 39 година, 41% је у животном добу између 40 и 60, а 26% атеиста је старијих од 61 године живота.²⁰ Према овој статистици укупно 67% атеиста у Русији заправо су особе које су директно биле изложене одрастању и образовању у систему у коме је научни атеизам био једна од окосница формирања целокупне свакодневице живота. Имајући ово у виду не треба да чуди што је, упркос ситуацији која се чини на први поглед, атеизам и даље изражен међу становницима Руске Федерације. Сведочанство тога је и околност да се стварају изузетно агилне организације атеиста које су веома присутне како у медијима,²¹ тако и у осталим елементима друштвених дешавања (Бајв, 2011, 259). Ове савремени атеистички покрети у Руској Федерацији, утемељени на основама научног атеизма и Хрушчовљеве епохе прогона Цркве, веома вешто користе ситуацију која је настала након распада СССР и утицаја пре свега Руске Православне Цркве у друштвеним дешавањима. Наиме, недоследност одређеног броја свештенства, пре свих епископа, да живе управо унутар етичких граница које су јасно и недвосмислено постављене у православној вери, вешто се користи као аргумент у борби против Цркве. Неумереност дела свештенства када је у питању материјално, поготово новац, снажан су ослонац савременим руским атеистима да упоредо са навођењем конкретних примера у којима свештенство неоспорно пројављује лицемерје, наводи и ставове о непостојању Бога па самим тим и непотребности постојања Цркве а пре свих, свештенства/монаштва. Ситуација у којој руско свештенство свесрдно помаже савременим атеистима у изношењу примера који говоре о бахатости „представника Цркве” у многа је идентична ситуацији у којој се налазило руско друштво крајем 19. и у првим годинама 20. века. Да ли ће симфонија световне и духовне власти на простору данашње Руске Федерације у неком надоласећем времену изазвати догађаје који су се збили на овим просторима после 1917. године, то је већ питање само по себи. Ипак, оно што је неминовност свакодневице живота у данашњој Русији је да су институције засноване на ставовима научног атеизма у времену Совјетског Савеза оставиле дубок и, слободно можемо рећи, неизбрисив траг унутар руског друштва.

Литература

1. Бајв, Павел Анатольевич. 2011. „Атеизм и атеисты в современной России”, *Аналитика культурологии* III (4), 249–262
2. Горбатов, Алексей Владимирович. 2014. „Пропаганда и СМИ в период Хрущевской антирелигиозной кампании (1954–1964 гг.)”, *Вестник Камаровского государственного университета* 3, 157–160.

¹⁹ Погледати: *Верю-неверю*, Огонёк, № 34 (5243), [27.08.2012.]

²⁰ Погледати: Журавский, Александр Владимирович, *Генезис и форма постсоветского атеизма в России* – <http://religion.russ.ru>

²¹ Међу интересантним је званични сајт удружења „Атеисты России” – www.ateizm.info

3. Зуев, Юрий Петрович. 2010. *История государственно-конфессиональных отношений в России: XX-начало XXI века*, Москва: МедиаПром.
4. Китайгородский, Александр Исаакович. 1967. *Реникса*, Москва: Молодая гвардия.
5. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК*, 1971, т. 6, Москва.
6. Лыткин, Владимир Владимирович. 2012, „Понятие космизма и проблема его классификации”, *Научные ведомости* 8, 265–272.
7. Митрохин, Лев Николаевич. 1974. *Баттизм: история и современность (философско-социологические очерки)*, Москва, Издательство политической литературы.
8. Муслимов, Ширали; Меримова, Анна Александровна. 2013, „Религия и свободомыслие в постсоветскую эпоху”, *Исламоведение* 2, 4–13.
9. Панич, Елена. 2013. *Гонения на верующих в эпоху „научного атеизма“ и проблема свободы служения христиана* – <https://www.web.archive.org>
10. Пивоваров, Даниил Валентинович. 2009. „Атеизм: понятие и виды”, *Вестник Уральского института экономики, управления и права*, 93–102.
11. Слепцова, Валерия Валерьевна. 2016, „Теологическая критика „Нового атеизма”, *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*, 112–124.
12. Смирнов, Юрьевич Михаил. 2018. „Научный атеизм в советском высшем образовании: периодизация и содержание”, *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина*, 144–172.
13. Чашихин, Устин. 2013. *Научный атеизм*, Москва.

ROLE OF SCIENTIFIC ATHEISM IN NIKITA SERGEYEVICH KRUSHCHEV'S ANTIRELIGIOUS CAMPAIGN

Summary: The 20th century brought many interesting occurrences Russia. One of that occurrence is also changing governance type and creating new country called Union of Soviet Socialist Republics (USSR). In this country which existed from 1917 to 1991, position of Orthodox church and other religic communities was bad and hard. For achiving their idea about destroying religion, members of government used many different techniques which were gradually settled- from cruel physical extermination of belivers to try as many as it is possible people refuse religion because of scientific atheism. One of phases in persecution Church in USSR's area was campaign that was conducted from Nikita Sergeyevich Krushchev. The biggest remembrance on this phase was applying scientific atheism and consequences of this phase are felt in today Russia.

Keywords: USSR, Church, persecution, scientific atheism, Nikita Sergeyevich Krushchev

IV

ЕКОНОМИЈА И ДРУШТВО

МИЛОШ Р. ПЈАНИЋ*

Економски факултет Суботица

Нови Сад

МИРЕЛА М. МИТРАШЕВИЋ**

Факултет пословне економије

Бијељина

UDC: 336:339.9(497.11)

Прегледни рад

Примљен: 21.01.2021

Одобрен: 14.02.2021

Страна: 253–265

DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.1r.4.01

СТРАНЕ ДИРЕКТНЕ ИНВЕСТИЦИЈЕ У СРБИЈИ

Сажетак: Процесом глобализације значај страних директних инвестиција се значајно променио, јер оне данас представљају један од најзначајнијих фактора конкурентности, развоја и примене нове технологије, образовања, иновативности и привредног развоја. Као значајан облик финансирања националних економија, стране директне инвестиције представљају облик улагања који се реализује ван матичне државе, при чему је један од најзначајнијих циљева како развијених, а посебно земаља у развоју привлачење што већег обима страних директних инвестиција. Велики број земаља у развоју, међу којима је и Србија, у последње две деценије су либерализовала ограничења страним улагањима и слободној трговини, либерализовала су национална финансијска тржишта и отпочеле процесе приватизације. Због бројних проблема и последица економских криза са којима су се суочавале многе земље у развоју, као и Србија, стране директне инвестиције посматрају као један од најважнијих фактора за подстицање трговине, раста запослености, отворености националних привреда, као и успостављању целокупне макроекономске стабилности. Циљ овог рада је да укаже на значај и динамику страних директних инвестиција у Србији, као и на кључне подстицаје за њихово привлачење. Такође, у раду су поред теоретског осврта о страним директним инвестицијама, представљени и ефекти страних директних инвестиција.

Кључне речи: Стране директне инвестиције, привредни развој, Србија

Увод

Процес глобализације се као једна од најважнијих карактеристика савремене светске привреде одвија путем либерализације међународних трговинских трансакција и слободног кретања капитала. При томе, стране директне инвестиције представљају један од најзначајнијих фактора које утичу на раст и

* milos.pjanic@ef.uns.ac.rs

** mmirelamitras@yahoo.com

развој националних економија, као и један од најзначајнијих макроекономских агрегата сваке националне економије. Економски раст и развој сваке земље подразумева процесе напретка и осмишљавање будућих стратегија за постизање што већег и квалитетнијег благостања у свакој земљи. При чему, треба узети у обзир чињеницу да свака економска ситуација подразумева индентификацију и примену одговарајућих фактора који би допринели економском расту у зависности од друштвеног, економског и политичког уређења сваке земље.

Посебан значај страних директних инвестиција је дошао до изражаја процесом све брже интеграције међу свим земљама у свету (Stojanović 2018, 55). Стога, без обзира да ли су у питању развијене земље или земље у развоју, сматра се да отвореност једне националне економије подстиче економски раст (Etale, Etale и Lyndon 2016, 574). Бројне земље, међу којима је и Србија суочиле су се са бројним проблемима приликом преласка на тржишну економију. Проблеми из деведесетих година прошлог века због међународних санкција и ратова проузроковали су велике проблеме за Српску економију. Разорена инфраструктура, драстичан одлив становништва, велики јавни дуг, спор технички и технолошки напредак, велики буџетски дефицити из године у годину, платнобилансни проблеми са иностранством, недостатак капитала, приморали су нашу земљу да учини конкретне „коракe“ у својој целокупној националној и економској политици. У датим околностима, због свих наведених проблема са којима се суочавала Србија, један од кључних корака за спас националне економије је била отвореност наше земље ка многим светским земљама. Један о кључних приоритета је био улазак страних инвеститора који би са наших локација снабдевали и опслуживали тржишта других европских и светских земаља и који би куповином инпута на нашем националном тржишту подстакли модернизацију застарелих домаћих производних капацитета и уједно утицали на побољшање и јачање конкуренције између домаћих произвођача (Veselinović 2004, 43).

Након релативно успешног старта и отварања наше земље ка осталим земљама и постепеним уласком страних инвеститора и инвестиција, наступа светска економска криза 2009. године која у значајној мери погађа све економије света а посебно транзиционе земље међу којима је и Србија. Наступањем кризе, многе земље су се суочиле са бројним проблемима међу којима су најзначајнији пораст јавног дуга и пад производње. Решавање свих новонасталих проблема које је проузроковала економска криза, захтевало је комбиновање различитих мера од стране сваке земље у зависности од стратегије коју је дефинисала свака земља као начин за излазак из насталих проблема. Одређене земље излазак из кризе су виделе у повећању штедне а поједине у повећању потрошње (Crotty 2009, 572).

У датим околностима а узимајући у обзир и све проблеме из прошлости, Србија је била „присиљена“ да ствара што повољнију привредну климу за привлачење страних директних инвестиција, што је представљало основ за креирање интензивног привредног раста и развоја помоћу додатне (иностране) новчане акумулације (Kalaš 2016, 1026).

Преглед теоретских ставова о страним директним инвестицијама

За све земље је важно, а нарочито за транзиционе земље које немају довољно сопствене акумулације, а намеравају да привуку у што већем обиму стране директне инвестиције, да измене и спроведу одређене законске норме и регулативе и уједно утичу на повећање сигурности пословања како домаћих, тако и иностраних инвеститора. Све указује да је потребно спровести велике и значајне институционалне промене у циљу привлачења страних директних инвестиција (Arsić и Obradović 2014, 59).

С обзиром на аналитичку и практичну важност страних директних инвестиција, најчешће се прате токови и динамика страних директних инвестиција. Сами статистички подаци који се најчешће користе из платних биланса, нису довољни за адекватно разумевање страних директних инвестиција. Јер су оне у уској вези са многим другим факторима, те је стога неопходна примена концепта који се заснива на економским принципима као што су производња и запосленост. Оно што је најважније, јесте чињеница да стране директне инвестиције имају развојни потенцијал јер представљају додатни инвестициони капитал, веома значајан за земље у развоју. Такође, оне утичу на повећање постојеће привредне активности и покрећу нове привредне активности. Оно што је посебно важно, јесте да стране директне инвестиције омогућавају преливање технологије, продуктивности и знања између земаља (Antevski 2008, 64).

Стране директне инвестиције подстичу раст, отварају нова радна места и повећавају продуктивност трансфером капитала, вештина и технологије. Повећавају националну штедњу, побољшавају приступ међународно доступним технологијама и управљачком знању, подижу ефикасност и проширују производњу тако да се унутрашња спирала претвара у путању економског раста и просперитета. Ниво економског раста у земљи може се повећати ако држава домаћин спроводи политике које пружају повољно окружење за напредовање страних директних инвестиција (Sarbjait and Ujjaini 2014).

Стране директне инвестиције се разликују од осталих главних врста спољних токова приватног капитала по томе што су најчешће мотивисане дугорочним изгледима инвеститора за остваривање профита у производним активностима које они директно контролишу. Међутим, без обзира на суштински допринос страних директних инвестиција економском расту, постоје подручја у којима је утицај страних директних инвестиција негативан, посебно у случајевима када се конкуренција гуши, користи рестриктивна пословна пракса или манипулишу трансферним ценама (UNCTAD 1999).

Последњих година преовладава став да су ефекти страних директних инвестиција углавном позитивни што потврђује њихов динамичан пораст. Велики број фактора као што су: стабилност окружења, географски положај, правна сигурност, степен демократије, политичке и економске слободе, институционални капацитети земље и радна снага утичу на ниво реализовања страних директних инвестиција (Ibreljić and Nuhanović 2011, 73). Евидентно је да стране директне инвестиције могу имати различите ефекте на привредни раст и

развој земље домаћина у зависности од сектора у који су пласиране, али су изузетно важна ставка за јачање сваке привреде (Dugalić 2017, 6).

Узимајући у обзир чињеницу да су у пракси најчешће заступљена три облика међународног кретања капитала као што су: међународно кретања зајмовног капитала, портфолио инвестиције и стране директне инвестиције (Petrović 2005, 369), веома важно је истаћи, да су искуства великог броја земаља показала да су стране директне инвестиције јефтинији облик преко потребне иностране акумулације у односу на класично банкарско кредитирање. Што значи, да су се земље које су се фокусирале на што обимни прилив страних директних инвестиција, брже развијале у односу на друге земље. Развијене земље, као и земље у развоју настоје да привуку што већи обим страних директних инвестиција, при чему многе од њих оснивају и посебне агенције за привлачење инвестиција, дају одређене пореске олакшице и одређену инфраструктуру (Петровић-Ранђеловић, Јанаћковић и Јанаћковић 2018, 118).

Из досадашњих анализа, најзначајни фактори коју су утицали на привлачење страних директних инвестиција и Централној и Источној Европи су (Grubor 2006, 57):

1. Економски фактори:

- Квалификованост радне снаге,
- Раст и величина тржишта,
- Трошкови радне снаге,
- Стање физичке инфраструктуре,
- Могућност интеграције,
- Способност за управљање,
- Нише у индустрији,
- Распоживост природних ресурса

2. Фактори економске политике:

- Конвертибилност националне валуте,
- Начин спровођења процеса приватизације,
- Целокупна макроекономска стабилност,
- Правна стабилност,
- Реструктурирање предузећа,
- Правна стабилност,
- Спремност локалних предузећа за одређене промене у пословању,
- Спремност реконструкције целокупне привреде,

3. Фактори са утицајем на лакше пословање:

- Стабилност политичког окружења,
- Целокупан имиџ земље,
- Субјективна блискост са потенцијалним инвеститором,
- Распоживост информација,
- Подстицаји који се одобравају (тржишни и финансијски),
- Могућности регистрације предузећа

Поред свих наведених фактора које утичу на привлачење страних директних инвестиција, неопходно је навести и одређене факторе који ограничавају прилив страних директних инвестиција, а то су:

- Низак степен политичке и економске стабилности,
- Неразвијеност домицилног финансијског тржишта,
- Неразвијеност домицилне инфраструктуре,
- Низак ниво стабилности целокупног макроекономског окружења,
- Низак ниво правне сигурности иностраних инвеститора (Grubor 2006, 58)

Најзначајнија ограничења за прилив страних директних инвестиција је у ситуацијама структурних реформи као што су приватизација предузећа, либерализација трговине, цена и макроекономске нестабилности. Такође, веома значајан ограничавајући фактор за привлачење страних директних инвестиција су бирократске препреке, огромна регулатива пословања, непоштовање рачуноводствених стандарда и неадекватни порески прописи. На основу свега наведеног, може се закључити да стране директне инвестиције сем позитивних имају и негативне ефекте:

Табела 1. *Ефекти страних директних инвестиција*

Позитивни ефекти	Негативни ефекти
Ниво платног биланса	
Финансијски приливи доласком страних директних инвестиција	Репатрирани профит
Пораст извоза транснационалних компанија	Већи увоз од инвеститора који траже тржиште
Ниво предузећа – компаније Специфичност приватизације	
Опстанак, приступ капиталу и технологији, знању и дистрибутивним мерама	Затварање приватизованих предузећа како би се елеминисала конкуренција, пад производње и отпуштање радника
Повећање истраживања и развоја	Централизација функција
Греенфилд	
Пораст продуктивности, вештина, технолошке активности и зарада	Усмереност на нискоквалификоване радне активности
Користи од распрострањене мреже транснационалних компанија	Екстерна контрола и одлучивање у иностранству
Ниво целокупне економије	
Прелазак веће продуктивности, плата и начина управљања на локалне компаније	Привлачење висококвалификованих радника из локалних компанија
Пораст нових активности које ће довести до пораста конкуренције	Немогућност локалних компанија да се такмиче са транснационалним компанијама које добијају државне подстицаје
	Економски развој се подређује стратегијама транснанионалим компанијама

Извор: (Radić 2019, 32)

На основу приказане табеле може се видети да стране директне инвестиције сем својих позитивних страна имају и негативне ефекте. Као један од

најчешћих аргумената против страних директних инвестиција наводи се експлоатација радне снаге, где транснационалне компаније своје делатности усмеравају у оне националне економије које имају ниске зараде и слабо развијена и успостављена права радне снаге. Такође, јако мало пажње ће се посвећивати домаћим-националним циљевима, јер прилив страног капитала указује на то, да ће се национална привреда развијати према иностраним потребама. Један од највећих проблема, јесте експлоатација необновљивих природних ресурса. Проблем је и у трансферу профита који се остварује у земљи домаћина а „сели“ се у матичну компанију (Myant and Drahokoupil 2011, 283).

Анализа макроекономских индикатора у Србији

Крајем 2000. године Србија је постала транзициона економија чији је развојни модел успостављен на макроекономској стабилности, процесу приватизације, тржишној отворености привреде уз намеру привлачења што већег обима страних директних инвестиција као кључне компоненте раста и развоја националне економије. Једна од кључних одредница у то време је била одлука о успостављању потпуне сарадње са међународним финансијским институцијама као што су Међународни монетарни фонд и Светска банка.

Табела 2. Основни индикатори макроекономских кретања

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
БДП у, мил. €	36.426,7	35.467,5	35.740	36.779	39.235	42.892	45.970,4
БДП реални раст %	2,9	-1,6	1,8	3,3	2,1	4,5	4,2
БДП по глави ст. €	5.082,9	4.973,2	5.037	5.211	5.588	6.143	6.619,0
Јавни дуг % БДП	57,5	67,5	71,2	68,7	58,6	54,4	52,9
Инфлација	7,8	2,9	1,9	1,2	3,0	2,0	1,7
Стопа незапослености	22,1	19,2	17,7	15,3	13,5	12,7	10,4
Нето зараде у дин.	43.932	44.530	44.432	46.097	47.893	49.650	54.919
Просечна пензија	23.947	24.085	23.196	23.488	23.913	25.317	26.343
Извоз робе %	25,8	1,5	7,9	11,6	12,1	8,2	7,7
Увоз робе %	5,1	-1,8	5,9	6,1	13,6	13,0	8,9
Дефицит текућих трансакција, % БДП	-5,8	-5,6	-3,5	-2,9	-5,2	-4,8	-6,9
Стране директне инвестиције, нето, у мил. €	1.298,1	1.236,3	1.803,8	1.899,2	2.418,1	3.156,5	3.583,1
Стране директне инвестиције, нето, % БДП	3,6	3,5	5,0	5,2	6,2	7,4	7,8

Извор: (МФИН 2019)

У 2019. години БДП је у Србији порастао за 4,2%, чиме су знатно премашена очекивања. И поред већег раста домаће тражње од очекиваног и позитивних трендова на тржишту рада, инфлација је и у 2019. остала ниска и стабилна. Раст БДП-а на годишњем нивоу износио је 4,2% и резултат је снажног раста фиксних инвестиција пре свега у саобраћајну и енергетску инфраструктуру, као и инвестиција у машине и опрему, чија је динамика знатно убрзана у другој половини године. То је и утицало да раст економске активности надмаши претходне пројекције. Раст инвестиција је допринео не само расту БДП-а већ и повољнијим изгледима за његов раст у наредном периоду захваљујући повећању производног потенцијала наше привреде. Инфлација је седму годину заредом остала ниска и стабилна и износила је 1,7%. Доста добра кретања остварена су и на тржишту рада, где је просечна стопа запослености на нивоу целе 2019. године износила 49,0%, а стопа незапослености 10,4%. На пад рањивости и на јачање отпорности финансијског система указује додатно смањење учешћа јавног дуга централног нивоа власти у БДП-у на 52% БДП-а, као и смањење валутног ризика (Народна банка Србије 2019).

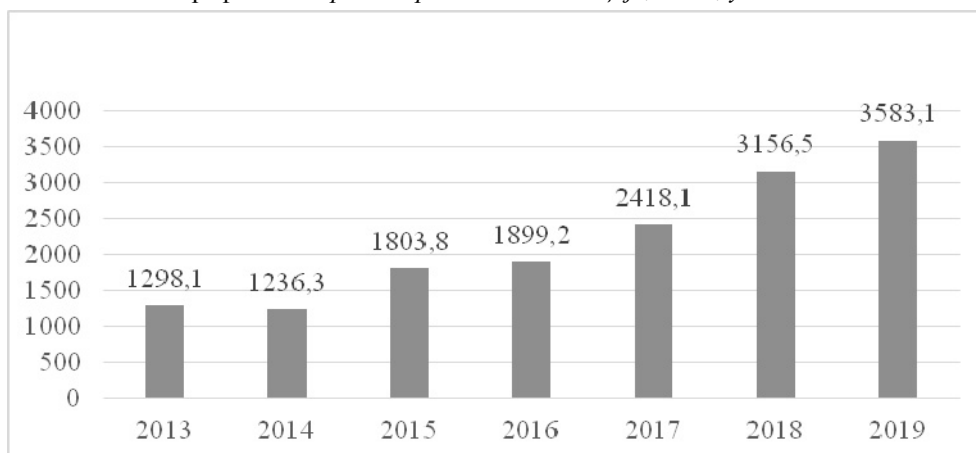
Динамика страних директних инвестиција у Србији и подстицаји за њихово привлачење

Поставши кандидат за чланство у Европској унији 2011. године, Србија је постала атрактивна дестинација за стране директне инвестиције. О томе сведоче нови страни инвеститори који инвестирају значајне суме и у јеку финансијске кризе, или су тек донели чврсту одлуку да то учине. При чему је веома важно истаћи низ значајних погодности које има Србија:

- Србија спаја Европу са Блиским и Средњим истоком (Коридор 10),
- Србија представља „капију Европе“ у југоисточној Европи и најдужи међународни пловни пут (Коридор VII) на реци Дунав,
- Бројни споразуми о слободној трговини са земљама југоисточне Европе, Руске Федерације, ЦЕФТЕ, ЕФТЕ, Казахстаном, Турском и Белорусијом,
- Поједностављени и либерални прописи о спољној трговини и страним улагањима,
- Поједностављена и скраћена процедура за оснивање нових предузећа,
- Информатичка писменост и знање страних језика,
- Повољна континентална клима ,
- Конкурентна радна снага
- Добра понуда стамбеног и пословног простора (Stepanović 2012).

Србију карактеришу јако ниски трошкови радне снаге. Сама радна снага у Србији је позната по великој ефикасности, као и по високом броју високо квалификованих инжењера и менаџера који могу одговорити захтевима иностраних компанија.

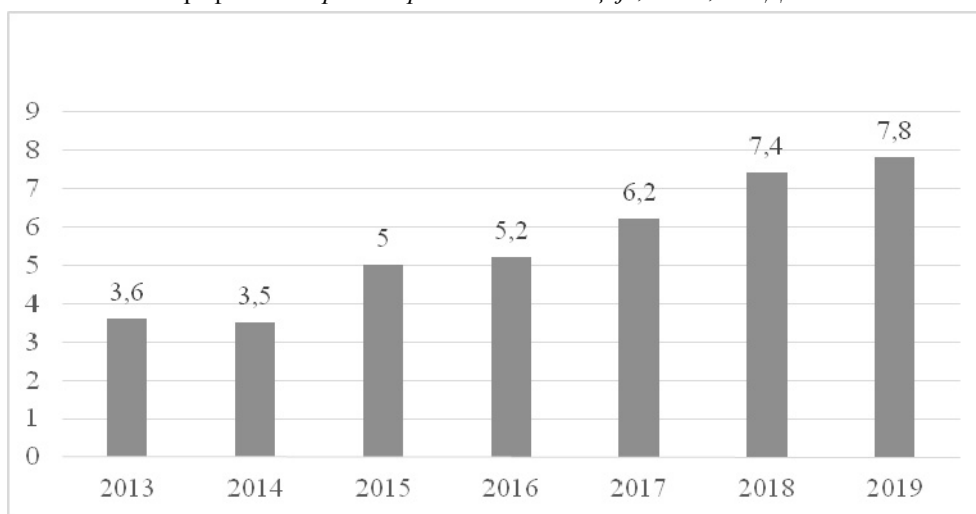
График 1. Стране директне инвестиције, нето, у мил. €

Извор: (МФИН 2019)

На основу презентираних табела, може се видети да су стране директне инвестиције у Србији из године у годину бележиле пораст, сем у 2014. години када је дошло до благог пада у односу на 2013. годину.

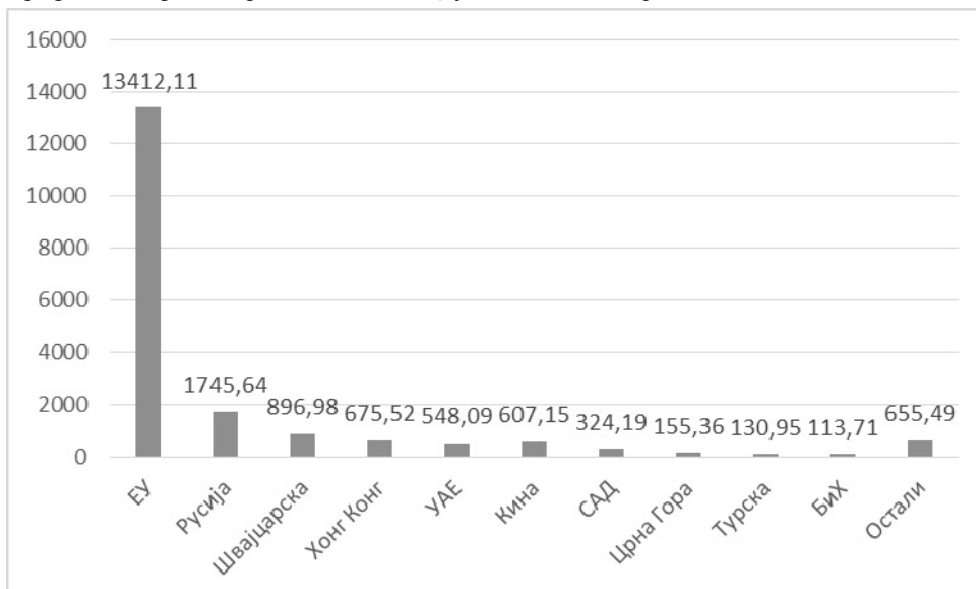
График 2. Стране директне инвестиције, нето, % БДП-а

Извор: (МФИН 2019)

Учешће страних коректних инвестиција у БДП-у је из године у годину расло сем у 2014. години када је дошло до незнатног пада у односу на 2013. годину. Од 2014. године учешће страних директних инвестиција у БДП-у било 3,5%, да би стално бележило пораст и 2019. године учешће страних директних инвестиција у БДП-у у Србији износи 7,8%.

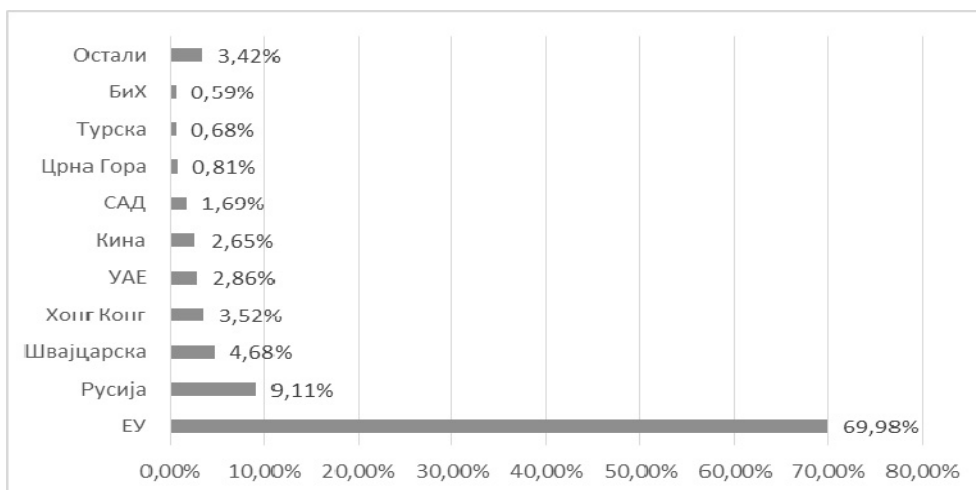
График 3. Стране директне инвестиције по инвеститорима од 2010. од 2018. године

Извор: (Bankar 2019)

У посматраном периоду убедљиво највећи прилив страних директних инвестиција је из земаља Европске уније. Након Европске уније, следи Русија, Швајцарске, Хонг Конг, Кина, Уједињени Арапски Емирати, Сједињене Америчке Државе, Црна Гора, Турска и остали.

График 4. Учешће страних директних инвестиција по инвеститорима од 2010. од 2018. године

Извор: (Bankar 2019)

Оно што је веома важно за успешно пословање је предузетништво које је још увек на релативно ниском ступњу развоја. Један од потенцијалних ефеката страних директних инвестиција је и подстицање предузетништва као једног од најзначајнијих чиниоца који се односи на све производне факторе. Проблем страних директних инвестиција у Србији је директно повезан са проблемима привредног раста и запошљавања, при чему би требало да се већа стопа привредног раста остварује путем инвестиционих улагања и стварањем нових структура, а не искључиво приливом обртног капитала на бази добровољности. Чињеница је да су домаћа средства недовољна за остваривање веће стопе привредног раста, што захтева неопходност прилива иностраних средстава, односно капитала. За успостављање адекватне инвестиционе политике биле су неопходне структурне и институционалне реформе које су сем Србије морале предузети и друге земље Југоисточне Европе (Stamenković and Kovačević 2016, 38). Посебна пажња код спровођења поменутих реформи је била посвећена правном оквиру као кључном основу ефикасне инвестиционе политике и промотивним мерама инвестиционе политике. При чему, Србија постаје атрактивна инвестициона дестинација.

За привлачење што већег броја инвеститора и страних директних инвестиција кључни инструменти су државни подстицаји. То се пре свега односи на инструменте фискалне политике на страни јавних расхода који се односе на бесповратну доделу буџетских средстава странцима за почетна улагања у изградњу нових и модернизацију постојећих производних капацитета (Gnjatović 2016, 131). Према Уредби о условима и начину привлачења страних инвестиција (Устав Републике Србије 2015, чл. 1) кључни циљ за реализацију ових инструмената фискалне политике је отварање нових радних места у неразвијеним подручјима. У Србији инострани инвеститори имају национални третман, јер ако је производња намењена извозу добијају одређене олакшице. Такође, иностраним инвеститорима се омогућавају и одређене погодности приликом опорезивања. Неке од пореских олакшица које обезбеђује наша земља су:

- Ослобођеност плаћања царине за увоз опреме по основу улагања страних директних инвестиција, при чему се и за одређене сировине примењују ниже царинске стопе,
- За инвестирања од приближно осам милиона евра и запошљавање преко сто радника, инострани инвеститори су ослобођени плаћања пореза на добит,
- Сразмерно инвестирању у подручја која су од важног интереса за Србију, ослобађање од плаћања пореза, пет година субвенције и пореске олакшице приликом запошљавања радника,
- Код концесионих инвестирања, концесионо предузеће је ослобођено плаћања пореза на добит на рок од пет година од дана уговореног завршетка концесионог улагања у потпуности.

Ефикасност државних подстицаја као инструмената ефикасне и стабилизационе фискалне политике зависи од броја нових иностраних инвеститора, од висине страних директних инвестиција и броја нових отворених радних места.

Сматра се, да је ефикасност доделе средстава државних подстицаја мерило повољности инвестиционог амбијента који се стално унапређује у нашој земљи (Dukić-Mijatović and Veselinović 2015, 13).

Закључак

Република Србија је преласком на тржишни модел привређивања, као транзициона земља која је 2011. године постала кандидат за чланство у Европској унији учинила низ значајних реформских и транзиционих процеса. Све у циљу привлачења што већег обима страних директних инвестиција. Србија је успоставила развојни модел базиран на макроекономској стабилности, приватизацији и тржишној отворености уз коришћење страних директних инвестиција као кључне компоненте економског раста и развоја. Све наведено, рађено је из разлога јер домаћа акумулација није довољна за успостављање стабилног економског раста, те стране директне инвестиције имају значајно (кључно) место у нашој развојној стратегији. До сада је успостављен релативно повољан привредни амбијент за привлачење страних директних инвестиција. У прилог томе, говори и чињеница да је у Србији из године у годину дошло до повећања прилива страних директних инвестиција, као и њиховог учешћа у БДП-у.

Посматрајући окружење, можемо закључити да Србија има једне од најбољих подстицајних мера за привлачење страних директних инвестиција. При чему, најзначајније предности за привлачење страних директних инвестиција су порески третман страних инвеститора, квалификована и јефтина радна снага. Важно је нагласити да прилив страних директних инвестиција и њихово посматрање као апсолутног износа у БДП-у не даје конкретан одговор о њиховом значају за економију, јер се стране директне инвестиције углавном реализују по величини, нивоу БДП-а, и имају позитивне ефекте на запосленост, извоз и платни биланс.

Литература

1. Калаш, Бранимир. 2015. "Значај страних директних инвестиција у функцији одрживог развоја", *XX Интернационални научни скуп СМ 2015 Стратегијски менаџмент и системи подршке одлучивању у стратегијском менаџменту*, 1021-1036. Палић: Економски факултет Суботица.
2. Петровић-Ранђеловић, Марија, Јанаћковић, Марко, и Јанаћковић, Тања. (2018). "Значај страних директних инвестиција за развој пољопривредног сектора", *ЕконБиз* 117-126.
3. Устав Републике Србије, „Службени гласник Републике Србије”, бр. 28/15.
4. Antevski, Miroslav. 2008. "Strane direktne investicije: karakteristike, obrasci i efekti", *Međunarodni problemi* 60 (1): 61-92. DOI: 10.2298/MEDJP0801061A

5. Arsić, Sonja, and Obradović, Jelena. 2014. "Izlazak iz krize: stagnacija ili privredni rast?", *Časopis za ekonomiju i tržišne komunikacije* 4(1): 6-70. DOI: <https://doi.org/10.7251/EMC1401056A>
6. Bankar. 2019. "Vodič kroz direktne strane investicije." October 22, 2020. <https://bankar.rs/2019/09/27/vodic-kroz-direktne-strane-investicije-u-srbiji/>
7. Crotty, James. 2009. "Structural causes of the global financial crisis: a critical assessment of the new financial architecture", *Cambridge Journal of Economics* 33(4): 563-580. <https://doi.org/10.1093/cje/bep023>
8. Dugalić, Veroljub. 2017. "Strane direktne investicije - trendovi i očekivanja", *Bankarstvo* 46(3): 6-13. <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/1451-4354/2017/1451-43541703006D.pdf>
9. Dukić-Mijatović, Marijana, and Veselinović, Janko. 2015. "Uticaj sistema subvencija i podsticaja na stvaranje boljeg investicionog ambijenta u Republici Srbiji", *Pravo – teorija i praksa* 32(1-3): 1-13. DOI: 10.5937/ptp1503001D
10. Etale, Ebitare, and Etale, Lyndon. 2016. "The Relationship between Exports, Foreign Direct Investment and Economic Growth in Malaysia", *International Journal of Business Management and Economic Research (IJBMER)* 7(2): 572–578.
11. Grubor, Maja. 2006. "Determinante privrednog sistema za privlačenje stranih direktnih investicija u zemlje u tranziciji", *Industrija*, 3: 53-64.
12. Gnjatović, Dragana. 2016. "Državni podsticaji stranim direktnim investicijama kao instrumenti politike javnih rashoda u Republici Srbiji", *Strane direktne investicije u Srbiji i privredni rast*, 131-139.
13. Ibreljić, Izet, and Nuhanović, Senija. 2011. "Strane direktne investicije u funkciji transformacije ekonomske strukture zemalja jugoistočne Evrope, *Zborniku rado-va Ekonomija integracija – Izazovi i perspektive integracija zemalja jugoistočne Evrope*, 76-79. Tuzla: Ekonomski fakultet Tuzla.
14. Myant, Martin, and Drahokoupil, Jan. 2011. *Transition economies: Political economy in Russia, Eastern Europe, and Central Asia*, John Wiley & Sons, Hoboken: Wiley-Blackwell.
15. Ministarstvo finansija Republike Srbije (MFIN). Osnovni indikatori makroekonomskih kretanja, *Ministarstvo finansija Republike Srbije*, 8 October 2020. <https://www.mfin.gov.rs/dokumenti/makroekonomski-i-fiskalni-podaci/>
16. Narodna banka Srbije (NBS). Godišnji izveštaj o stabilnosti finansijskog sistema, *Narodna banka Srbije*, 10 October 2020. https://nbs.rs/export/sites/NBS_site/documents/publikacije/fs/finansijska_stabilnost_19.pdf
17. Perović, Jelelna. 2005. "Međunarodno kretanje kapitala kao generator i akcelerator globalizacije", *Ekonomija / Economics* 12(2): 369-383.
18. Radić, Nikola. 2019. „Strane direktne investicije kao katalizator ekonomskog rasta: Slučaj automobilske industrije zemalja Centralne i Istočne Evrope“, doktorska disertacija, Univerzitet Edokuns, Fakultet za Poslovnu Ekonomiju.
19. Sarbajit, Chaudhuri, and Ujjaini, Mukhopadhyay. 2014. *Foreign Direct Investment in Developing Countries*, India, Springer.

20. Stojanović, Dragica. 2018. "Strane direktne investicije, izvoz i ekonomski rast u Srbiji, *Poslovna ekonomija* 1: 54-72.
21. Stamenković, Stojan, i Kovačević, Miladin. (2016). "Dinamika BDP, investicija i stranih direktnih investicija (SDI) u Srbiji po izbijanju svetske ekonomske krize", *Strane direktne investicije u Srbiji i privredni rast*, 35-44.
22. Stepanović, Biljana. 2012. *Strane direktne investicije u Srbiji 2001-2011*. Beograd: Business Info Group.
23. United Nations Conference on Trade and Development, (UNCTAD 1999). World Investment Report 1999, Foreign Direct Investment and the Challenge of Development, United Nations, New York and Geneva.
https://unctad.org/system/files/official-document/wir1999_en.pdf
24. Veselinović, Petar. 2004. "Uticaj stranih direktnih investicija na razvoj nacionalne ekonomije, *Ekonomski horizonti* 6(1-2): 29-43.

FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN SERBIA

Summary: Foreign direct investments have a special place in the development policy of the Republic of Serbia. So far, Serbia has taken significant steps to attract as much foreign direct investment as possible. In terms of the importance and efficiency of the measures taken, our country is one of the most successful countries in the entire region. This is supported by the fact that the volume of foreign direct investments in our country is increasing from year to year. Incentives in tax policy and skilled and cheap labor are especially emphasized. The given incentives for attracting foreign direct investments have so far given significant results which are reflected in the increase of employment, exports, as well as in the positive effects on the country's balance of payments..

Keywords: Foreign direct investment, economic development, Serbia

БЕРЗАНСКИ ИНДЕКСИ КАО ИНДИКАТОР ИНВЕСТИЦИЈА

Сажетак: Берзе представљају такве специјализоване тржишне институције на којима се тргује стандардизованом и замењивом робом под којим се подразумева прецизно дефинисање квалитета и свих други перформанси робе. Трговина је омогућена берзанским узансима и строгим правилима у оквиру закона. Берзански индекси представљају основни индикатор значаја берзе на тржишту на основу којих се доносе одлуке о инвестицијама на берзанском тржишту. Циљ рада је да систематизује сазнања о историјској улози робних берзи на тржишту али и да укаже колики значај има развој информационих технологија на савремени значај берзи. Резултати истраживања показују да су берзански индекси основни индикатор стање и развоја робног тржишта и тенденције инвестиција. Закључак је да су берзански индекси битан чинилац развоја робног тржишта са посебним нагласком на њихов значај у пољопривреди. Они су показатељ привредних кретања и индикатор инвестиција.

Кључне речи: берзански индекси, трговина, роба, цена, маркетинг, инвестиције

Увод

Анализирајући робне берзе кроз историју увиђамо да је њихова улога значајна од самог почетка организоване трговине. Како су се мењале историјске околности и услови улога берзи је била све значајнија. Настанак термина робних берзи по једним научницима везује се за италијанску реч борса-кеса за новац а по другима произилази из познате трговачке породице из Брижа у Белгији где су се оснивале прве берзе и обављали већи и уноснији послови.

Робна берза је институција која организује повезивање понуде и тражње роба, односно хартија од вредности изведених из роба. (Ковачевић 2015,9).

* nedeljko.prdicns@gmail.com

Понуда и тражња и у историјском и савременом концепту рада берзи омогућава циљно тржиште на којем се жели обавити успешна трговина. Потенцијал тржишта берзи зависи од законских и других организационих могућности тржишта и развијености робне производње. Поред организационих најважнији ресурс трговања на берзама представљају информације преко маркетинг информисања и извештавања на основу којих се одлучује о улагању на берзанском тржишту. Глобалне информационе технологије омогућавају континуирану берзанску трговину и максималан вид сучељавања понуде и тражње робе и хартија од вредности које повећавају робну трговину.

На берзама се тргује тржишним материјалима, тзв. берзанским робама. Берзанске робе су робе стандардног квалитета који омогућује, за разлику од аукција где је роба присутна и опипљива, купопродају без присуства робе. (Ђорђевић 2019, 7).

Најзначајнија роба којом се тргује и инвестира на берзама углавном има стандарде квалитета. Стандарди се мере природним или вештачким својствима коју дефинише квалитетна основу чега се одређује цена робе. Дефинисани стандардни квалитет омогућује трговину без присуства робе са прописаним својствима и ценама и евентуалним минималним одступањима.

Берзански индекси су основни показатељ развоја финансијског и робног тржишта једне земље. Најважније финансијске институције за трговину представљају репрезентативни узорак на основу којег се може проценити стање финансијског тржишта и привредна кретања. Када су у питању берзански индекси трговине робом они приказују најважније тржишне актере на основу којих се може предвидети трговина и цена робе. Циљ рада је показати значај берзанских индекса у трговини са посебним акцентом на пољопривредно-прехрамбене производе.

Ризик промене цене акција односно ризик промене вредности берзанских индекса на акције значи да цене појединих акција могу да падну услед неповољних кретања на тржишту и тиме нанесу губитке инвеститорима. (Ђорђевић 2019, 15).

Предмет истраживања је трговина на берзанском финансијском и робном тржишту са посебним нагласком на пољопривредно-прехрамбене производе. Циљ је систематизацијом постојеће литературе и сазнања указати на значај робних берзи и берзанских индекса на развој трговине. Прегледом доступне литературе о значају берзи на светском тржишту, ставовима релевантних аутора и стањем берзанског тржишта у Републици Србији жели се пружити теоријска основа и указати на значај берзи, помоћу којих може доћи до повећања националне трговине и трговине у пољопривреди.

Дакле, међу најважније економске секторе привреде спадају енергетика и пољопривреда. Ако изузмемо друге битне секторе укупне привреде једне земље а концентришемо се на енергетику и пољопривреду уочавамо да је јефтина енергија окосница развоја. Развој пољопривреде и руралних подручја која чине преко 80% територије Србије а изложена је и тржишним ризицима, захтева посвећеност и управљање променама ради смањења ризике у пословању.

Временски деривати представљају савремен инструмент управљања ризиком па се пољопривредни произвођачи и дистрибутери енергената штите од топле зиме а пољопривредни произвођачи од мале или велике количине падавина. Република Србија је део светског берзанског тржишта па јој трговина путем берзи омогућава међународно присуство и могућност утицаја на сопствени развој и инвестиције.

Значај робних берзи за трговину и инвестиције

Трговина стандардизованом робом омогућила је берзама размену робе која не мора бити на месту куповине и продаје. Берзе су специфична тржишта која су уређена законом и имају строга правила и процедуре у току трговања. Провера квалитета и својстава робе морају бити у складу са њеном економском вредношћу и ценом. У историјском контексту значај берзи је растао развојем производних снага и односа. Њихова улога и значај зависио је и од осталих специјализованих тржишних институција као што су пијаце и сајмови.

Берза је институција намењена трговању робом чије су карактеристике опште познате и чије су количине размењиве. Роба којом се тргује, према томе, не треба да се налази на лицу места. За робу различитих карактеристика (памук, жито) установљени су типови. То су организована тржишта за промет пољопривредно-прехранбеним производима. (Влаховић 2013, 249).

С обзиром на чињеницу да се посебан акценат у раду даје робним берзама на којима се тргује пољопривредним и прехранбеним производима став претходног аутора им даје посебно место. Свака роба има стандардне вредности и типове производа из којих се може установити њихова вредност и цена. Свака национална привреда установљава специфична тржишта сразмерно националном богатству. Ако узмемо у обзир чињеницу да је тек сада донет закон о робним берзама увиђамо да Република Србија заостаје са националном стратегијом трговине у пољопривреди. Новосадска продуктна берза мора бити носилац развоја трговине у пољопривредно-прехранбеној индустрији. Развојем Новосадске и Београдске берзе створили би се услови за стварање финансијских институција које би омогућавале развој трговине пољопривредно-прехранбеном робом. Усвајањем и развојем стратегије развоја робно берзанског трговања омогућило би се стицање конкурентске предности у трговини овим производима. Развојем гасне мреже обезбеђивала би се јефтина енергија која би подупирала развој остале индустрије и услуга које су везане за развој пољопривреде.

Најзначајнији критеријуми за поделу берзанских послова јесу:

- Предмет трговине
- Место и време закључивања посла
- Број купопродајних уговора
- Циљ које уговорне стране желе да остваре
- Време доспећа (рочност) обавеза. (Ђорђевић 2019, 30).

Стандардизовани елементи трговања омогућавају планирање инвестиција помоћу битних критеријума места трговине и овлашћених берзанских трговаца. Стандардизовани берзански материјали, битно место трговине, планирања финансијских инвестиција и свих временских и просторних фактора који могу допринети ефикасности инвестиције у куповини или продаји робе дају берзама предност на домаћем и светском тржишту.

Процес трговине и процедуре склапања уговора унапред су дефинисани и временски ограничени. Ова својства берзама омогућавају посебан значај у трговини. Информатичка ера у светским токовима трговине, а посебно развој интернета и комуникација омогућили су електронску трговину на којој берзе на глобалном тржишту заузимају посебно место. Посебан значај берзи у трговини омогућавају заступници у трговини, брокери и дилери. Путем заступника омогућава се анонимност купаца и продаваца. Када се претходном значају додају и разне институције и фондови улога берзи на инвестиционим тржиштима је огромна. Све значајне инвестиционе институције попут комерцијалних банака, инвестиционих фондова, осигуравајућих друштава, приватних инвеститора и у одређеним ситуацијама централне банке одређене држава дају берзама примат у трговини на глобалном тржишту. Берзански послови су строго дефинисани и са утврђеним правилима дају могућност инвеститорима да остваре конкурентску предност на тржишту.

Маркетинг информациони систем одређене берзе даје све потребне информације од значаја за инвестиције на берзи. Ове информације су доступне и са других робних берзи па је упоредивост за инвестиције објективна. Интернет и електронска трговина омогућили су берзама статус глобалног тржишног механизма. Предвиђање информација у одређеним оквирима је могућа на основу свакодневних ажурираних података. Маркетинг информациони систем извештавања о пословањима берзи даје им статус светског места трговине.

Развојем одређених привредних и токова у трговини створили су се услови за оснивање Београдске берзе. Београдска берза основана је 1892. године на основу Закона о јавним берзанским циљевима Србије из 1886. године. Београдска берза основана је као акционарско друштво чији су оснивачи били банке, Поштанска штедионица и осигуравајућа друштва. (Прдић 2020, 611).

Ако погледамо историјски контекст развоја Београдске берзе и њихову улогу у савременој глобалној трговини увиђамо исте актере на тржишту као пре 150 година. Савремено тржиште берзи у Републици Србији неадекватно је регулисано и законским оквирима који су предуслов развоја робних и финансијских берзи. Тек 2019. године доноси се закон који даје правну основу за њихов развој на тржишту. Овај закон се званично примењује од 1. маја 2020. године. Законом ће се омогућити Продуктној берзи у Новом Саду трговина пољопривредним производима на домаћем тржишту. Индекс Продуктне берзе у Новом Саду је PRODEX који даје информације о кретању цена најзначајних ратарских култура и примарне пољопривредне производње.

Једна у низу битних новина је и увођење регулатора на робно-берзанском тржишту. Комисија за хартије од вредности организоваће надзор робног тржишта. То укључује контролу робних берзи, односно да ли испуња-

вају услове у складу са законском регулативом, ко и на који начин објављује цене, врши посредовање у трговању, да ли постоје манипулације ценама. (www.proberza.rs)

Најбитнија ставка у закону је гарантовање свих берзанских трансакција које су предмет трговине на робној берзи путем збирних рачуна и гарантних депозита. Омогућена је спот и терминска трговина закључивљањем форвард уговора. Када је у питању Продуктна берза она је тек овим законом добила институционални оквир за берзанско трговање. Пољопривредни произвођачи моћи ће да планирају своје стратешко пословање и предвиђају пословне активности. Најважнија новина је планско инвестирање и сетва ратарских култура од стране пољопривредних произвођача. Ценовни ризик и за произвођача и за купца биће у границана предвидивих планова на основу берзанских индекса. Токови новца и квалитет робе моћи ће се контролисати путем гарантних депозита и уговора а само тржиште омогућиће веће сучељавање понуде и тражње и развој пољопривреде.

Према предмету оснивања а у члану 1 овим законом уређују се услови за оснивање, послови и организација робне берзе, повреда интегритета на робно-берзанском тржишту, као и надзор над применом овог закона. (www.paragraf.rs).

Доношењем овог закона створиће се услови за развој трговине и укључивања домаћег тржишта у светске робне токове. Напокон се стварају услови за развој робно-берзанског тржишта који ће створити предуслове развоја домаће пољопривредне и прехрамбене производње. Створили су се услови за стратешко планирање у којој је цена најважнији фактор на основу којег се планира производња. Усвајањем стратегије развоја пољопривреде од примарне производње, продаје путем пијаца, складиштења и чувања на велетржницама, промоције и продаје путем пољопривредних сајмова. Пољопривредни сајмови као што је Новосадски могу промовисати и повећати трговину у пољопривреди и са берзама створити услове за динамичку конкурентску предност на тржишту.

Савремена улога берзи подразумева обезбеђивање равноправних услова трговања, посебно институционалног трговања и равноправности учесника. (Прдић 2019, 353).

Дакле, берза постаје регулатор организоване трговине која ће располагати наменским рачунима за контролу токова новчаних средстава и робе. Потребно је напоменути да домаћи произвођачи стварањем услова за берзанско трговање робом, требају пратити искуства трговине на другим робно-берзанским тржиштима и путем маркетинга и инструмената маркетинг микса промовисати своју робу. Овим законом посебно се омогућава развој новосадске продуктне берзе као основа развоја робно-берзанског тржишта. Његовим усвајањем стварају се институционалне основе развоја овог тржишта као предуслова иновационих и инвестиционих активности и повећања трговине.

Ценовни механизам омогућава адекватне подстицаје за одвијање таквих процеса. При датој понуди земљишта, већа пољопривредна производња повећава цене земљишта и земљишну ренту. (Begg et al. 2009, 519).

Пољопривреда по структури земљишта представља један од битних фактора развоја домаће производње и укупне националне економије. Али ако погледамо данашње стање пољопривреде, она је неразвијена а цена земљишта мала. Цене земљишта зависе од искоришћености капацитета и продуктивности рада. Значај пољопривреде у Републици Србији је огроман па се ови потенцијали морају искористити. Развојем тржишта у пољопривреди и прехранбеној индустрији повећао би се стандард становништва и са социолошког и еколошког аспекта.

Доминантне групе прехранбене индустрије су: производња брашна и производа од брашна, производња јестивог уља и производа од уља, производња шећера, производња и прерада воћа и поврћа, производња стерилизованог и пастеризованог млека, млечних производа, производња меса и прерађевина од меса, производња кондиторских производа, алкохолних и безалкохолних пића. (Михаиловић и др. 2013, 79).

Посматрајући структуру производа прехранбене индустрије увиђамо да је у једном делу дошло до напретка у техничко-технолошком и маркетиншком приступу тржишту. Поједини сектори у пољопривредној производњи и даље су ограничени нерешеним власничким односима и малим средствима за инвестиције. Према комуникацијским и искуственим сазнањима посебно се инвестира мало средстава у производњу шећера, воћа и поврћа. Ови производи развојем тржишта робних берзи могу увећати укупну производњу, извоз и удео пољопривреде у националној економији.

Временски деривати представљају нови алат управљања ризиком који омогућава компанијама да се заштите од смањења производње, односно потраживања количина роба и услуга, које је проузроковано неповољним временским приликама. (Ђорђевић 2019, 139).

Ако анализирамо историјски контекст промене цена робе видимо да су дериватни инструменти били у функцији контроле ризика промена цена робе на робним тржиштима. Конкретније у овом случају промене цена изазване су деловањем неповољних временских прилика, настале недовољним или прекомерним падавинама које изазивају флукуације цена.

Временски деривати креирани су у циљу заштите од неповољних временских прилика. Ризик неповољних временских прилика представља несигурност у будућим новчаним токовима и приходима као последица некатастрофалних временских прилика. (Brockett et al. 2005, 128).

Због концепције рада и предмета истраживања временски деривати у пољопривреди су посебно наглашени. Повољни климатски услови, природне карактеристике земљишта, природни и водни потенцијали, само су основни предуслови конкурентске предности док је пољопривреда неефикасна и недовољно искоришћена. Развојем пољопривреде повећао би се број запосленог становништва у руралним подручјима. Из наведеног произилази и низ импликација на друге сегменте друштва, као што су стандард, миграције, природни прираштај и др. Стварањем берзанског тржишта у пољопривреди створили би се услови за краткорочне и дугорочне уговоре у прехранбеној производњи, примарној пољопривреди у сврху тржишне позиционiranости.

У типичне робне деривате спадају деривати на обојене метале, енергенте, пољопривредне производе. (Маринковић 2014, 16).

У зависности од врсте берзе тргује се робним дериватима. Постоје берзанска терминска тржишта на којима имамо форварде, фјучерсе и опције на обојене метале, енергенте, пољопривредне производе и др. Од структуре берзе зависи број лотова, маргине трговине и индексни поени.

Глобално светско тржиште са слободним протоком роба и капитала помоћу берзи постаје нека врста јединственог повезаног тржишта за куповину различитих врста берзанских материјала а превасходно хартија од вредности. Промене на берзанском финансијском тржишту утичу и на осцилације цена роба и смањења инвестиција. Посматрајући глобално тржиште као целину уочавамо да се путем електронске трговине врши континуиран процес трговине приказан берзанским извештајима. Савремена информатичка ера омогућила је повезаност берзанских процеса у јединственој мрежу. Проток информација од значаја за трговину је свакодневан, па је берзама омогућена правовремена реакција на тржишне промене домаћих, регионалних и светских берзи.

Берзански индекси у функцији инвестиција

Берзански индекси представљају просек кретања цене робе или вредносних докумената најрелевантнијих предузећа или фондова који се на берзи котирају. Вредност берзанског индекса израчунава се на основу понуде и тражње на берзи стављајући у упоредни однос ранијег стања индекса у односу на нови. Овај индекс може бити поређење претходног дана или неког другог дана у зависности којом се робом тргује и које информације су битне за инвеститора. Њихова вредност се углавном изражава у вредносним поенима за одређени дан па се врло лако може проценити њихово кретање на тржишту. Међутим, то не значи да су индекси једини параметар инвестиција.

Индексна опција је кол-опција или пут-опција заснована на индексу тржишта акција као што је S&P 500 или индекс Њујоршке берзе. Индексне опције су везане за неколико индекса који одражавају целокупно тржиште акција, као и за неколико секторских индекса. (Bodie et al 2009, 471).

Индекси Њујоршке берзе обухватају акције на пример 500 компанија које се појављују на њујоршкој берзи. Ови индекси могу бити комбиновани и обухватати и све акције које се котирају на овој берзи. Ако анализирамо савремено тржиште берзи исчитавајући постојећу литературу увиђамо да се берзанско тржиште може посматрати као појединачна берза са свим елементима функционисања. Такође берзе можемо посматрати и по регионалном принципу и значају које имају у трговини робом или хартијама од вредности.

Основна улога опција на финансијском и робном тржишту јесте у смањењу ризика трговине. Ако узмемо за пример пољопривредно-прехранбену производњу помоћу индекса опција обезбеђује се ризик од већег пада цена акција или робе. Најбитнија улога индекса опција је прихватање и трансфер ризика на оне субјекте који су спремни да их плате. Трговање опцијама је нај-

популарнији и најраспрострањенији облик пословања на терминским берзанским тржиштима.

Осим фјучерсима на велике индексе акција, данас се може трговати и фјучерсима на појединачне акције и индексе са уском основом. (Bodie et al 2009, 557).

Трговање фјучерсима на велике акције на основу оквирног кретања берзанских индекса глобални је део трговине на берзи. Трговина фјучерсима на уговоре појединих компанија одвија се из разлога трговине акцијама најликвиднијих компанија. Ова трговина је ограничена и процењује се посебним значајем те компаније на берзанском тржишту. Индексни фјучерси омогућавају компанијама да инвестирају у акције или робе као општи део берзанског тржишта. Инвестиције у појединачне акције омогућавају стратешку позицију компанији у берзанском индексу.

Пасивно инвестирање или индексирање је омиљена стратегија оних који сматрају да су тржишта у суштини ефикасна. Иако управљање пасивним портфолијима захтева ефикасну организациону и трговачку структуру, очигледно је да постоји мања потреба за познавањем финансијске анализе или портфолио стратегије ако смо ограничени на управљање индексним портфолијима. (Bodie et al 2009, 573).

Ако индексирање применимо на пољопривредну производњу можемо закључити да ова тржишта нису увек ефикасна и да је потребна већа финансијска анализа због ограниченог управљања индексним портфолијом. У анализи финансијске позиције потребно је укључити и претпоставку да на тржиште у пољопривреди утичу и други фактори попут климатских, подстицајних, фактори цена и безбедност производа. Дакле, активно управљање инвестицијама у пољопривреди подразумева стратегију развоја, трговине, продаје па све до појединачних уговора. План производње у пољопривреди мора бити део плана пласмана и стратегије управљања инвестицијама.

Ради објективније анализе индекса осврнућемо се на индексе Београдске берзе. Индекси Београдске берзе пондерисани су тржишном капитализацијом и могу служити као подлога за креирање структуралних производа и деривата на домаћем и иностраном тржишту. На Београдској берзи индекс се израчунава према просеку кретања вредносних папира репрезентативних компанија које имају најбољи статус на берзи. Индекси на Београдској берзи израчунавају се у вредносним поенима.

У овом тренутку Београдска берза производи два индекса:

- BELEX15 – позициониран као водећи индекс Београдске берзе, описује кретање цена најликвиднијих српских акција и рачуна се реалном времену.
- BELEXлине – општи основни „бенчмарк“ индекс Београдске берзе, чија се вредност рачуна на крају трговачког дана. (www.belex.rs).

Индекси Београдске берзе показују кретање цена најважнијих тржишних актера исказани у индексним поенима који изражавају раст или пад цена акција у односу на претходни дан. Ови индекси такође показују однос општег индекса трговине упоређујући га са најважнијим актерима трговине на берзи.

Када анализирамо финансијске и робне индексе можемо закључити да су на неки начин међусобно зависни. У практичном смислу то значи да криза на финансијском тржишту може довести до повећања цене робе. Наравно, ови индекси су везани и за стање најважнијих светских валута. Осцилације берзанских индекса у кризним ситуацијама даје могућност инвеститорима улагање у робе на берзанском тржишту. Инвестирање у робе, ефикасно је посматрајући кретање индекса на дужи рок. Робе у пољопривреди које имају стратешки значај у пољопривредно-прехрамбеној производњи могу донети добру зараду у зависности од рода и позиције предузећа на тржишту. Ако узмемо пшеницу, памук, шећер, воће и поврће и годину у којој је добар род цене на робним берзама ће падати. Обрнут случај доводи до повећања цена и веће зараде. Зато је анализа робних индекса основни индикатор инвестирања како појединачног предузећа, сектора пољопривредно-прехрамбене производње и националне економије на светском берзанском тржишту.

Критички осврт и предлози

Усавремено време постоји велики број берзанских индекса на светском тржишту који на основу сврхе постојања мере одређена тржишна кретања. Ако посматрамо тржиште једне берзе, једне земље, тржиште хартија од вредности, однос националног и другог тржишта, појединачне привредне гране, сваки део се може мерити одређеним индексом. Основни циљ индекса је да једнозначно покаже и усмери предузећа у предвидив правац инвестирања.

Састав било ког индекса Београдске берзе не може се сматрати препоруком за инвестирање у било коју компоненту индекса, те стога Београдска берза не прихвата одговорност за последице инвестиционих одлука насталих коришћењем индекса и пратећих коефицијената. (www.belex.rs).

Посматрајући берзанске индексе као индикатора, можемо констатовати да су они предуслов за инвестирање. Берзе имају информациону улогу и служе прогнозирању тржишних кретања као предуслова инвестицијама. Понуда и тражња одређене робе или финансијских деривата дају предузећу инвеститору поуздану основу на основу које може донети одлуку у блиској будућности. Дакле, информације са берзе постају основа инвестиција а берзански индекси приближавају инвеститора одлуци где улагати на основу обима трговине и постигнуте цене најважнијих чинилаца тржишта.

Берза представља основни индикатор стабилности и развоја једне земље. (Божић и др. 2009, 81).

Берзански робни канал продаје преко берзанских индекса показује стање привреде земље у време привредног раста или стагнације. Берзански индекси омогућавају анализу пословања на основу реалних података са тржишта па су најважнији чинилац за доношење инвестиционих одлука.

Државна помоћ може имати више облика, који се разликују по природи дате помоћи и по условима који су повезани са њом. Сврха помоћи може бити

охрабривање правног лица на предузимање неких активности. (Милојевић и др. 2020, 621).

Државна помоћ може бити велики ослонац повећања производње, откупа пољопривредних производа, развоја продаје путем пијаца, велетржница, пољопривредних сајмова и робних берзи. Јавно промовисање државне помоћи, откупа производа, смањење сиве економије допринеће већој продаји пољопривредних производа, ликвидности у пословању и запошљавању радника. Савремени систем пословања у виду знања и маркетинга допринеће националној промоцији домаће пољопривредне производње. Електронско пословање и систем праћења светског тржишта омогућиће и домаћим произвођачима укључивања у систем светске трговине путем развоја берзи на тржишту Србије.

На основу ставова познатих аутора, појединачних значаја Београдске и Новосадске берзе посматрајући их кроз вредност берзанских индекса, можемо установити да су берзанска тржишта међусобно повезана и зависна. Пад вредности индекса на једној берзи рефлектује се на тржишну позицију учесника трговине на другој берзи. Берзански индекси домаћих берзи и других регионалних и светских берзи међусобно су зависни и утичу једни на друге. Цена робе исказане путем берзанских индекса утичу и на стабилност финансијских тржишта и обрнuto.

Анализа стања берзи и робних берзи на тржишту Републике Србије показује да је неопходно усвојити стратегију развоја берзи у законским оквири-ма, због развоја робне берзе у Новом Саду и Београдске берзе као индикатора финансијских кретања. Ако знамо, да је преко 80% подручја Републике Србије рурално, онда се намеће прост закључак да је стратегија развоја производње и трговине неопходна. Полазећи од ове чињенице јасно је да се развојем овог тржишта може остварити кокнурентска предност на регионалном тржишту али и развојем берзи укључити у светске токове робне трговине. Системском анализом свих ратарских култура у пољопривреди даће се подстицај појединцима за улагање у пољопривреду. Подстицајем улагања путем државне помоћи омогућиће се производња појединих култура на основу понуде и тражње. Наиме, неопходно је анализирати просечне берзанске индексе за улагање, створити такве финансијске институције које ће улагати у производњу на основу анализе тржишта изведеног из робних индекса. Одговарајућом маркетинг стратегијом, нагласити значај развоја домаће пољопривреде и руралних подручја са аспекта продуктивности, и еколошко безбедних производа. Стратегијом дистрибуције путем пијаца, велетржница, аукцијске трговине и пољопривредних сајмова створити оквире кокнурентности привреде и подстицати развој берзанског тржишта ради учешћа на међународном тржишту.

Закључак

Нестабилност и кризе на светском финансијском тржишту проузрокују и пад тражње и смањење робне трговине изазване ценовном нестабилношћу. Нестабилност на финансијским тржиштима и берзама проузрокује пад акција и

смањењу укупних пословног и привредног амбијента. Упоређујући и анализирајући просечне берзанске индексе како на финансијским тако и робним тржиштима уочавамо међузависност на финансијске и привредне токове. Опште је позната чињеница да прве веће кризе почињу на финансијским тржиштима и робним берзама утичући тако на стање привреде. Ако знамо да је пад вредности акција водећих компанија које представљају такозвану индексну корпу, закључујемо де се прелива индиректно и на акције других компанија. Када су у питању робни индекси ситуација је сличне јер кризе финансијских институција индиректно утичу и на понуду и тражњу роба. Пад вредности и обима трговине на берзама углавном доводи до смањења инвестиција и кризе привреде. Посматрајући берзе као глобална тржишта која континуирано раде 24 часа, можемо закључити да су тржишта берзи међусобно повезана и зависна. Пад цена одређене робе на водећим светским робним берзама а посебно нафте и гаса проузрокује низ узрочно-последичних индикатора на привреду.

Анализом просечних берзанских индекса на домаћем тржишту пољопривредних производа уочавамо јаку међузависност са финансијским средствима. Вредност робних берзанских индекса великих светских берзи индиректно утиче и на домаће и регионалне тржишне учеснике на робној берзи. Такви утицаји доводе до смањења поверења у берзе и смањења трговине које са осталим факторима доводе до нестабилности тржишта. Закључак је да су берзе највећа светска робна тржишта трговине стандардизованом робом. Њихов значај је огроман за обим трговине и инвестиција па се евентуалне кризе морају предвиђати и њихова штетност за трговину и инвестиције смањивати. Држава својим механизмима заштите трговине може помоћу инвестиционих институција и фондова допринети стабилности тржишта утичући на вредност берзанских индекса водећих компанија ради стабилности привреде. Осигуравајуће куће и приватни здравствени фондови могу умногоме одиграти значајну улогу у очувању вредности берзанских индекса и подупрети инвестиције.

Литература

1. Милојевић Иван, Михајловић, Милан. (2020): *Рачуноводствени третман државних давања и обелодањивање државне помоћи*, Култура Полиса, бр. 42, стр. 619-630.
2. Прдић, Недељко (2019): *Ефекти трговине на берзи*, Култура Полиса, бр. 40, стр. 353-362, Нови Сад
3. Прдић, Недељко. (2020): *Историјски значај трговине на Београдској берзи*, Култура Полиса, бр. 41, стр. 609-619, Нови Сад
4. Влаховић, Бранислав (2013): *Тржиште агроиндустријских производа*, Универзитет у Новом Саду, Пољопривредни факултет, Нови Сад.
5. Begg, David, Fischer, Stanley, Dornbusch, Rudiger. (2010): *Ekonomija*, Data Status, Beograd
6. Bodie, Zvi, Kane, Alex, Marcus, Allan J. (2009): *Osnovi Investicija*, Data Status, Beograd

7. Božić, Dragan, Todorović, Tomislav (2009): *Berzansko poslovanje efektima sa posebnim osvrtom na trgovanje i aktuelnosti sa Beogradske berze*, Škola biznisa-br. 4. str. 80-92, Novi Sad
8. Brockett, Patrick., Wang, Mulong, Yang, Chuanhou. (2005): *Weather Derivatives and Weather Risk Management and Insurance Review*, 8 (1), pp. 127-140, Wiley
9. Đorđević, Bojan (2019): Robne berze - Terminska trgovina i robni derivati, Monografija, Fakultet za menadžment, Zaječar
10. Kovačević, Vlado (2015): Robno – Berzansko Poslovanje, Monografija, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd
11. Marinković, Srđan. (2014): *Mikrostruktura savremenih tržišta derivata*, Ekonomske teme, br. 1, str. 16-17, Niš
12. Mihailović, Branko, Cvijanović, Drago, Paraušić, Vesna (2013): *Analiza performansi primarne poljoprivredne proizvodnje i prehrambene industrije Srbije*, Agroznanje, br. 1, str. 77-85, Banja Luka
13. „Zakon o robnim berzama Republike Srbije”, <https://paragraf.rs/propisi/zakon-o-robnim-berzama.html>, приступљено 28.11. 2020
14. „Istorijat”, *Produktna Berza AD Novi Sad*. <https://www.proberza.co.rs/info/istorijat>, приступљено 21.12.2020
15. „Osnovni pojmovi berzanske terminologije”, *Beogradska berza A.D.* https://www.belex.rs/proizvodi_i_usluge/tecnik, приступљено 28.12.2020

STOCK EXCHANGE INDICES AS AN INVESTMENT INDICATOR

Summary: Stock exchanges are such specialised market institutions where standardised and tradable goods are traded and exchanged, which means precisely defining the quality and all other performances of goods. Trading is enabled by stock exchange customs and strict rules within the law. Stock exchange indices are the basic indicator of the importance of the stock market in the market on the basis of which decisions on investments in the stock market are made. The aim of this paper is to systematise the knowledge about the historical role of commodity exchanges on the market, but also to indicate the importance of the development of information technologies on the modern significance of stock exchanges. The results of the research show that stock exchange indices are the basic indicator of the state and development of the commodity market and investment tendencies. The conclusion is that stock exchange indices are an important factor in the development of the commodity market with special emphasis on their importance in agriculture. They are an indicator of economic trends and an indicator of investment.

Keywords: stock exchange indices, trade, goods, price, marketing, investments

ИВАНА МАРАШ*

ДАРКО ГОЛИЋ**

Правни факултет за привреду и правосуђе
Нови Сад

UDC: 347.73:343.8

Прегледни рад

Примљен: 01.02.2021

Одобрен: 12.02.2021

Страна: 279–291

DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.1r.4.03

ПРОБИЈАЊЕ ПРАВНЕ ЛИЧНОСТИ

Сажетак: Предмет рада јесте институт пробијања правне личности – анализа нормативних оквира као и случајева из судске праксе код примене овог института. Првенствени циљ овог рада јесте ближе упознавање са институтом пробијања правне личности, као битним изузетком од начела ограничене одговорности код појединих правних форми привредних друштава и препознавање великог значаја који још увек није у потпуности искоришћен у пракси. Закључак изведен приликом истраживања јесте да је неопходно прецизније и јасније позитивноправно уређење овог правног института, како би се уједначила судска пракса а повериоцима олакшала примена и доказивање права кроз институт пробијања правне личности. Уз прецизније уређење законских одредаба и позитивне примере судске праксе, повериоци би били охрабрени да знатно чешће користе овај институт. Методи који су коришћени у раду су: догматски метод, нормативни метод, компаративни метод као и аксиолошки метод, детаљније објашњени у наставку рада.

Кључне речи: пробијање правне личности, одговорност, злоупотреба, привредно друштво, повериоци

Увод

Предмет овог рада јесте институт пробијања правне личности – теоријско правни као и позитивно правни угао сагледавања. Рад је заснован на општој и полазној хипотези да институт пробијања правне личности, иако уведен још пре више од сто година на енглеском и америчком тлу и установљен у српском законодавству пре више од тридесет година, ипак није заживео у судској пракси у пуном обиму, те се врло ретко користи, чак и кад има више основа за коришћење истог.

У тој намери је, а како би се боље разумео овај институт, неопходно да се на самом почетку рада, направи разлика између правних форми друштва,

* ivanamaras.18@gmail.com

** g.darko83@gmail.com

које предвиђа важећи Закон о привредним друштвима, као и да се коришћењем различитих метода, прикаже историјат увођења института у позитивно законодавство као и у законодавства других земаља. Затим, да се обради сам значај увођења института у наше законодавство и објасне одредбе важећег закона којим је регулисан овај институт. На крају, и не мање важно, битан сегмент рада, усмерен је и ка судској пракси, с обзиром на то да је овај институт и продукт првенствено судске праксе, која је утицала на даљи развој овог института, утрла пут и обликовала правац коришћења и бољег разумевања истог.

Све наведено, указује на преку потребу чешћег коришћења и заступљености овог института у пракси. Првенствено, чешћа употреба овог института имала би превентивни карактер, с обзиром на то да би лица, која би злоупотребила своја овлашћења у недозвољене сврхе, имала појам о последицама и санкцијама за њихове недозвољене радње. Самим тим, случајеви злоупотребе би били ређи у пракси. Надаље, већа заступљеност овог института, дала би допринос и бољем разумевању од стране поверилаца, који за сада, услед неуједначене праксе и недовољно уређених законских одредаба, врло ретко користе могућност судске заштите њихових права. Дакле, успешна заштита права поверилаца кроз овај институт као и јасна процедура заштите, представљала би у правом смислу одбрамбени механизам за различите поступке злоупотребе. На овај начин, подигла би се свест о јасној могућности судске заштите не само чланова друштва која би могла да врше одређене злоупотребе, већ и оштећених поверилаца. Такође, и судови и поступајуће судије, би кроз чешћу примену овог института уједначили праксу, чиме би допринели и правној сигурности свих учесника.

Основни смисао увођења овог правног института јесте заштита поверилаца, супростављање и спречавање преварних радњи као и лична одговорност чланова, акционара и командитара за штету причињену повериоцима у законном тачно предвиђеним случајевима, те сматрамо да ће употреба овог института тек добити на значају у будућности.

Методи који су коришћени у раду су:

1. *Догматски метод* – као полазни метод ради утврђивања значења правних норми који се односе на институт пробијања правне личности као и сагледавања права и обавеза која се утврђује кроз правне норме. Како сагледавање правних норми – *онаквих какве су*, није довољно коришћени су и други методи (Радовић, 2017, 17);
2. *Нормативни метод* – ради утврђивања састава и односа појединих норми и функционисања целовитог правног система као целини;
3. *Историјски метод* – ради истраживања порекла, развоја и промена института пробијања правне личности;
4. *Компаративни метод* – како овај институт постоји и у законодавству других земаља, од изузетне је важности да користећи овај метод упознамо особености овог института у другим земљама а самим тим и достигнућа нашег законодавства као и евентуално преузимање појединих одредаба, како би се овај институт што детаљније регулисао и дао позитивне ефекте у пракси;

5. *Аксиолошки метод* – ради оцене актуелног стања, приказивања какво би право требало бити као и предлога одговарајуће промене.

Привредно друштво и правне форме друштва

Привредно друштво је правно лице које обавља делатност у циљу стицања добити. (ЗПД 2019, чл. 2) Према правној форми друштво може бити: ортакчко друштво, командитно друштво, друштво са ограниченом одговорношћу и акционарско друштво. (ЗПД 2019, чл. 8) Законом о привредним друштвима уређује се, између осталог, и положај привредних друштава и других облика организовања, а нарочито њихово оснивање, управљање, статусне промене, промене правне форме, престанак као и правни положај предузетника. Некадашња подела предвиђена Законом о предузећима предвиђала је поделу на друштва лица и друштва капитала коју можемо и данас применити на правне форме предвиђене важећим Законом о привредним друштвима. Тако можемо рећи да код друштва капитала акценат није на личним везама чланова, те се тако удели лакше преносе, док субјективни елементи код појединог члана не доводе до престанка друштва.

Друштво са ограниченом одговорношћу је „друштво у коме један или више чланова друштва имају уделе у основном капиталу друштва, с тим да чланови друштва не одговарају за обавезе друштва осим у случајевима предвиђеним чланом 18. овог закона” (ЗПД 2019, чл. 139). Акционарско друштво је „друштво чији је основни капитал подељен на акције које има један или више акционара који не одговарају за обавезе друштва, осим у случају из члана 18. овог закона.” (ЗПД 2019, чл. 245). Командитно друштво је „привредно друштво које има најмање два члана, од којих најмање један за обавезе друштва одговара неограничено солидарно (комплементар), а најмање један одговара ограничено до висине свог неуплаћеног, односно неунетог дела (командитор)” (ЗПД 2019, чл. 125).

Као што се из наведених дефиниција да уочити, чланови код друштва са ограниченом одговорношћу, акционари код акционарског друштва као и командитора код командитног друштва не одговарају неограничено. Управо чињеница да се повериоци не могу наплатити из личне имовине чланова друштва, акционара као и командитора, да они сносе ризик само до висине свог унетог улога, затим одвојеност имовине друштва од имовине њених чланова, довела је у пракси до различитих случајева злоупотребе правног лица. Дакле, позитиван аспект ограничене одговорности везан је за просперитет привреде и економије, с обзиром на то да се оснивачи лакше опредељују да оснују привредно друштво и покрену сопствено пословање. Међутим, негативна страна односи се на евентуална оштећења поверилаца, који услед правила о ограниченој одговорности у појединим случајевима не могу да наплате потраживање.

Како би се стало на пут различитим злоупотребама и изигравању поверилаца, судска пракса је створила један нов правни институт – пробијање пра-

вне личности. Као продукт судске праксе по пореклу и природи, овај институт, иако давно уведен у наше законодавство, још увек није довољно регулисан, те је препуштено судској пракси да одговори на различита питања и недоумице при коришћењу овог института.

Увођење института пробијање правне личности у позитивно законодавство

Како бисмо што боље упознали институт пробијања правне личности, од значаја је да сагледамо историјски пут развоја овог института не само у нашем законодавству већ и у законодавству других земаља. Следствено наведеном, у наставку ћемо дати приказ историјског развоја као и упоредно правни приказ развоја овог института. Формална основа за увођење правног института – пробијање правне личности, као противтеже ограниченој одговорности, створена је тек 1989. године, када је први пут Законом о изменама и допунама Закона о предузећима прописано: „Ако једини деоничар деоничког друштва, једини члан друштва са ограниченом одговорношћу или једини власник приватног предузећа својим радњама или мешањем своје имовине или имовине предузећа ствара код других привид привредног идентитета са предузећем, одговара повериоцима за обавезе предузећа неограничено солидарно” (Закон о изменама и допунама Закона о предузећима 1989, чл. 140а) Од тада па надаље, овај институт је у служби заштите поверилаца и уједно се дао одговор на питање „како решити равнотежу између власти и одговорности?” (Миленовић, 1990, 121). Из поменутог члана, произлази да је било потребно да кумулативно буду испуњене две претпоставке и то:

- 1) да се ради о једноперсоналном друштву
- 2) да је створен привид код трећих особа о привредном идентитету друштва и његовог јединог члана

Даљим изменама Закона о предузећима из 1996. године, предвиђено је да одговорност за обавезе друштва одговарају и оснивачи, чланови акционари и чланови управе и извршног одбора директора, те да њихова одговорност постаје неограничена. Приказ позитивноправног уређења и примене овог института даћемо у наставку овог рада.

Институт пробијања правне личности у законодавству других земаља

Институт пробијања правне личности представља производ англосаксонске судске праксе. На европском тлу једна од првих држава, која је почела са применом овог института била је Немачка.

1987. године од стране Дома Лордова у Енглеској, установљен је овај институт поводом случаја *Salomon v A Salomon Co & Ltd*. У наредном делу приказаћемо чињенични опис овог случаја. Саломон је био индустријалац, трговац

кожом и произвођач чизама. Након одлуке да фирму пререгиструје у акционарско друштво, следећи одредбе закона, Саломон је, уз себе као оснивача, укључио и своју жену и петоро деце (фиктивни оснивачи). Након што је друштво запало у кризу и над њим покренут стечајни поступак, повериоци су захтевали да за дугове одговара и стварни оснивач Саломон. Првостепени и другостепени суд су усвојили наводе поверилаца, те утврдили да је Саломон обмануо повериоце. Међутим, након обарања пресуде од стране Дома Лордова, случај је изазвао различите полемике и свакако допринео развијању института пробијања правне личности.

Једно од предвиђених решења које прописује енглеско право јесте и правило о солидарној одговорности свих чланова друштва у случају пробијања правне личности. Иако можда прешироко постављено правило и, може се рећи, не потпуно праведно према осталим члановима друштва, овакво решење може да доведе и до повећане међусобне контроле самих чланова, чиме се смањује могућност злоупотребе.

Један од значајних случајева из праксе које су отвориле пут увођењу института пробијања правне личности јесте и случај *Daimler v. Continental Tyre Co*, у коме је донета пресуда у корист тужитеља – компанији регистрованој у Великој Британији а чији су акционари и директори били немачки држављани. Наиме, како се случај догодио за време важења Прокламације о забрани трговине са непријатељем, суд је упркос томе донео одлуку у корист тужитеља на бази мишљења да се „непријатељем сматрају само оне компаније које су регистроване у непријатељској земљи”. Дакле, како је компанија била регистрована у Великој Британији, иста није могла бити сматрана непријатељском.

Као једна од првих територија на којој се развио овај институт биле су и територије Сједињених Америчких Држава под називом *lifting/piercing of corporate veil* – пробијање заштитног вела који пружа правна личност. „Још почетком XX века амерички судови су закључили да, нарочито у случају преваре од стране члана, треба третирати компанију као да није посебан правни субјект и, захваљујући томе, успоставити непосредну одговорност члана за обавезе компаније” (Радовић, 2019, 41). Слично уређење постојало је и у аустријском, швајцарском и шпанском законодавству.

Осим наведених, и у француском праву се посебна пажња посвећује ситуацијама које се могу подвести под институт пробијања правне личности. Тако се повериоцима даје могућност подношења тужбе против свих чланова друштва, односно лица која су деловала у њихову корист, уколико друштво није регистровано а послује као да јесте, што се проширује и на оснивање фиктивних филијала а све са циљем прикривања лица који стоје иза оваквих поступака.

У италијанском праву се још од 1942. године помиње да чланови друштва капитала могу у неким случајевима бити укључени у одговорност за обавезе правног лица. То се објашњава теоријом „скривеног предузетника” јер све користи из пословања друштва ужива тај фактички доминус, а за узврат ризик за пословање се своди само на уложени капитал, који је по правилу, мали и

недовољан (Васиљевић, 2005, 21). У законодавству Мађарске предвиђено је, између осталог, да је довољан услов за примену овог института да је друштво једночлано. Међутим, поједини аутори сматрају ову одредбу непотребном, с обзиром на то да, иако се у највећем броју случајева ради о једночланим друштвима, исто не мора да буде правило.

По узору на европске правне системе (немачки, словеначки и донекле италијански систем) овај правни институт установљен је и на подручјима бивших југословенских земаља. У Републици Хрватској овај институт регулисан је одредбама Закона о трговачким друштвима. Чланом 10., тачка 3., овог Закона још 1993. године прописано је: Онај ко злоупотребава околност да као члан трговачког друштва не одговара за обавезе друштва не може се позивати на то да по закону не одговара за те обавезе”. Данас је овај институт у Републици Хрватској решен на скоро идентичан начин како је регулисан и у Републици Србији.

Такође, сличне одредбе налазе се и у македонском Закону о трговачким друштвима. Осим наведеног, и Законом о привредним друштвима Босне и Херцеговине, чланом 5., превиђено је да „сваки члан друштва са неограниченом солидарном одговорношћу и комплементар у командитном друштву одговара за обавезе друштва неограничено солидарно цјелокупном својом имовином.”

Појам и значај увођења института пробијања правне личности у законодавство Републике Србије

Институт пробијања правне личности у Републици Србији регулисан је Законом о привредним друштвима. Чланом 18. овог закона предвиђено је да командитор, члан друштва с ограниченом одговорношћу и акционар, као и законски заступник тог лица ако је оно пословно неспособно физичко лице, који злоупотреби правило о ограниченој одговорности одговара за обавезе друштва.

У закону су тачно наведени поједини случајеви у којима ће се сматрати да постоји злоупотреба из става 1. овог члана нарочито ако то лице:

- 1) употреби друштво за постизање циља који му је иначе забрањен;
- 2) користи имовину друштва или њоме располаже као да је његова лична имовина;
- 3) користи друштво или његову имовину у циљу оштећења поверилаца друштва;
- 4) ради стицања користи за себе или трећа лица умањи имовину друштва, иако је знало или морало знати да друштво неће моћи да извршава своје обавезе.

Из наведених одредаба уочавамо да законодавац прописује најчешће случајеве који се имају сматрати злоупотребом правила о ограниченој одговорности, чиме је олакшао статус повериоца, првенствено у препознавању

оваких радњи као основа за подношење тужбе а потом и приликом доказивања да су заиста и предузете радње које представљају злоупотребу. Међутим, како је овај институт настао као резултат судске праксе, законодавац је оставио судској пракси да га додатно уобличи и допуни, те да се кроз праксу утврди који се још случајеви злоупотребе могу подвести под овај институт. Институт пробијања правне личности јесте институт компанијског права пре свега у служби заштите поверилаца. Дакле, под пробијањем правне личности привредног друштва подразумевају се различите злоупотребе друштва у циљу изигравања поверилаца а све у намери да на противправан начин остваре корист или оштете повериоце. „У том случају суд „подиже вео” тј. „пробија” правни субјективитет привредног друштва и члана друштва, који иначе не одговара за обавезе друштва, проглашава одговорним за обавезе друштва и тако га спречава да се иза „вела” („омота, завесе”) правног субјективитета друштва сакрије” (Царић и др. 2016, 55). Овај правни институт је од изузетног значаја код командитног друштва, где је командитор нарочито заштићен. Већ смо навели да са једне стране исти има ограничену одговорност, док је са друге стране заштићен и самим присуством комплементара, чија је одговорност неограничена, те је повериоцима значајно олакшана наплата из личне имовине комплементара. Увођењем овог института, повериоцима се пружа могућност да у случају злоупотребе, користећи, законом предвиђена средства, своје потраживање могу да наплате и из личне имовине командитора. Такође, чињеница да се оснивачи најчешће опредељују да оснују друштва са ограниченом одговорношћу, акционарска и ређе командитна друштва, управо из разлога њихове ограничене одговорности, још више указује на значај овог института. Предности оснивања друштва са неограниченом одговорношћу су бројна, те је ово разлог да иста чине преко 90% свих привредних друштава у нашој земљи. Као што смо већ навели, један од разлога, лежи у чињеници ограничене одговорности чланова, али и у једноставној процедури оснивања и пословања, нижи трошкови регистрације друштва у Агенцији за привредне регистре, одређени порески аспекти и др..

Увођењем института пробијања правне личности подиже свест чланова, акционара и командитора да заштита у виду ограничене одговорности постоји само уколико не постоје разни поступци злоупотребе, те тако само постојање института пробијања правне личности има и превентивни карактер. Без постојања овог института различити поступци злоупотребе би постали правно прихватљиви, те повериоци не би имали адекватну заштиту. Само постојање овог института није довољно за заштиту повериоца, чак и уколико је евидентно да постоје различите радње злоупотребе чланова друштва, нпр. мешање имовине друштва са личном имовином, коришћење новца друштва за личне потребе у виду куповине куће, аутомобила, плаћање личних рачуна са рачуна привредног друштва и слично. Дакле, битно је да надлежан суд утврди да постоји радња злоупотребе, да обавезе чланове да врате одређени дуг предузећа, који је последица оваких радњи, те да на овај начин пруже адекватну заштиту повериоцима.

Неопходно је дакле подношење иницијалног акта – тужбе. Тужбу могу поднети искључиво повериоци, не и друга лица. Тужба мора да буде уредна, те да испуњава све што је Законом о парничном поступку предвиђено да би по истој могло да се поступи. Дакле, неопходно је да буде у писаном облику као и да садржи означање суда, имена и презимена, пребивалишта или боравишта странака, њихових законских заступника и пуномоћника, уколико их имају, предмет спора, садржину изјаве, потпис подносиоца, прецизан захтев, чињенице на којима овај захтев заснива као и доказе (ЗПП 2018, чл. 98) Такође, од изузетног значаја јесте и правило о терету доказивања, које предвиђа да странка која тврди да има неко право, сноси терет доказивања чињенице која је битна за настанак или остваривање права, осим ако законом није другачије прописано (ЗПП 2018, чл. 231, ст. 2). Конкретну радњу, која представља злоупотребу, мора, дакле, да утврди суд. Сам поступак који је предвиђен законским одредбама јесте од значаја и за самог члана друштва за кога се сматра да је злоупотребио правни субјективитет друштва, с обзиром на то да га штити од повериоца који износе евентуално неосноване тврдње злоупотребе од стране тог члана. На овај начин, суд доноси коначну одлуку о основаности или неоснованости овако постављеног тужбеног захтева. Дакле, искључиво у судском поступку суд утврђује да ли је тужбени захтев основан, односно да ли су испуњени услови за пробијање правне личности. Нарочито значајно јесте да се примењују посебна правила Закона о парничном поступку која важе за поступак у привредним споровима, док се супсидијарно примењују општа правила парничног поступка. Одредбама закона, између осталог, предвиђена су посебна правила који спорови се имају сматрати споровима мале вредности (када тужбени захтев који се односи на потраживање у новцу не прелази динарску вредност од 30.000 евра по средњем курсу Народне банке Србије на дан подношења тужбе), да се у привредним споровима спорне чињенице доказују исправама по правилу као и да ревизија није дозвољена ако вредност предмета спора побијаног дела правноснажне пресуде не прелази динарску вредност од 100.000 евра по средњем курсу Народне банке Србије на дан подношења тужбе.¹

Из напред наведеног, уочавамо да се тужба подноси против члана који је злоупотребио правни субјективитет привредног друштва а не против друштва, што значи да су остали чланови изузети, те да се на њих и даље примењује правило о ограниченој одговорности. За разлику од осталих чланова, члан који је злоупотребио правни субјективитет друштва постаје солидарно одговоран за обавезе друштва према повериоцима. На овај начин само привредно друштво као и други чланови, стављени су у заштиту, како не би сносили последице за поступке једног од чланова.

¹ Види Закон о парничном поступку, „Службени гласник Републике Србије”, бр. 72/2011, 49/2013 – одлука Уставног Суда, 74/2013 – одлука УС, 55/2014 и 87/2018, чланови од 480. до 487.

Застарелост и надлежност судова

Одредбама важећег Закона о привредним друштвима јасно и прецизно је дефинисана стварна и месна надлежност суда који поступа, а све с обзиром на то да је у ранијој пракси, утврђивање надлежности суда, проузроковало недоумице, те су се поступци водили и пред привредним судовима и пред судовима опште надлежности. Тако је предвиђено да поверилац друштва може поднети тужбу надлежном суду према седишту друштва. Осим наведеног, јасно су прецизирани и рокови застаре – субјективни рок од шест месеци од дана сазнања за злоупотребу и објективни рок не дужи од пет година од дана злоупотребе. Међутим, установљено је да „уколико потраживање поверилаца није доспело у тренутку сазнања за злоупотребу, у том случају рок за подношење тужбе почиње да тече од дана доспећа потраживања” (Словић и Мрдак, 2012, 54). Јасним дефинисањем надлежности суда као и субјективног и објективног рока застаре, спречене су различите недоумице и различите одлуке у судској пракси.

Судска пракса

Иако је институт пробијања правне личности још увек недовољно регулисан, судска пракса у Републици Србији, бележи одређени број пресуда у којима су усвојени тужбени захтеви за пробијање правне личности привредног друштва чији је оснивач тужено лице. Међутим, у неуједначеној судској пракси наилазимо на примере како преуске тако и прешироке примене овог института. Наша пракса је, како тврди Васиљевић (2005) „колебљива” према примени овог института. (53-54) Један од разлога за слабу примену овог института јесте и чињеница да повериоцима није довољно јасан овај институт.

Тако из сентенце Пресуде Врховног суда Србије, Прев. 133/99 од 6.7.1999. године следи да чак и када је тужени као власник приватне фирме тужиоцу гарантовао извршење уговорних обавеза и својом личном имовином убеђујући тужиоца да поседују стан и пословни простор који представљају гаранцију за извршење обавеза предузећа, то произлази да постоји радња пробијања правне личности. Из образложења наведене пресуде следи: „Првостепени суд је после оцене свих доказа закључио да је тужени као једини власник предузећа „П” својим радњама и мешањем своје имовине и имовине предузећа давањем гаранције и давањем гаранције преко своје личне имовине за обавезе предузећа стварао код других привид привредног идентитета са предузећем те да одговара повериоцима за обавезе предузећа неограничено солидарно а на основу члана 140а тада важећег Закона о предузећима. Како је првостепени суд утврдио да је тужени тужиоцу приликом закључења правног посла предочавао да поседује у власништву одговарајућу имовину и да не постоји ризик закључења уговора те да ће уговор бити реализован, првостепени суд је закључио да тужени као власник предузећа самим тим солидарно одговара за

обавезе предузећа па је тужбени захтев тужиоца усвојио. Правилно су нижестепени судови применили одредбу члана 140а Закона о предузећима са разлога наведених у нижестепеним одлукама које прихвата и овај суд. Није основан навод ревизије да првостепени суд није утврдио радње на основу којих је створен привид привредног идентитета са имовином предузећа. Наиме, када је првостепени суд из изјава сведока који су учесници у закључивању уговора утврдио да је тужени као власник приватне фирме „П” тужиоцу гарантовао извршење уговорних обавеза и својом личном имовином убеђујући тужиоца да поседује стан и пословни простор који представља гаранцију за извршење обавезе предузећа то произлази да је правилан закључак нижестепених судова да постоји радња пробијања правне личности а која се састоји у томе што је за обавезе предузећа власник предузећа гарантовао својом личном имовином, а што је првостепени суд несумњиво утврдио...

...Неосновано се у ревизији истиче да првостепени суд није утврдио која је то активна радња власника приватне фирме а која представља пробијање правне личности. Напротив, првостепени суд је утврдио да се та радња састоји у гаранцији личном имовином за обавезе предузећа коју је првостепени суд утврдио саслушањем сведока који су учествовали у закључењу уговора” (Врховни суд Србије 1999) Овај пример судске праксе, према нашем мишљењу представља прешироко тумачење овог института. Наиме, при закључењу послова овакве правне природе, уговорне стране морају поступати са већим степеном пажње – пажњом доброг привредника, те у складу са истом, уговорне стране морају да познају основне одредбе закона (*Ignorantia iuris nocet*). У конкретном случају, друга уговорна страна није могла да приклони веру створеном привиду „неограничене одговорности”, односно одговорности и личном имовином друге уговорне стране као оснивача привредног друштва. У овом делу, законске одредбе у погледу одговорности су врло јасне, те се морало водити рачуна о ограниченој одговорности друге уговорне стране.

Поменута разноликост у судским одлукама и недовољно разјашњење пробијања правне личности, приметна је и у новијој пракси. Тако је Пресудом Врховног касационог суда Рев. 2494/2017 од 6.6.2018. године одбијена као неоснована ревизија тужиоца, док је нижестепеним одлукама одбијен тужбени захтев. Из образложења наведене пресуде следи: „...Из утврђеног чињеничног стања произлази да успостављени пословни и облигациони однос између тужиоца и привредног друштва чији је законски заступник, оснивач и власник тужени, није могао створити код тужиоца привид привредног и правног идентитета туженог са привредним друштвом, јер злоупотреба привредног друштва, односно пробијање правне личности подразумева чињење преварне радње која мора бити доказана, а терет доказивања пробоја правне личности лежи на тужиоцу, који у конкретном случају није суду презентовао адекватне доказе на ове околности, у смислу члана 231. став 2. ЗПП. Наиме, супротно тврдњи тужиоца да је у међусобном правном односу тужени злоупотребио привредно друштво, из правноснажне пресуде Првог основног суда у Београду К 3926/10 од 30.11.2011. године не произлази да је тужени учинио кривично дело преваре из члана 208. став 4., у вези става 1. Кривичног законика (ослобођен је оп-

тужбе). Имајући то у виду, правилно су судови применили материјално право када су закључили да у конкретном случају нема правног основа за примену института пробијање правне личности и одговорности туженог према повериоцу привредног друштва – тужиоцу. С тим у вези, нема правног основа за одступање од правног принципа одређеног чланом 104. став 3. Закона о привредним друштвима да члан друштва са ограниченом одговорношћу не одговара за обавезе друштва, осим до износа унетог улога у имовину друштва.”

Осим наведеног, случајеви потврде одбијања тужбеног захтева присутни су у Пресуди Врховног касационог суда Прев. 4/16 од 27.10.2006. године, којом је такође одбијена као неоснована ревизија тужиоца. Из образложења наведене пресуде можемо уочити да је, према мишљењу овог и нижестепених судова, за примену института пробијања правне личности неопходна испуњеност три услове и то: постојање злоупотребе правног субјективитета привредног друштва од стране члана друштва, да су исти предузимањем оваквих радњи прибавили себи имовинску корист као и да таква прибављена корист мора бити последица радњи које имају карактер злоупотребе. Управо у конкретним примерима истакнут је поменути терет доказивања који је на тужиоцу као и примена одредаба Закона о праничном поступку. Дакле, без одређених исправа, без адекватних доказа предложених од стране тужиоца, суд не може усвојити тужбени захтев.

Такође, у пракси су забележени чести случајеви примене овог института код скраћеног поступка ликвидације, с обзиром на то да је овај поступак подразумевао да је оснивач предузећа могао да да изјаву да нема дуговања и да се поступак ликвидације може окончати. Бројни су били случајеви у пракси у којима је суд утврдио управо супротно – да постоје ненамирени повериоци. Ненамирени повериоци у оваквим случајевима, применом овог института, могу да остваре своја права кроз судски поступак и на тај начин наплате своје потраживање. Сагласно ограниченој одговорности, примењује се и правило ограничених овлашћења. У ситуацијама када члан друштва себе сматра активно легитимисаним у поступку у случају неисплате дуга друштву од стране његових дужника, Привредни суд је изнео став да се члан друштва, чак и уколико је једини, не може сматрати оштећеним када друштво трпи штету услед неисплате дуга његових дужника. (Одлука ПАС, 2014)

Закључак

Из свега изложеног, закључујемо да је институт пробијања правне личности битан изузетак од начела ограничене одговорности код појединих правних форми друштва. Широко постављен термин злоупотребе представља позитивно решење законодавца, који у самим одредбама закона, не може предвидети који су случајеви злоупотребе друштва и његовог правног субјективитета могућих у пракси. Помињући нарочите случајеве злоупотребе правила о ограниченој одговорности, законодавац је, може се рећи, само усмерио повериоце и показао им пут лакшег препознавања случајева када могу употребити

овај правни институт и заштити своја права. Општом дефиницијом можемо истаћи да злоупотреба постоји увек када се друштво користи са намером да се постигну циљеви који иначе нису дозвољени члановима друштва. Даље је на суду, као једино надлежном органу, да утврди даље случајеве злоупотребе. Нажалост, за сада, услед недовољног познавања овог института од стране судова, у пракси наилазимо на неправилну примену истог, што доводи и до недовољне примене овог значајног института. У погледу законских одредаба, сматрамо да је потребно уредити и део санкција за члана који је поступио супротно дозвољеним циљевима. На овај начин би се члановима друштва јасно ставило до знања које су последице оваквих радњи, те би се и на овај начин успоставило превентивно дејство и функција овог института.

Осим наведеног, бољем разумевању овог института, допринело би и јасно уређење судског поступка. Иако се примењују одредбе које су везане за привредне спорове, ипак сматрамо да би детаљнијим уређењем поступка који се односи искључиво на овај институт, допринело чешћој примени истог. Убудуће, сматрамо да је потребно охрабрити повериоце позитивним примерима из судске праксе, како би искористили права која су им дата законом. Најчешћа колебања судске праксе приметна су код дефинисања шта све може бити сврстано под појмом „злоупотребе”, те би овај сегмент, требало детаљније уредити, а све како би се избегла како преширока тако и преуска тумачења судске праксе. Такође, питање терета доказивања је од изузетне важности, те је законским одредбама, потребно јасно дефинисати, које доказе је потребно тужилац да предложи, како би доказао постојање овог правног института, те како би његов тужбени захтев био усвојен. Јасним дефинисањем ових норми, отворио би се пут лакшем доказивању постојања злоупотреба у судској пракси.

За сада је велика улога поверена суду и разумевању овог института од стране поступајућих судије, те би свакако јаснијем уређењу и брани од науједначености праксе, допринело и јасније уређење позитивноправних норми у свим наведеним сегментима.

Литература

1. Васиљевић, Мирко. 1995. „Пробијање правне личности.” *Правни живот* 44 (11): 17-27.
2. Васиљевић, Мирко. 1999. *Привредна друштва*. Београд: Удружење правника у привреди СР Југославије.
3. Васиљевић, Мирко. 2005. *Привредна друштва*. Београд: Правни факултет у Београду.
4. Закон о изменама и допунама Закона о предузећима, „Службени лист СФРЈ”, број 40/89.
5. Закон о парничном поступку, „Службени гласник Републике Србије”, бр. 72/2011, 49/2013 – одлука Уставног суда, 74/2013 – одлука Уставног суда, 55/2014 и 87/2018.
6. Закон о предузећима, „Службени лист Републике Југославије”, бр. 29/96

7. Закон о привредним друштвима, „Службене новине Федерације БиХ”, 81/16.
8. Закон о привредним друштвима, „Службени гласник Републике Србије”, бр. 36/2011, 99/2011, 83/2014 – др. закон, 5/2015, 44/2018, 95/2018 и 91/2019.
9. Закон о трговачким друштвима Хрватске, „Народне новине”, број 111/1993.
10. Закон трговачким друштвима, НН 111/93, 34/99, 121/99, 52/00, 118/03, 107/07, 146/08, 137/09, 125/2011, 111/12, 68/13, 110/15, 40/2019
11. Кутлешић, Владан и Дарко Голић. 2017. *Увод у право*. Нови Сад: Привредна академија.
12. Миленовић, Дара. 1990. *Субјекти привредног права*. Београд: Правно економски центар.
13. Пресуда Врховног суда Србије, [ВСПС],Прев. 133/99 од 6.7.1999. године.
14. Радовић, Марко. 2017. „Пробијање правне личности у стечајном поступку.” Докторска дисертација. Београд: Правни факултет.
15. Радовић, Мирјана. 2020. Утицај англосаксонског права на српско компанијско право. *Страни правни живот* 63 (2): 33-44.
16. Решење Привредног апелационог суда, [ПАС],Пж. 5452/2013 од 23.1.2014. године.
17. Словић, Драгослав, и Гордана Мрдак. 2012. *Коментар Закона о привредним друштвима*. Београд: Висока школа за рачуноводство и берзанско пословање.
18. Царић, Славко, Мирослав Витез, Маријана Дукић Мијатовић, и Јанко П. Веселиновић. 2016. *Привредно право*. Нови Сад: Факултет за економију и инжењерски менаџмент.
19. *House of lords, Salomon v A Salomon Co & Ltd*, UKHL 1, AC 22, 16.11.1897.
20. *House of Lords, Daimler v. Continental Tyre Co*, 2AC 307 (HL), 1916.

PIERCING THE CORPORATE VEIL

Summary: The subject of the paper is the institute of piercing the corporate veil – the review of norms as well as court practice cases related to the application of this institute. The primary goal of this paper is detailed presentation of the institute of piercing the corporate veil, as an important exception from the principle of limited liability with certain forms of companies and recognition of important significance that is still not entirely used in practice. The conclusion from research is that it is necessary to provide a more precise and clearer positive legal regulations of this institute in order to unify court practice and facilitate creditors in applying and proving rights through the institute of piercing the corporate veil. With more precise regulation of legal provisions and positive examples of court practice, the creditors would be encouraged to use this instrument more frequently. Methods used in this paper include dogmatic method, normative method, comparative method as well as axiology method, explained in more detail below.

Keywords: piercing the corporate veil, liability, misconduct, company, creditors

НЕМАЊА Ј. ЛЕКИЋ*

Београдска академија пословних и
уметничких струковних студија
Београд

ДЕЈАН Д. ВУКОСАВЉЕВИЋ**

Факултет за менаџмент
Сремски Карловци

UDC: 331.56:332.1

Прегледни рад

Примљен: 05.02.2021

Одобрен: 23.02.2021

Страна: 293–305

DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.1r.4.04

ЗНАЧАЈ ЉУДСКИХ РЕСУРСА ЗА РАЗВОЈ ИКТ ПРЕДУЗЕЋА

Сажетак: У савременим условима пословања посебно место припада услугама које пружају ИКТ предузећа. Највреднију имовину ових предузећа чини људски капитал, односно запослени са својим знањима, способностима и могућностима. Предмет истраживања је људски капитал као једна од најзначајнијих компоненти интелектуалног капитала. Циљ рада је анализа људског капитала и његових основних компоненти: учење и едукација, искуство и стручност и иновације и креативност. У периоду јун-август 2020. године спроведено је истраживање у ИКТ предузећима Републике Србије. Резултати истраживања показали су да су запослени у овим предузећима оценили учење и едукацију као најзначајнији фактор људског капитала. Ови резултати требало би да послуже као смерница менаџерима да утврде компоненте људског капитала на које треба додатно деловати како би се унапредиле укупне перформансе запослених, што се директно рефлектује на раст и развој самог предузећа.

Кључне речи: људски ресурси, ИКТ предузећа, економија знања, интелектуални капитал, људски капитал, иновације.

Увод

У ИКТ предузећима доминантну улогу имају људски ресурси. Основа претпоставка раста и развоја савремених организација јесте перманентно развијање знања, креативности и иновативности. У условима глобалног и интернационалног пословања они су и важно средство за постизање конкурентности. Посматрано у контексту савремених услова пословања функција менаџмента људских ресурса треба да буде стратегијски одговорна да би била у функцији остварења мисије и циљева организације. Стратегијски аспект организације огледа се у начину успостављања везе између управљања људским

* nemanja.lekic@bpa.edu.rs

** dejan.vukosavljevic@famns.edu.rs

ресурсима и стратегијом организације, односно у начину на који се интегришу и синхронизују пословне потребе и планови са свим аспектима управљања запосленима.

Предмет истраживања је људски капитал као једна од најзначајнијих компоненти интелектуалног капитала у ИКТ предузећима Републике Србије. Рад има за циљ да се анализом подкомпоненти људског капитала утврди њихов утицај на људски капитал. Полазна хипотеза је да учење и едукација, искуство и стручност и иновације и креативност утичу на укупни људски капитал.

Стратегијски аспект људских ресурса

Људски ресурси су најважнији ресурс сваке организације. То указује на потребу ефикасног управљања овим ресурсом да би се остварили постављени организациони и индивидуални циљеви. Могу се дефинисати као „укупна знања, вештине, способности, таленти, креативност, мотивисаност и лојалност којом располаже нека организација или друштво“ (Bahtijarević-Šiber 2014, 6). Квалитет запослених, њихова знања, способности и могућности омогућавају организацијама да се такмиче на основу брзих реакција на потребе тржишта, квалитета услуга и производа, диференцираних производа и технолошких иновација (Dessler 2007, 11).

Стратегијски менаџмент потенцира да је знање са којима располажу запослени најзначајнији ресурс организације и кључни извор конкурентске предности, те се њиме треба адекватно управљати. Управљање знањем подразумева „претварање индивидуалног знања запослених у колективно, организационо знање које би било доступно у правом тренутку и на прави начин свим члановима организације на свим њеним нивоима“ (Đorđević-Boljanović 2009, 9). Поједини аутори стратегијски менаџмент људских ресурса дефинишу као стратегијски приступ управљања људским ресурсима организације који се односи на све организационе активности које утичу на понашање појединаца у њиховом напору да формулишу и примене планиране стратегије које ће помоћи организацији да оствари постављене пословне циљеве (Inyang 2010, 26). Стратегијски менаџмент људских ресурса темељи се на три претпоставке: 1) људски капитал је главни извор конкурентске предности, 2) људи спроводе стратегију и 3) треба усвојити системски приступ где организација жели ићи и како ту стићи (Armstrong 2007, 29–30).

Данас је све присутнији тренд промена у савременом менаџменту и организацијама који акценат ставља на управљање нематеријалном имовином у којој су људи најважнији. Због тога је од изузетног значаја успешно управљање: различитостима, компетенцијама, талентима, знањем и интелектуалним капиталом.

У условима све веће глобализације и брзих и радикалних промена окружења, изазов за менаџере јесте да схвате како сваки запослени доноси вредност и предности на основу своје различитости. Различитост се односи на карактеристике индивидуе које обликују његов идентитет и искуство у друштву. Пос-

тоје два нивоа различитости: различитости површинског нивоа (године старости, пол, расна/етичка припадност, ментални или физички инвалидитет) и различитости дубинског нивоа (личност, ставови, уверења и вредности). Све више истиче се да различитост међу запосленима доводи до повећања организационе ефикасности, односно да позитивно утиче на радни морал, обезбеђује већи приступ новим тржишним сегментима и повећава продуктивност. У реалном окружењу напори у вези са различитостима не испуњавају своја обећања и представљају нову парадигму за њихово разумевање и искоришћавање. Три основне парадигме за управљање различитостима су: парадигма дискриминације и правичности; парадигма приступа и легитимности и парадигма учења и ефективности (Thomas and Ely 1996). Парадигма дискриминације и правичности фокусирана је на асимилацију, приступа и легитимности на диференцијацију, а учења и ефективности на организациони плурализам. Организациони плурализам односи се на радно окружење у коме су сви запослени овлашћени да дају допринос којим се максимално повећавају користи за организацију, купце и њих саме, с једне, и у коме се поштује индивидуалност сваког запосленог у смислу да се запослени не поларизују на основу њихове припадности одређеној групи, с друге стране (Norton and Fox 1997). Различитост захтева нове менаџерске приступе и вештине. Они менаџеру обезбеђују да сагледа, уважава и успешно управља потребама и захтевима запослених. Истовремено, запосленом омогућавају да остваре свој максимални потенцијал, потребе и интересе.

У контексту управљања људским ресурсима управљање компетенцијама означава стратегијску оријентацију и интегрисање свих његових активности и задатака у стварању стратегије и кључних извора одрживе конкурентске предности (Bahtijarević-Šiber 2014, 117). Не треба поистовећивати компетентност и компетенције. Компетентност се односи на разне вештине које су успешно изведене, док се компетенције односе на усвојена понашања при стручном обављању радних активности. Компетенције омогућавају да се: одреди шта људи треба да раде да би побољшали своју успешност; предвиди успешност у комплексним пословима; ускладе особе с пословима; води стратегија и интегришу процеси менаџмента; мери и развија успешност стручњака, процеса и функције (Urlich and Brockbank 2005, 221–222). Стратегијски креиран модел компетенција представља комбинацију основних и специфичних компетенција и основа је за различите процесе управљања људским ресурсима. Неке од предности примене овог модела у организацијама су: омогућује идентификацију компетенција запослених да би се побољшала ефикасност на тренутном радном месту или направила припрема за друго радно место у случају промоције или премештаја; може бити користан за анализу потребних вештина и компарацију између доступних и потребних компетенција било појединаца било организације; користи се за разликовање супериорних од просечних запослених; служи за утврђивање критеријума за промоцију запослених на основу компетенција утврђених за радно место; представља подршку при реорганизацији развојем система за компетенције оријентисане на будућност; упућује на задржавање неопходних вештина, редукцију актуалних радних активности кроз идентификацију и мерење компетенција повезаних с дугорочним циљевима орга-

низације; побољшава оперативну ефикасност; јача процесе управљања људским ресурсима у организацијама (Campion et al. 2011).

Управљање талентима је један од најважнијих трендова који ће обликовати будућност организације (Frank and Taylor 2004, 33) и обезбедити стварање организационе изврсности развијањем и промоцијом њених најбољих људи (Berger and Berger 2004). „Таленат представљају људи и њихове способности и вештине“ (Piansoongnern et. al 2008). Таленти обухватају „потенцијалне и реализоване капацитете појединаца и група, укључујући оне унутар организације и оне који би могли да јој се придруже, као и начин на који су организовани“ (Boudreau and Ramsted 2007, 2). Ове дефиниције указује на свеобухватност појма таленат, па се може закључити да је свака организација на одређени начин скуп одређених талената који су се окупили обављајући одређену пословну или процесну функцију ради остварења постављеног циља. Најважнији задаци менаџмента људских ресурса у управљању талентима су: стварање имиџа пожељног послодавца; идентификовање круцијалних вештина и талената; стварање базе података о вештинама и компетенцијама; обезбеђивање талената; избор талената; задржавање талената; развој талената; управљање успешношћу; процена успешности у управљању талентима (Bahtijarević-Šiber 2014, 169–170).

Управљање знањем је системски приступ у проналажењу начина да се што боље искористи и имплементира знање у некој организацији, како би се задржала конкурентска предност или испланирала дугорочна пословна политика. Циљ сваке организације јесте да постане свесна знања којим располаже, како индивидуалног, тако и колективног, да би га на најефикаснији начин искористила. Стално повећање знања и максимално коришћење знања свих запослених постаје императив развоја и опстанка организација. У овој области спроведена су бројна истраживања. У Малезији је спроведено истраживање о облику организационе културе која подржава и промовише управљање знањем на узорку од 153 фирми (Erwe et al. 2007). Резултати су показали да успешна примена стратегија, процеса и пратеће технолошке инфраструктуре управљања знањем зависи од тога да ли запослени компаније управљање знањем сматрају нормом понашања. То указује на повезаност културе, стратегија и процеса оријентисаних на управљање знањем. Истраживање спроведено на узорку од 508 запослених у предузећима у јавном сектору у Србији показало је да је у последњих седам година дошло до раста задовољства послом у погледу задовољства платама, напредовања у хијерархијској скали, политике награђивања и природе посла (Lekić et al. 2019). Истраживање спроведено на узорку од 667 запослених у банкама у Србији показало је да квалитет тима има највећи утицај на укупно задовољство запослених (Lekić et al. 2020b).

Управљање запосленима, њиховим знањем и компетенцијама може организацији да обезбеди дугорочну конкурентску предност (De Pablos and Lytras 2008, 49). У економији заснованој на знању, интелектуални капитал је основни покретач иновација и конкурентске предности организације (Lekić i dr. 2020a, 35). Интелектуални капитал потиче из компетентности и посвећености запослених (Ulrich 1998). Организације заинтересовани за улагање, пове-

ћање и проширење интелектуалног капитала требало би да подигну стандарде, поставе велика очекивања и захтевају више од запослених. Поред тога, треба да обезбеде ресурсе који помажу запосленима да испуне високе захтеве. Запослени ће се ангажовати и напредовати, а интелектуални капитал организације постаће њена основна имовина. Не постоји јединствено одређење интелектуалног капитала. Поједини аутори сматрају да интелектуални капитал показује „степен знања, практичног искуства, организационе технологије, структуре, процеса, односа с потрошачима, професионалних вештина, знања и иновације које обезбеђују конкурентску предност на тржишту“ (Edvinsson 1997, 368). Други су мишљења да је интелектуални капитал „крајњи производ трансформације знања из залиха знања саме организације“ (Namasivayam and Denizci 2006, 382). Често се истиче да је интелектуални капитал „скуп неопипљиве имовине познате и као имовина знања“ (Sundarsanam et al. 2006, 291). Неки аутори су мишљења да интелектуални капитал повезује менаџмент људских ресурса и организациону успешност (Youndt and Snell 2004, 337). Према њима, активности менаџмента људских ресурса не утичу директно на организациону успешност, него преваходно на повећање интелектуалног капитала.

Постоје бројни модели који одређују компоненте интелектуалног капитала. Већина аутора истиче да интелектуални капитал обухвата људски, структурни и релациони капитал (Ross and Ross 1997; Bontis 1998; Stewart 1998; McElory 2003). Људски капитал чине „знања, вештине, способности и потенцијал за развој и иновације које поседују људи у организацији“ (Baron and Armstrong 2008, 6). Обухвата „компетенције, способности и вредности запослених“ (Bose 2004, 464). Његове најзначајније карактеристике су флексибилност, креативност, способност учења и развоја, прилагођавања и реаговања у различитим ситуацијама. Људски капитал се може стицати, повећавати и одржавати привлачењем талентованих и способних људи, унапређивањем и развојем знања и вештина, као и стварањем нових знања, вештина и компетенција. То подразумева квалитетно управљање људским ресурсима. Структурни капитал обухвата „интерне процесе, инфраструктуру, информационе системе, рутине, организациону структуру, базе података, културу и све оно што организацијама обезбеђује да људски капитал користе продуктивније“ (Viedma Marti and do Rosario Cabrera 2012, 75). Он припада организацији и везује се за њу, а не за запослене и има улогу да у њој „убрзава проток знања“. Такође, структурни капитал је „критична карика која омогућава да се интелектуални капитал мери на организационом нивоу“ (Bontis 1998, 66). Релациони капитал заснован је на идеји да се компаније не могу посматрати као изоловани системи већ као системи који обухватају бројне односе са екстерним стејкхолдерима (кредиторима, добављачима, купцима, инвеститорима) и њихову перцепцију организације (Normiga et al. 2011).

Интелектуални капитал је основа конкурентске предности и успешности савремених компанија. Стога је интелектуални капитал био предмет бројних истраживања. Истраживања у Аустралији испитивала су повезаност управљања знањем и интелектуалног капитала (Zhou and Fink, 2017). Дошло се до закључка да људски капитал има највећи значај и за управљање знањем и за интелектуални

капитал. Међутим, када су оцењени фацилитатори за стварање знања и размену знања, сматрало се да је организациона структура важнија од организационе културе и информационе технологије. Учесници истраживања су указали да је више пажње посвећено обуци и развоју запослених, а мање питањима мерења, награђивања и мотивације. У Шпанији резултати истраживачке студије, на узорку од 400 шпанских потрошача хотелских компанија, показали су да економске, социолошке и еколошке димензије одрживости имају позитиван директан утицај на корпоративну репутацију као једну од кључних компоненти релационог капитала (Martínez García de Leaniz and Rodríguez del Bosque, 2013). У временском периоду од 5 година (2009–2013) спроведено је истраживање о утврђивању међузависности између компоненти интелектуалног капитала и финансијских перформанси предузећа на узорку од 594 предузећа из ИКТ индустрије (Јаношевић and Дженоролјас 2014). Резултати су показали да људски и физички капитал делимично опредељују финансијске перформансе, што је случај и са резултатима истраживања у другим земљама у развоју. Ако се упореди ИКТ индустрија са другим индустријама у Србији, уочава се да се она у процесу стварања вредности више ослања на људски капитал.

Методолошки оквир истраживања

Ово пилот истраживање извршено је у периоду од јуна до августа 2020. године и део је ширег истраживања које се односи на утицај интелектуалног капитала на пословне перформансе предузећа. У наведеном периоду анкетирано је 102 испитаника запослених у српским ИКТ предузећима у више градова Републике Србије (Београд, Нови Сад, Ниш, Ужице, Крагујевац, Зрењанин).

Истраживање је спроведено анонимном он-лајн анкетом. Анкетни упитник креиран је на бази литературе која се бави истраживањем интелектуалног капитала, а самим тим и људског капитала као једне од његових компоненти (Bontis 1998; Bontis et al. 2000; Subramaniam and Youndt 2005; Cabrita and Bontis 2008; Sharbati et al. 2010; Kianto et al. 2017). Људски капитал сагледан је кроз његове три основне компоненте: учење и едукација (*UE*), искуство и стручност (*IS*) и иновације и креативност (*IK*). Суштина је у проналажењу просека релативних оцена које анкетирани запослени дају појединим димензијама укупног људског капитала посматраних кроз њихове подкомпоненте. У упитнику су наведене констатације затвореног типа и примењена је петостепена Ликертова скала (1 – изразито се не слажем, 2 – не слажем се, 3 – неодлучан сам, 4 – слажем се и 5 – изразито се слажем).

Резултати и дискусија

Учење и едукација (*UE*), као део људског капитала, анализира се кроз утицај десет параметара: ue_1 – компетенције запослених у предузећу у складу су са захтевима и одговорностима радног места; ue_2 – предузеће има најбоље резултате када његови запослени међусобно сарађују у извршењу тимских задатака; ue_3 –

запослени у предузећу сваке године имају програме сталног усавршавања; ue_4 – запослени у предузећу су у могућности да стално уче једни од других; ue_5 – стручна спрема запослених у предузећу је у складу са просечном стручном спремом запослених у овом сектору; ue_6 – предузеће подстиче надоградњу и развијање знања и вештина запослених; ue_7 – тржишна позиција предузећа се у последњих неколико година континуирано побољшава; ue_8 – учење и образовање запослених позитивно утичу на продуктивност предузећа; ue_9 – учење и образовање запослених позитивно утичу на профитабилност предузећа и ue_{10} – учење и образовање запослених позитивно утичу на тржишну позицију предузећа. Резултати истраживање у односу на параметре учења и едукације приказани су у Табели 1.

Табела 1. *Дескриптивни показатељи за параметре учења и едукације*

UE	N	1	2	3	4	5	Mean	Std.Dev.	Varian.	Coeff. Var.
ue_1	102	1	5	9	48	39	4,17	0,853	0,727	20,47%
ue_2	102	1	0	1	47	53	4,48	0,622	0,387	13,88%
ue_3	102	4	8	10	53	27	3,89	1,009	1,018	25,92%
ue_4	102	1	3	6	54	38	4,23	0,766	0,586	18,12%
ue_5	102	1	2	12	48	39	4,20	0,793	0,628	18,89%
ue_6	102	2	6	8	43	43	4,17	0,940	0,884	22,56%
ue_7	102	1	4	11	42	44	4,22	0,859	0,738	20,38%
ue_8	102	1	2	4	35	60	4,48	0,751	0,563	16,75%
ue_9	102	1	1	5	43	52	4,41	0,719	0,517	16,29%
ue_{10}	102	1	1	9	44	47	4,32	0,756	0,572	17,49%

Извор: *Истраживање аутора*

Анализом резултата истраживања приказаних у Табели 1, уочава се да је су запослени са највишом просечном оценом оценили констатацију „да предузеће има најбоље резултате када његови запослени међусобно сарађују у извршавању тимских задатака“ (ue_1). Просечна оцена ове констатације износи 4,48 (Std. Dev. 0,622), а коефицијент варијације 13,88%. Констатација „учење и образовање запослених позитивно утичу на продуктивност предузећа“ (ue_8) има исту просечну оценом (Std. Dev. 0,751), а коефицијент варијације 16,75%, док просечна оцена позитивног утицаја на профитабилност предузећа (ue_9) износи 4,41 (Std. Dev. 0,719), а коефицијент варијације 16,29%. Запослени у предузећу сваке године имају програме сталног усавршавања (ue_3) је констатација са најнижом просечном оценом 3,89 (Std. Dev. 1,009), а коефицијент варијације износи 25,92%.

Искуство и стручност (IS), као део људског капитала, посматра се кроз утицај десет параметара: is_1 – запослени у предузећу су експерти у својој области; is_2 – запослени у предузећу, приликом обављања радних задатака, дају свој максимум; is_3 – запослени у предузећу дају свој максимум и то је компаративна предност овог предузећа; is_4 – запослени у предузећу раде годинама у њему; is_5 – предузеће се поноси својом ефикасношћу; is_6 – запослени су изузетно професионални; is_7 – предузеће има најниже трошкове по трансакцији у индустрији; is_8 – искуство и стручност запослених позитивно утичу на продуктивност предузећа; is_9 –

искуство и стручност запослених позитивно утичу на профитабилност предузећа и is_{10} – искуство и стручност запослених позитивно утичу на тржишну позицију предузећа. Резултати истраживање у односу на параметре искуства и стручности приказани су у Табели 2.

Табела 2. *Дескриптивни показатељи за параметре искуства и стручности*

IS	N	1	2	3	4	5	Mean	Std.Dev.	Varian.	Coeff. Var.
is_1	102	1	5	13	45	38	4,12	0,878	0,770	21,32%
is_2	102	2	2	12	52	34	4,12	0,832	0,692	20,20%
is_3	102	2	5	12	52	31	4,03	0,891	0,793	22,10%
is_4	102	2	5	9	45	41	4,16	0,915	0,838	22,02%
is_5	102	1	3	9	49	40	4,22	0,800	0,640	18,97%
is_6	102	1	0	12	49	40	4,25	0,733	0,538	17,28%
is_7	102	2	10	24	34	32	3,82	1,042	1,087	27,26%
is_8	102	1	0	2	56	43	4,37	0,625	0,391	14,29%
is_9	102	1	1	8	42	50	4,36	0,751	0,564	17,22%
is_{10}	102	1	1	5	50	45	4,34	0,707	0,500	16,28%

Извор: *Истраживање аутора*

На основу приказаних резултата истраживања у Табели 2, уочава се да су запослени са највишом просечном оценом оценили констатацију „искуство и стручност запослених позитивно утичу на продуктивност предузећа“ (is_8). Просечна оцена овог параметра је највиша и износи 4,37 (Std. Dev. 0,625), а коефицијент варијације 14,29%. Позитиван утицај искуства и стручности на профитабилност предузећа (is_9) просечно је оцењен са 4,36 (Std. Dev. 0,751), а коефицијент варијације 17,22%. Просечна оцена позитивног утицаја на тржишну позицију предузећа (is_{10}) износи 4,34 (Std. Dev. 0,707), а коефицијент варијације 16,28%. Предузеће има најниже трошкове по трансакцији у индустрији (is_7) параметар је са најнижом просечном оценом 3,82 (Std. Dev. 1,042), а коефицијент варијације износи 27,26%.

Иновације и креативност (IK) сагледане су кроз утицај десет параметара: ik_1 – запослени у предузећу су креативни (у поређењу с другим предузећима у индустрији); ik_2 – запослени у предузећу спремно изражавају своје мишљење у групним дискусијама; ik_3 – запослени у предузећу развијају нове идеје; ik_4 – предузеће лансира већи број производа у односу на конкуренцију; ik_5 – приликом извршења радних задатака запослени у предузећу се континуирано охрабрују да примене нова знања и идеје, као и да поделе своје знање са колегама; ik_6 – запослени у предузећу задовољни су иновационим политикама и програмима свог предузећа; ik_7 – запослени у предузећу су високо мотивисани и желе да поделе нове сјајне идеје у оквиру предузећа; ik_8 – иновације и креативност запослених позитивно утичу на продуктивност предузећа; ik_9 – иновације и креативност запослених позитивно утичу на профитабилност предузећа и ik_{10} – иновације и креативност запослених позитивно утичу на тржишну позицију предузећа. Резултати истраживања у односу на параметре иновација и креативности приказани су у Табели 3.

Табела 3. *Дескриптивни показатељи за параметре иновација и креативности*

IK	N	1	2	3	4	5	Mean	Std.Dev.	Varian.	Coeff. Var.
ik ₁	102	1	5	15	37	44	4,16	0,915	0,838	22,02%
ik ₂	102	2	3	7	43	47	4,27	0,865	0,748	20,24%
ik ₃	102	2	5	10	41	44	4,18	0,933	0,871	22,34%
ik ₄	102	2	12	14	47	27	3,83	1,011	1,021	26,36%
ik ₅	102	1	4	7	54	36	4,18	0,797	0,636	19,09%
ik ₆	102	2	5	16	53	26	3,94	0,884	0,781	22,42%
ik ₇	102	3	4	15	46	34	4,02	0,950	0,902	23,62%
ik ₈	102	2	1	6	52	41	4,26	0,779	0,606	18,26%
ik ₉	102	2	2	5	49	44	4,28	0,809	0,654	18,88%
ik ₁₀	102	2	2	5	46	47	4,31	0,816	0,666	18,92%

Извор: *Истраживање аутора*

На основу резултата истраживања приказаних у Табели 3, уочава се да су запослени позитиван утицај иновација и креативности на тржишну позицију предузећа (ik₁₀) оценили са највишом просечном оценом 4,31 (Std. Dev. 0,816), уз коефицијент варијације 18,92%, док позитиван утицај на профитабилност предузећа (ik₉) износи 4,28 (Std. Dev. 0,809), а коефицијент варијације 18,88%. Просечна оцена констатације „запослени у предузећу спремно изражавају своје мишљење у групним дискусијама“ (ik₂) износи 4,27 (Std. Dev. 0,865), а коефицијент варијације 20,24%. Предузеће лансира већи број производа у односу на конкуренцију (ik₄) параметар је са најнижом просечном оценом од 3,75 (Std. Dev. 1,142), а коефицијент варијације 28,62%.

Рангирањем појединих компоненти људског капитала у односу на њихове просечне вредности, уочавамо да је на првом месту параметар учење и едукација (4,26), потом искуство и стручност (4,18) и иновације и креативност запослених (4,14). Просечна вредност људског капитал износила је 4,20. Према сличној методологији спроведена су бројна истраживања у различитим земљама и различитим делатностима. Резултати наведених истраживања показују да је у Канади на узорку од 20 предузећа различитих сектора људски капитал оцењен са просечном оценом 4,02 (Bontis 1998), иранским осигуравајућим предузећима просечном оценом 3,15 (Moslehi et al. 2006), малазијским предузећима из јавног сектора 3,71 (Salleh and Selamat 2007), јорданским предузећима из фармацеутског сектора просечном оценом 3,43 (Sharbati et al. 2010). Све то показује да се оцена људског капитала разликује у односу на посматране земље и секторе пословања.

Закључак

Резултати спроведеног истраживања показали су да запослени у ИКТ предузећима Републике Србије са високом оценом оценили параметре људског капитала, што је изнад просечне оцене истраживања спроведених по истој методологији у другим земљама. Људски капитал има највећу вредност и

улогу и извор је свих других облика капитала. Задатак менаџмента јесте да своју стратегију људских ресурса заснива на холистичком приступу. То значи да треба поћи од тога да за успешно спровођење пословне стратегије, функција управљања људским ресурсима мора да обезбеди да људи поседују потребна знања, способности и вештине, да раде на пословима који су у складу са њиховим способностима, могућностима и очекивањима, да их подстичу на перманентно учење и развој како би прихватили промене и иновације у будућем пословању организације. Такође, подразумева и способност менаџера да на адекватан начин управљају различитостима, компетенцијама, телентом, знањем и интелектуалним капиталом. Све то позитивно утиче на мотивацију, задовољство послом и лојалност запослених, а на тај начин и на пословну успешност и конкурентску предност савремених организација, а посебно ИКТ предузећа као носиоце привредног раста и развоја.

Литература

1. Armstrong, Micheal. 2007. *Strategic Human Resource Management: A Guide to Action*, third edition. London: Kogan Page.
2. Baron, Angela, and Michael Armstrong. 2008. *Human Capital Management: Achieving Added Value through People*. London, Philadelphia: Kogan Page.
3. Bahtijarević-Šiber, Fikreta. 2014. *Strateški menadžment ljudskih potencijala – Suvremeni trendovi i izazovi*. Zagreb: Školska knjiga.
4. Berger, Lance, and Dorothy Berger. 2004. *The Talent Management Handbook: Creating Organizational Excellence by Developing and Promoting Your Best People*. New York; London: McGraw Hill.
5. Bontis, Nick. 1998. „Intellectual Capital: An Exploratory Study That Develops Measures and Models.“ *Management Decision* 36 (2): 63–76. doi: 10.1108/00251749810204142.
6. Bontis, Nick, William Chua Chong Keow, and Stanley Richardson. 2000. „Intellectual Capital and Business Performance in Malaysian Industries.“ *Journal of Intellectual Capital* 1 (1): 85–100. doi: 10.1108/14691930010324188.
7. Bose, Ranjit. 2004. „Knowledge Management Metrics.“ *Industrial Management & Data Systems* 104 (6): 457–468. doi: 10.1108/02635570410543771.
8. Boudreau, John, and Ramstad, Peter. 2007. *Beyond HR: The New Science of Human Capital*. Boston, MA: Harvard Business School Press.
9. Viedma Marti, José Maria, and Maria Cabrita. 2012. *Entrepreneurial Excellence in the Knowledge Economy: Intellectual Capital Benchmarking Systems*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
10. De Pablos, Patricia Ordóñez, and Miltiadis Lytras. 2008. „Competencies and human resource management: implications for organizational competitive advantage.“ *Journal of Knowledge Management* 12 (6): 48–55. doi: 10.1108/13673270810913612.
11. Dessler, Gary. 2007. *Osnovi menadžmenta ljudskih resursa*, četvrto izdanje. Beograd: Data status.

12. Dorđević-Boljanović, Jelena. 2009. *Menadžment znanja*. Beograd: Data status.
13. Edvinsson, Leif. 1997. „Developing intellectual capital at Skandia.“ *Long Range Planning* 30 (3): 366–373. doi: 10.1016/S0024-6301(97)00016-2.
14. Erwe, Ronel, Barbara Skadiang, and Banjo Roxas. 2017. „Knowledge management culture, strategy and process in Malaysan firms.“ *Knowledge Management Research & Practice* 10 (1): 89–98. doi: 10.1057/kmrp.2011.37.
15. Zhou, Albert, and Dieter Fink. 2017. „Knowledge management and intellectual capital: an empirical examination of current practice in Australia.“ *Knowledge Management Research & Practice* 1 (2): 86–94. doi: 10.1057/palgrave.kmrp.8500009.
16. Inyang, Benjamin James. 2010. „Strategic Human Resource Management (SHRM): A Paradigm Shift for Achieving Sustained Competitive Advantage in Organization.“ *International Bulletin of Business Administration* 7: 23–36.
17. Janošević, Stevo, and Vladimir Dženopoljac. 2014. „The Relevance of Intellectual Capital in Serbian ICT Industry.“ *Ekonomika preduzeća* 62 (7-8): 348–366.
18. Kianto, Aino, Josune Sáenz, and Nekane Aramburu. 2017. „Knowledge-based human resource management practices, intellectual capital and innovation.“ *Journal of Business Research* 81 (C): 11–20. doi: 10.1016/j.jbusres.2017.07.018.
19. Lekić, Nemanja, Jelena Vapa-Tankosić, Jasmina Rajaković-Mijailović, and Snežana Lekić. 2019. „An Analysis of Factors Influencing Employee Job Satisfaction in a Public Sector.“ *E and M Ekonomika a Management XXII* (3): 83–99. doi: 10.15240/tul/001/2019-3-006.
20. Lekić, Nemanja, Jelena Vapa-Tankosić, Jasmina Rajaković-Mijailović, Snežana Lekić, i Jelena Mijailović. 2020. „Analiza strukturnog kapitala kao komponente intelektualnog kapitala u IKT preduzećima.“ *Oditor* 6 (3): 35–54. doi: 10.5937/Oditor2003033L.
21. Lekić, Snežana, Jelena Vapa-Tankosić, Slavica Mandić, Jasmina Rajaković Mijailović, Nemanja Lekić, and Jelena Mijailović. 2020. „Analysis of the Quality of the Employee–Bank Relationship in Urban and Rural Areas.“ *Sustainability* 12 (13): 5448. doi: 10.3390/su12135448.
22. Martínez García de Leaniz, Patricia, and Ignacio Rodríguez del Bosque. 2013. „Intellectual capital and relational capital: The role of sustainability in developing corporate reputation.“ *Intangible Capital* 9 (1): 262–280. doi:10.396/ic.378.
23. Moslehi, Adel, Ali Mohaghar, Kambiz Badie, and Caro Lucas. 2006. „Introduction a Toolbox for IC Measurement in the Iran Insurance Industry.“ *The Electronic Journal of Management* 4 (2): 169–180.
24. McElroy, Mark. 2002. „Social Inovation Capital.“ *Journal of Intellectual Capital* 3 (1): 30–39. doi: 10.1108/14691930210412827.
25. Namasivayam, Karthik, and Basak Denizci. 2006. „Human Capital in Service Organizations: Identifying Value Drivers.“ *Journal of Intellectual Capital* 7 (3): 381–393. doi: 10.1108/1469130610681465.
26. Norton, Renae, and Ronald Fox. 1997. *The Change Equation: Capitalizing o Diversity for Effective Organizational Change*. Washington, DC: American Psychological Association.

27. Piansoongnern, Opas, Pacapol Jacrapan Anurit, and Chanchai Bunchapattanasakda. 2008. „Managing talented employees: A study of leading corporations in Europe.“ *European Journal of Social Sciences* 6 (1): 70–90.
28. Ross, Göran, and Johan Ross. 1997. „Measuring your Company's Intellectual Performance.“ *Long Range Planning* 30 (3): 413–426.
29. Stewart, Thomas. 1998. *Intellectual Capital: The New Wealth of Organizations*. London: Nicolas Brealey Publishing.
30. Subramaniam, Mohan, and Marck Youndt. 2005. „The influence of intellectual capital on the types of innovative capabilities.“ *Academy of Management Journal* 48 (3): 450–463. doi: 10.5465/amj.2005.17407911.
31. Sundarsanam, Sudi, Ghulam Sorwar, and Bernard Marr. 2006. „Real Options and the Impact of Intellectual Capital on Corporate Value.“ *Journal of Intellectual Capital* 7 (3): 291–308. doi: 10.1108/1469193061068141.
32. Sharabati, Abdel-Aziz Ahmad, Shawqi Naji Jawad, and Nick Bontis. 2010. „Intellectual capital and business performance in the pharmaceutical sector of Jordan.“ *Management Decision* 48 (1): 105–131. doi: 10.1108/00251741011014481.
33. Thomas, David, and Robin Ely. 1996. „Making Differences Matter: A New Paradigm for Managing Diversity.“ *Harvard Business Review* 74 (5): 79–90.
34. Ulrich, Dave. 1998. „Intellectual Capital = Competence × Commitment.“ *Sloan Management Review* 39 (4): 15–27.
35. Ulrich, Dave, and Wayne Brockbank. *The HR Value Proposition*. Boston MA: Harvard Business School Press.
36. Frank, Frederick, and Craig Taylor. 2004. „Talent Management: Trends that Will Shape the Future.“ *Human Resource Planning* 27 (1): 33–41.
37. Hormiga, Esther, Rosa Batista Canino, and Agustín Sánchez-Medina. 2011. „The role of intellectual capital in the success of new ventures.“ *International Entrepreneurship and Management Journal* 7 (1): 71–92. doi:10.1007/s11365-010-0139-y.
38. Cabrita, Maria do Rosário, and Nick Bontis. 2008. „Intellectual Capital and Business Performance in the Portuguese Banking Industry.“ *International Journal of Technology Management* 43 (1-3): 212–237. doi: 10.1504/IJTM.2008.019416.
39. Campion, Michela, Alexis Fink, Brian Ruggeberg, Linda Carr, Geneva Philips, and Ronal Odman. 2011. „Doing Competencies Models: Best Practices in Competency modeling.“ *Personnel Psychology* 64 (1): 225–262. doi: 10.1111/j.1744-6570.2010.01207.x.
40. Youndt, Mark, and Scott Snell. 2004. „Human Resources Configurations, Intellectual Capital and Organizational Performance.“ *Journal of Management Issues* 16 (3): 337–360.

THE IMPORTANCE OF HUMAN RESOURCES IN THE DEVELOPMENT OF ICT ENTERPRISES

Summary: In modern business conditions, a special place belongs to the services provided by ICT companies. The most valuable property of these companies is human capital, ie employees with their knowledge, abilities and possibilities. The sub-

ject of research is human capital as one of the most important components of intellectual capital. The aim of this paper is to analyze human capital and its basic components: learning and education, experience and expertise, and innovation and creativity. In the period June-August 2020, research was conducted in ICT companies of the Republic of Serbia. The findings of the research showed that the employees in these companies assessed learning and education as the most important factor of human capital. These results should serve as a guideline for managers to identify the components of human capital that need to be further acted upon in order to improve the overall performance of employees, which directly reflects on the growth and development of the company itself.

Keywords: human resources, ICT companies, knowledge economy, intellectual capital, human capital, innovation

Упутство за ауторе:

Часопис Култура полиса користи делимично модификовани Чикаго стил цитирања (17. издање приручника *Chicago Manual of Style*), што подразумева навођење библиографске парентезе (заграде) по систему аутор–датум у тексту, као и списак референци са пуним библиографским подацима након текста рада.

Чланак послати на е-маил адресу ljubisa@kpolisa.com. Текст треба бити припремљен у формату B5 (17,6x25,0cm), у фонту Times New Roman, Size: 11, Serbian (Cyrillic), Line spacing: Single. Научни чланак може да садржати највише 30.000 карактера са размацима, укључујући и попис референци.

Код цитирања или позивања на извор иза цитата навести у загради презиме аутора, годину издања и страницу, писмом којим је штампан извор.

Пример:

(Вебер 1976, 341–342); (Weber 1989, 341–342).

Фусноте користити само за пропратне коментаре.

Сачинити списак референци са библиографским подацима на крају рада.

Пример:

1. Бјелајац, Жељко. 2017. *Безбедносна култура – умеће живљења*. Нови Сад: Правни факултет за привреду и правосуђе.

(Бјелајац 2017)

2. Krastev, Ivan, and Stephen Holmes. 2019. *The Light that Failed*. London: Allen Lane. (Krastev and Holmes 2019)

3. Kaltwasser, Cristobal Rovira, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo, and Pierre Ostigoy, eds. 2017. *The Oxford Handbook of Populism*. New York: Oxford University Press. (Kaltwasser et al. 2017)

4. Степић, Миломир. 2015. „Позиција Србије пред почетак Великог рата са становишта Првог и Другог закона геополитике.” У *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године*, ур. Миломир Степић и Љубодраг П. Ристић, 55–78. Лајковац: Градска библиотека; Београд: Институт за политичке студије.

(Степић 2015)

5. Гаћиновић, Радослав. 2020. „Систем као израз уређености одређене делатности у друштву.” *Култура полиса* XVII (41): 247–258.

(Гаћиновић 2020, 253)

6. Jerkov, Aleksandar, ur. 2010. *Velika opšta ilustrovana enciklopedija Larrouse: dopunjeno srpsko izdanje*. Tom V (S–Ž). Beograd: Mono i Manjana.

(Jerkov 2010)

7. *New York Times*. 2002. “In Texas, Ad Heats Up Race for Governor.” July 30, 2002.

(*New York Times* 2002)

8. Закон о наслеђивању [ZN], „Narodne novine“, br. 48/03, 163/03, 35/05, 127/13, i 33/15 i 14/19. (ZN 2019, čl. 3)

9. Танјуг. 2019. „Европска свемирска агенција повећава фондове.” 28. новембар 2019. <http://www.tanjug.rs/full-view1.aspx?izb=522182>.

(Танјуг 2019)

Издавање часописа финансијски подржао:

Покрајински секретаријат за културу, јавно информисање и односе с верским заједницама: <http://www.kultura.vojvodina.gov.rs/>

Штампање часописа финансијски подржала: Економист доо, Нови Сад

САДРЖАЈ

ПРАВО И ДРУШТВО

Радослав Гађиновић, Значај правосудних и инспекцијских органа у изградњи безбедносне функције државе	9-21
Миодраг П. Ћујић, Злочиначко удружење у међународном кривичном праву	23-35
Борис Кордић, О појму и развоју унутрашње ауторитетности	37-47

БЕЗБЕДНОСТ И ДРУШТВО

Жељко Ђ. Белајац / Александар М. Филиповић, Флексибилност дигиталних медија за манипулативно деловање сексуалних предајора	51-67
Косара Стевановић, Развој нарко-тероризма кроз призму морфогенетске теорије – студија случаја ФАРК-А	69-83
Милица Ковачевић, Забрана телесног кажњавања деце, општи размајрања и прилике у Србији	85-97
Маријана Младенов / Јелена Стојишић Дабетић, Ажурирање „права да се буде заборављен“ као принципа заштите података у Европској Унији	99-109
Предраг Вулевић, Одмеравање казне за кривична дела у студији	111-122
Милош Стаменковић, Преглед акузаторске, инквизиторске и савремене кривичне процедуре кроз развој кривичног процесног права	123-133
Оливер Лајић, Полицијске рације у теорији и пракси – криминалистички реликт или тола демонстрација силе	135-155

ИСТОРИЈА, ДРУШТВО, КУЛТУРА

Драган Ђукановић, Кључни концепти српских владара по питању савеза балканских држава и народа од 1860. до 1912. године	159-171
Јелена Божиловић, Етички принципи политичке заједнице у делу Аристотела	173-187
Марта Митровић / Татјана Вулић, Управљање интернетом – компаративна перспектива: Русија и Сједињене Америчке Државе	189-204
Александар Матковић, Концептуална уметност и друштвена девијантност у СФР Југославији	205-221
Весна Гајић, Примордијални симболи - заједничка ризница човечанства	223-238
Слободан Продић, Улога научног атеизма у антирелигиозној кампањи Никите Сергејевича Хрушчова	239-250

ЕКОНОМИЈА И ДРУШТВО

Милош Р. Пјанић / Мирела М. Митрашевић, Стране директне инвестиције у Србији	253-265
Недељко Прдић, Берзански индекси као индикатор инвестиција	267-278
Ивана Мараш / Дарко Голић, Пробијање правне личност	279-291
Немања Ј. Лекић / Дејан Д. Вукосављевић, Значај људских ресурса за развој ИКТ предузећа	293-305

THE CONTENT

I LAW AND SOCIETY

Radoslav Gacinovic, On Importance of Judicial and Inspection Bodies in Formation of the State Security Function	9-21
Miodrag P. Cujic, Criminal Association in International Criminal Law	23-35
Boris Kordic, The Concept and Development of Internal Authority	37-47

SECURITY AND SOCIETY

Zeljko Dj. Belajac / Aleksandar M. Filipovic, Flexibility of Digital Media for Manipulative Activities of Sexual Predators	51-67
Kosara Stevanovic, Development of Narco-terrorism through the Lenses of Morphogenetic Approach – FARC Case Study	69-83
Milica Kovacevic, Prohibition of Corporal Punishment of Children, General Considerations and the Circumstances in Serbia	85-97
Marijana Mladenov / Jelena Stojisic Dabetic, An Update on the Right to be Forgotten as a Principle of Personal Data Protection in European Union	99-109
Predrag Vulevic, Considering Sentence for Predicate Offense	111-122
Milos Stamenkovic, Overview of Accusatory, Inquisitory and Modern Criminal Proceedings through the Development of Criminal Process Law	123-133
Oliver Lajic, Police Raids in Theory and Practice – Relict of Old School Criminalistics or Just a Demonstration of Force	135-155

HISTORY, SOCIETY, CULTURE

Dragan Djukanovic, Key Concepts of Serbian Rulers on the Issue of the Alliance of the Balkan States and Peoples from 1860 to 1912	159-171
Jelena Bozilovic, Ethical Principles of Political Community in the Works of Aristotle	173-187
Marta Mitrovic / Tatjana Vulic, A Comparative Perspective on Internet Governance – Russia and the United States	189-204
Aleksandar Matkovic, Conceptual Art and Social Deviance in SFR Yugoslavia	205-221
Vesna Gajic, Primordial Symbols - the Common Treasury of Mankind	223-238
Slobodan Prodic, Role of Scientific Atheism in Nikita Sergeyevich Khrushchev's Antireligious Campaign	239-250

ECONOMY AND SOCIETY

Milos R. Pjanic / Mirela M. Mitrasevic, Foreign Direct Investments in Serbia	253-265
Nedeljko Prdic, Stock Exchange Indices as an Investment Indicator	267-278
Ivana Maras / Darko Golc, Piercing the Corporate Veil	279-291
Nemanja J. Lekic / Dejan D. Vukosavljevic, The importance of Human Resources in the Development of ICT Enterprises	293-305

ISSN 1820-4589

